

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 65/2013

TEMANUMMER: Industriarvet idag. Artiklar om: RAÄ och industriminnena • Industri-
arvets utmaningar • Industriarvet i regional antikvarisk praktik • Arktiska framtider
och resurser • Kärnkraftverk som kulturarv • Idé & Debatt: Har luften gått ur? •
Ta hand om tekniskt kulturarv • Ta tillvara genom att omvandla

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 65 • 2013

DAG AVANGO & ANDERS HOULTZ (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren

E-post:

eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310

621 24 Visby

Telefon 0498-253 900

E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2013 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 300 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 175 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR
Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Roger Tanner

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2013

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet och Riksantikvarieämbetets FoU-medel

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*, *EBSCO Art & Architecture Index* samt

EBSCO Art & Architecture Complete (innehåller artiklarna i fullängd).

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, SLU, Uppsala, ordf., ansvarig utgivare

Paul Agnidakis, Uppsala universitet

Dag Avango, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm

Annika Björklund, Riksarkivet, Stockholm

Christina Fredengren, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Joakim Hansson, Uppsala universitet Campus Gotland, Visby

Sofia Holmlund, Stockholms universitet

Emilie Karlsmo, Uppsala universitet

Eva Löfgren, Göteborgs universitet

Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm

Catharina Nolin, Stockholms universitet

Göran Rydén, Uppsala universitet

Hedvig Schönback, Stockholms stadsmuseum

Anders Wästfelt, Stockholms universitet, SLU, Uppsala

ADVISORY BOARD

Eir Grytli, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), Trondheim; Lars Christian Nørbach, Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo; Ann-Catrin Östman, Åbo Akademi, Åbo; Åsa Ringbom, Åbo Akademi, Åbo; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Dag Avango

Avdelningen för historiska studier

av teknik, vetenskap och miljö

Kungliga Tekniska Högskolan

100 44 Stockholm

E-post: avango@kth.se

Anders Houltz

Nathorstvägen 21

121 37 Johanneshov

E-post: ahoultz@gmail.com

Innehåll

5	Industriarvet idag <i>av Dag Avango & Anders Houltz</i>
10	Industriminnen och industrisamhälle – monument och mainstreaming <i>av Lars Amréus</i>
17	Industriarvets utmaningar. Samhällsförändringar och kulturmiljövård från 1960-tal till 2010-tal <i>av Maths Isacson</i>
37	Industriarvet i regional antikvarisk praktik. Reflexioner kring en enkät till Sveriges länsstyrelser <i>av Jan af Geijerstam & Anders Houltz</i>
52	Arktiska framtider och resurser. Det industriella kulturarvet som källa <i>av Dag Avango</i>
72	Värdet av kärnkraftverk som kulturarv <i>av Magdalena Tafvelin Heldner, Eva Dahlström Rittsél & Per Lundgren</i>
IDÉ & DEBATT	
89	Har luften gått ur? Regionaliseringens konsekvenser för industrisamhällets kulturarv <i>av Barbro Mellander</i>
93	Ta hand om det tekniska kulturarvet <i>av Ida Wedin</i>
97	Ta tillvara genom att omvandla. Industriarvets kommersiella potential <i>av Urban Nilsson</i>
RECENSIONER	
108	GUNNAR ALMEVIK, <i>Byggnaden som kunskapskälla.</i> <i>av Søren Vadstrup</i>
110	KLAS RAMBERG, <i>Konstruktionen av framtidens stad. Arkitektävlingar om bostäder och stadsdelar i Sverige 1989-2003.</i> <i>av Mari Ferring</i>

Förfallet murparti vid Bennebols bruk i Uppland 1970. Bruket, med Upplands enda bevarade masugn, har sedan dess restaurerats i omgångar och är idag riksintresse. FOTO: Marie Nisser, Jernkontorets arkiv.

Industriarvet idag

Ar 1998, för femton år sedan, gav *Bebyggelsehistorisk tidskrift* ut ett temanummer med den vid tidpunkten träffande titeln "Industriarvet i fokus".¹ Att industriarvet då verkligen stod i fokus för både kulturmiljövård, museer och forskning framgår tydligt av bidragen. Idéerna var många och vittfamnande, aktörerna tävlade om utrymmet på den industrihistoriska arenan. Med tidstypiska nyckelord diskuterades behoven av samlad överblick och handlingsprogram, utbildningssatsningar och internationella perspektiv. Forskningsluckor väntade på att fyllas och kunskap på att systematiseras. "Har gamla industrimiljöer ett symbolvärde – lokalt, regionalt och nationellt – och bör vi, och i så fall hur, synliggöra olika symbolvärden?" frågade Marie Nisser och Maths Isacson i en av artiklarna.² Mycket har hänt sedan dess. Idag kan frågan om huruvida industrimiljöer äger symbolvärde besvaras obetingat jakande. Men står industriarvet fortfarande i fokus? Eller är det dags att betrakta detta område som avklarat och vända blicken i andra riktningar?

I detta temanummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* vill vi diskutera industriarvsfrågornas ställning idag, 2013. Vi vill presentera såväl bakgrundsteckningar som framtidsvisioner och analysera orsakerna till den utveckling som skett. Utgångspunkten är en konferens som hölls under två dagar i oktober 2012 på Arbetets museum i Norrköping under rubriken *Industrisamhällets kulturarv i praktik och forskning – nuläge och framtid*. Där samlades ett hundratal forskare, antikvarier, museifolk och entusiaster för att diskutera nuläge och aktuella förskjutningar inom det svenska industriarvsfältet. Konferensen föranleddes av en mångomvittnad oro över bristande förnyelse, kompetens- och metodutveckling och samordning inom fältet under senare år. Fyra frågor ställdes inledningsvis: Vem bryr sig om industriarvet? Vilken status har industriarvsfrågor idag? Hur har vi kommit hit och varför? Vilka är de möjliga och önskvärda framtiderna för industriarvsfältet? Samtidigt som uppslutningen till konferensen, som fulltecknades snabbt, antyder att engagemanget för dessa frågor alltjämt är starkt och livligt, framkom också tecken på generationsväxling och trendförskjutning.

Konferensens teman rörde sig från det lokala, platsspecifika, över det regionala och nationella till det globala. Själva placeringen av evenemanget på Arbetets museum, i den återanvända textilfabriken mitt i Norrköpings ikoniska industrilandskap, föranledde konferensens första session att ställa frågan: "Lever industrilandskapet i Norrköping?" På det temat diskuterade Peter Carelli, chef för Norrköpings stads-

museum, Konstantin Economou, forskare vid Campus Norrköping och stadsarkitekt Dag Johansson.

Under rubriken "Demokratin och makten över industriarvet" möttes företrädare för två av de ideella organisationer som länge arbetat med industrisamhällets kulturarv, Sveriges hembygdsförbund och arbetslivsmuseernas förening, Arbetsam, men också en representant för den nya rörelse som brukar kallas "urban explorers". Jan Nordvall från hembygdsrörelsen presenterade en på det hela taget positiv bild, med ett växande antal museer som inte endast förmedlar agrarsamhällets historia utan även berättelser om industrisamhället. Erika Grann diskuterade Arbetsams utveckling och framtidsvägar som bl.a. inbegriper ökat samarbete med skolor om teknik och historia. Arvid Rudling talade om urban exploring och lusten att på eget bevåg upptäcka och dokumentera glömda industrimiljöer. Men, frågade han sig, är det verkligen företeelsen som är ny, eller endast begreppet?

Under temarubriken "Kontext och helhet" diskuterades industriminnesforskning och dess trender inom och utom akademien av fyra forskare. Maths Isacson från Uppsala Universitet gjorde en exposé över fem decennier av industriminnesforskning, Dag Avango från KTH diskuterade teori- och metodutveckling inom fältet. Jan af Geijerstam, frilansande forskare, behandlade det industriella kulturarvets internationella karaktär och vikten av att inkludera globala frågeställningar. Bosse Lagerqvist, Institutionen för kulturvård i Göteborg, slutligen, tecknade en bild av utbildningsinsatser, befintliga och önskvärda.

De kulturmiljövårdande myndigheternas arbete med det industriella kulturarvet nationellt och regionalt var temat för den fjärde sessionen. Där diskuterade Anders Houltz och Jan af Geijerstam hur arbetets förutsättningar förändrats med utgångspunkt från en enkät till landets länsstyrelser, medan Barbro Mellander, chef på Regionmuseet Skåne, kritiskt betraktade förändringarna i ljuset av mångårig erfarenhet. Fredrik Linder, departementssekreterare på Kulturdepartementet, gav personliga reflektioner kring industriarvsområdets utveckling under de år han arbetade inom fältet vid Riksantikvarieämbetet.

Den avslutande sessionen handlade om nyckelinstitutioner som museer och arkiv men också om jämförelsevis nya aktörer som arkitektkontor och enskilda antikvariefirmor. Museiperspektivet representerades av Tekniska museets direktör Ann Follin, som talade om hur museet, i egenskap av nationellt ansvarsmuseum för tekniskt kulturarv, alltjämt arbetar med insamling och berättelser om industrisamhällets artefakter. Per-Ola Karlsson, arkivchef vid Centrum för näringslivshistoria, framhöll hur den organisationen i mångt och mycket byggt

sina framgångar på att övertyga kunderna om att företagshistoria – och därmed arkivbevarande – är en resurs för marknadsföring och identitetsbyggande. Urban Nilsson, Nyréns arkitektkontor, talade om arkitektkontorens ökande roll och den fruktbara balansen mellan omgestaltning och bevarande av industrihistoriska miljöer. Industriantikvarie Ida Wedin slog avslutningsvis ett slag för det tekniska kulturarvet och vikten av att säkra teknikhistorisk kompetens där den finns och bygga upp ny där det saknas.

Konferensen avslutades med en paneldebatt i vilken Ann Follin och Erika Grann tillsammans med riksantikvarie Lars Amréus och Isak From, ledamot av riksdagens kulturutskott, gav sin syn på fältets framtidsmöjligheter och därefter gick i livlig diskussion med åhörarna.

SYFTET MED DETTA TEMANUMMER är inte att ge någon fullständig dokumentation av konferensen – en sådan finns redan i rapporten *Industrisamhällets kulturarv i praktik och forskning – nuläge och framtid* som sammanställts av Jan af Geijerstam.³ Av temanumrets artiklar och debattinlägg utgår samtliga utom en artikel från presentationer på Norrköpingskonferensen, men här har författarna vidareutvecklat teman och frågeställningar som formulerades under de två dagarna.

Lars Amréus tecknar i sin artikel en bild av Riksantikvarieämbetets syn på industriarvsfrågorna, på vad som gjorts och vad som återstår att göra. Han framhåller att statens och Riksantikvarieämbetets roll har förändrats under senare år och menar att Ämbetet idag varken kan eller bör engagera sig i enskilda frågor, och heller knappast kan vara en samlad kompetens- och kunskapsbank för de komplexa industriarvsfrågorna. Vad Riksantikvarieämbetet kan göra är att verka understödande och förmedlande. Han ser en möjlig strategi i strävan efter *mainstreaming*, att verka för integrering av industriarvsfrågor i andra verksamheter och i andra samhällsprocesser som till exempel tillväxtfrågor. Här har privata och regionala aktörer ett stort ansvar inför framtiden.

Maths Isacsons artikel är en historieskrivning över arbetet med industrisamhällets kulturarv från 1960-talets slut fram till idag. Isacson kopplar utvecklingen inom industriarvsfältet till en bredare politisk och ekonomisk samhällsutveckling, och urskiljer fyra faser under perioden. Först en *upptaktsperiod* från slutet av 1960-talet till några år in på 1980-talet, följd av en konsolideringsperiod fram till den ekonomiska krisen i början av 1990-talet. Den tredje fasen, *expansion & skördetid* varade i drygt ett decennium och övergick några år in på 2000-talet i vad Isacson betecknar som *turism- & äventyrsfasen*. Isacson ser en

utveckling där kulturarvsvältets centrala offentliga aktörer gått från en avvaktande eller oförstående hållning till att ge sitt fulla stöd till satsningar på industriarvet, för att sedan flytta tillbaka sina positioner och ge utrymme för privata och kommersiella intressen.

Jan af Geijerstam och *Anders Houltz* diskuterar industriarvets ställning i regional antikvarisk praktik med utgångspunkt från en under hösten 2012 genomförd enkät till kulturmiljöenheter vid Sveriges länsstyrelser. I artikeln konstateras att industriarvet inte längre är ifrågasatt på principiella grunder men också att intresset, uppmärksamheten och resurserna under de senaste två decennierna avtagit. I detta avseende avspeglar utvecklingen på länsnivå den nationella förskjutning som skett. Bland trenderna kan nämnas att industriarvsfrågor under senare år allt oftare hamnat i konflikt med naturvårdens intressen, liksom att det blivit allt vanligare att betrakta industriarvet ur ett nytto- eller brukarperspektiv. Industriminnesvården har fått rollen som stöd för andra intressen utan att självt äga tolkningsföreträdet.

Dag Avangos artikel behandlar den universitetsbaserade industriminnesforskningen, med fokus på hur man inom denna disciplin använder materiella lämningar av industriell verksamhet som ett källmaterial och varför. Artikeln driver tesen att detta inte endast är en fråga om metodologiska preferenser. Med utgångspunkt i de senaste årtiondenas utveckling inom såväl arkeologi som *science and technology studies* (STS), argumenterar författaren att det handlar om ett teoretiskt ställningstagande – att artefakter spelar en aktiv roll i historiska förändringsprocesser. Utifrån resultaten av två forskningsprojekt om naturresursexploatering och geopolitik i polartrakterna, ger artikeln exempel på detta och hur vi kan använda industriminnesforskningens metoder för att diskutera centrala globala problemställningar i vår samtid.

Magdalena Tafvelin Heldner, Eva Dahlström Rittsél och *Per Lundgren* gör i sin artikel ett återbesök i en undersökning publicerad år 2007, om hur man med hjälp av nyare post-moderna tänkesätt inom kulturmiljövården kan värdera industriarvsmiljöer för att vägleda beslut om bevarande. Studien diskuterar en av vår tids mest svårhanterade industrimiljöer – kärnkraften – med fokus på Ågestaverket i Huddinge kommun. Författarna använder lämningar av verket för att jämföra vedertagna värderingskriterier med en metod som värderar industrimiljöer utifrån vilka berättelser de kan knytas till. Artikeln visar hur nära frågan om bevarandevärde är relaterad till de större sammanhang som kulturarvsmiljöer ingår i. Frågan är högaktuell; så sent som i augusti 2013 fick Tekniska museet frågan om de vill ta emot föremål från Ågesta när anläggningen rivs 2020.

Temadelen avslutas med tre debattartiklar. *Barbro Mellander* tecknar i sin artikel en bild av en nedåtgående trend i engagemanget för det industriella kulturarvet i Sverige. Mellander baserar sig på egna upplevelser och observationer från central plats i den regionala kulturmiljövården i Sverige. *Ida Wedin* driver i sin artikel tesen att industriarvssektorn lider av en stor brist på tekniskt kunniga antikvarier och argumenterar för utbildningssatsningar på området i framtiden. *Urban Nilsson* diskuterar hur man inom den privata byggnadsantikvariska sektorn arbetar med att bevara industrisamhällets kulturarv. Nilsson föreslår att denna sektor kommer att få ökad vikt för industriarvsbevarandet, i en tid då den offentliga kulturmiljövården tycks dra sig tillbaka från sina tidigare ansvarstaganden på området.

Industrisamhället är inget avslutat kapitel. Dess kännemärke är föränderlighet och dess materiella uttryck har alltid skiftat. Att hantera denna föränderlighet är industriminnesforskningens och kulturmiljövårdens utmaning. För att svara upp mot den utmaningen måste vi formulera nya frågor och hålla samtalet om industrisamhällets kulturarv levande. Detta temanummer är ett bidrag till det samtalet. Som tema-redaktörer vill vi tacka författare, peer review-granskare och redaktion för spännande texter och engagerade insatser. Till *BHT:s* publik önskar vi nöjsam och givande läsning!

Dag Avango & Anders Houltz

Noter

- 1 *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1998:36; se även temanumret *Industriminnesvård i Norden, Kulturmiljövård* 1994: 6.
- 2 Isacson & Nisser 1998, s. 21.
- 3 af Geijerstam 2013.

Referenser

- Antell, Elina (red.), 1994, *Industriminnesvård i Norden, Kulturmiljövård* 6.
- Geijerstam, Jan af, 2013, *Industrisamhällets kulturarv i praktik och forskning – nuläge och framtid: Arbetets museum 11-12 oktober 2012*.
- Isacson, Maths & Nisser, Marie, 1998, "Industrisamhällets omvandling – en utmaning", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 36 (s. 21-42).
- Morger, Kersti (red.), 1998, *Industriarvet i fokus, Bebyggelsehistorisk tidskrift* 36.

Industriminnen och industrisamhälle — monument och mainstreaming

av Lars Amréus

Inledning — accepterad uppstickare

Idag torde det vara svårt hitta någon som inte tycker att industrins minnen kan och bör behandlas som kulturarv. Industriminnena är inte längre uppstickare eller uppkomlingar som vill in i kulturarvets finrum. Jordbrukets bebyggelse, slott och herresäten och kyrkor och andra klassiska kategorier trängs nu om utrymmet och resurserna med industriminnena.

Den omvandling till informations- eller tjänstesamhället som på allvar inleddes på 1970-talet har idag passerat sin höjdpunkt. Intresset från samhällets sida för industriminnen har också efterhand svalnat. Det är naturligt. Det är inte lika nytt och spännande längre med industriminnen, de är inte längre unga och lovande, utan ett etablerat kulturarv. Generationsväxlingen är även den i full gång. De som ville spara sin egen historia blir äldre och dör efterhand bort. Den sållnings- och sorgeprocess som hör kulturarvet till går in i ett nytt skede. Kategorin industriminnen handlar precis som alla andra kategorier kulturarv om relationer som skapar uppfattningen av värde, och de är i ständig omförhandling. Vad är då speciellt med industrins minnen och har de några speciella behov?

Riksantikvarieämbetets arbete fram till år 2006

Sedan slutet av 1960-talet har den offentliga kulturmiljövården omfattat även industrimiljöer, om än inte i samma omfattning och på samma villkor som annan bebyggelse, dvs. de byggnads- och arkitekturhistoriska dimensionerna har dominerat.¹ Under 1990-talet arbetade Riksanti-

kvarieämbetet främst med att bygga kunskap om industriarvet genom dokumentationer och register. Nämnas kan också myndighetens mångåriga engagemang i *Atlas över Sveriges Bergslags*.

Under 1990-talet och inledningen av 2000-talet lade Riksantikvarieämbetet ned både pengar och prestige i att lansera, befästa och fördjupa industriminnena som kulturmiljöer värda att bevara och bruka i nya former. Det senare innebar att inkludera dimensioner som teknik, produktion och sociala villkor. Myndigheten var givetvis inte ensam i denna strävan, men man kan nog påstå att det fanns en ambition att ta på sig ledartröjan. Det fanns alltså flera viktiga institutioner och miljöer, som nog till och med kan beskrivas som varandras konkurrenter i vissa situationer. Konkurrenter kan tyckas vara ett negativt och starkt ord, men belyser fältets betydelse inom kulturvård, akademi och politik. Det är nog knappast en överdrift att påstå att i rådande samhällssituation och samhällsmedvetande var industriminnen en synnerligen aktuell och angelägen fråga. Exempelvis tillsatte regeringen *Delegationen för industrisamhällets kulturarv* (Ku 1999:06) ledd av professor Erik Hofrén. Det fanns ambitioner att permanenta delegationen och hur pengar och uppdrag skulle fördelas var inte självklart. Propåerna till Kulturdepartementet var många från de olika aktörerna.

Riksantikvarieämbetet hade under 1990-talet flera på varandra följande regeringsuppdrag med lite olika inriktning rörande industriminnen. I regleringsbrevet för 1997 fanns ett uppdrag att ta fram ett program för de tioåriga viktigaste industriminnena i Sverige. Den första redovis-

Norrköpings industrilandskap i vinterskrud 1969. Samma år mobiliserades de första protesterna mot rivningarna av nedlagda industrier i staden. Mellan nedläggningen av den sista yllefabriken det året och stängningen av den sista pappersmaskinen vid Holmens bruk 1986 skedde en successiv omvärdering. Under det följande decenniet omvandlades industrilandskapet och fylldes med nya, postindustriella verksamheter. FOTO: Marie Nisser, Jernkontorets arkiv.

ningen av uppdraget mottogs kritiskt; hur skulle just dessa miljöer kunna spegla hela landets industrihistoria?

Uppdraget fick därefter en ny tolkning och ett brett upplagt projekt åren 2002–2004 på tolv platser runt om i landet påbörjades. Platserna skulle hantera olika angelägna frågor som var av betydelse för alla industriminnen. Projektet styrdes av ett handlingsprogram — *Berättelser om vårt samhälles historia — svenska industriminnen*. Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet (2001). Under perioden

pågick också projektet *Agenda kulturarv* som både påverkade och påverkades av arbetet med industriminnen.

I programmet hade varje plats sin profil och uppgift, till exempel hade Pythagoras i Norrtälje fokus på samspelet mellan platsen och arkivet, och Grimetons radiostation på kunskapsöverföring. Ett antal seminarier och konferenser i syfte att fördjupa och sprida kunskaper genomfördes. Många olika aktörer involverades och det fanns ett ”medborgartänk” även om tyngdpunkten låg på det professionella. Vid Riksanti-

kvarieämbetet fanns projektledare på heltid och projektmedarbetare för särskilda insatser, förutom de som arbetade lokalt med de enskilda platserna. Undersökningar av tvärgående frågor gjordes, till exempel av arbetslivsmuseernas respektive näringslivets engagemang. Konkreta åtgärder på de tolv platserna finansierades via kulturmiljövårdsanslaget med ett antal miljoner varje år. Platserna uppmärksammades av SVT i en programserie på bästa sändningstid. En konferens på Electrolux med företrädare för näringslivet fick fem minuter i Ekonomiaktuell och en tidning gjordes som distribuerades i 40 000 exemplar till kommunerna. Under Sveriges ordförandeskap i EU år 2003 anordnades en stor internationell konferens i Bergslagen, dokumenterad i boken *"Heritage as force in society"* (2001). Det finns få, om ens några enskilda insatser, som så massivt och samordnat kommunicerats med breda målgrupper – och då är de regionala och lokala informationsinsatserna ändå inte medräknade.

I anslutning till detta arbete gjordes också riktade insatser för att ytterligare bredda industriminnesbegreppet. I Barsebäcks kärnkraftverk genomfördes 2001 tillsammans med de regionala aktörerna en konferens.² Den industriella livsmedelsproduktionen var ett annat område som upplevdes som eftersatt.

År 2006 avrapporterades de samlade resultaten genom boken *Svenska industriminnet – Erfarenheter av utveckling och samverkan*. Riksantikvarieämbetets slutsats var att syftet med projektet hade uppnåtts. Under åren 2004–2006 genomfördes en rad konferenser och seminarier kring övergripande frågor och för breda målgrupper. En nationell konferens *Industriarv i förändring 1990–2005* genomfördes 2006. Så här i efterskott kan den på sätt och vis ses som en slutpunkt för arbetet med begreppet industriarv som huvudrubrik.

Moderna samhället och mainstreaming som taktik

Allt var dock inte enbart positivt. Projektet har kritiserats för att ge en missvisande bild av industrisamhället som ett enhetligt kulturarv ka-

raktäriserat av framgång och styrka. Och visst, tyngdpunkten i arbetet låg på arbetslivet och den industriella sektorns villkor. Flera samhällsgrupper fick inte en tydlig eller tillräckligt stor plats i detta arbete trots ambitioner att synliggöra till exempel kvinnor och barn eller för den delen sjuka människor. Till exempel påverkade det industriella produktionssättet vården. Sjukhus, mentalsjukhus och försäkringskassor är dock kulturarv som inte brukar klassificeras som industriminnet men som väl inryms under rubriken industrisamhällets minnet.

Genom projektet *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* 1999–2001 fick kulturmiljöarbetet möjlighet att spela en aktiv roll i regeringens storstadspolitik. Riksantikvarieämbetet och de tre storstadslänen utvecklade kulturmiljöarbetet i storstadsregionernas miljöer, framför allt i bostadsområden byggda efter 1945. År 2002 inrättades programområdet *Det moderna samhällets kulturarv* som en fortsättning på denna satsning. År 2006, när alltså även industrisatsningen gått in i en ny fas, beslutades ett program som skulle vara en plattform för hur Riksantikvarieämbetet tillsammans med andra aktörer kunde arbeta med det moderna samhällets kulturarv.

Genom *Det moderna samhällets kulturarv* ville Riksantikvarieämbetet uppmärksamma det moderna kulturarvet och värna de miljöer som berättar om det moderna samhällets framväxt.³ Verksamheten skulle bygga på samarbete mellan olika aktörer och nivåer och syftade till dialog, delaktighet och samhällsansvar. Frågan om historiesyn var central. Myndigheten försökte alltså att ta erfarenheterna från dessa projekt och genom "mainstreaming" få in dem in i linjearbetet enligt instruktion och uppdrag i regleringsbrev.

Riksantikvarieämbetets arbete efter 2006

Riksantikvarieämbetet har inte arbetat med särskilda satsningar för att höja kunskap och kännedom om utpekade delar av kulturmiljön på samma sätt som ovan beskrivits efter mitten på 00-talet. Förklaringarna till detta är flera och

samverkande. Flytten av delar av myndigheten till Visby, de ökade kraven och efterfrågan på Riksantikvarieämbetets deltagande i andra samhällsprocesser, nya arbetsuppgifter utan anslagsförstärkningar gjorde att detta arbetssätt fick prioriteras bort. Å andra sidan kan ingen satsa lika mycket på allt hela tiden, ibland måste man byta fokus. Dessutom krävdes nya tag för att fortsätta arbeta för att kulturarvet skulle bevaras och brukas, som det nationella målet då uttrycktes, och få andra aktörer att ta tillvara industrisamhället i sina processer. Vad har då Riksantikvarieämbetet gjort under senare år som har bäring på industriminnen, men under andra rubriker?

Idag finns 39 kulturresevat varav några har bäring på industriminnen — sågverksamhålle, bruk, kvarnstensbrott och bergsmansby. Sverige har också fyra världsarv med bäring på temat — Grimeton, Karlskrona, Engelsberg och Falun. Industriminnen kan också skyddas som byggnadsminnen, som i fallet med byggnadsminnesförklaringen av Stripa gruva. Frågor om skydd av järnvågar och fyror är återkommande.

År 2007 gav regeringen Riksantikvarieämbetet i uppdrag att följa och stödja utvecklingen i Malmfålden. Kulturmiljöerna i Kiruna och Malmberget påverkades kraftigt av de effekter som hör ihop med den expanderande gruvbrytningen i området. Målet för uppdraget var att verka för att alla berörda parter tillsammans hävdar kulturarvet som en angelågen resurs i samhållsomvandlingarna i Malmfålden. Myndigheten har följt och vid behov stött det praktiska pågående arbetet vid länsstyrelsen och i kommunerna. Samtidigt har den arbetat med den mer generella problematiken kring kulturarvets betydelse i stora samhållsförändringsprocesser. Seminarier, konferenser, forskningsinsatser och metodutveckling har genomförts. Hur byggnadsminnet Stadshuset ska tas tillvara av Kiruna kommun är dock en fråga som i skrivande stund ånnu inte fått sin slutliga lösning.

I myndighetens så kallade riksintresseprojekt berörs frågor om urvalet av miljöer och om det moderna samhålllet är tillräckligt representerat och vilka berättelser som lyfts fram. Utvecklingen av de svenska ståderna och industrialise-

ringen är fenomen som hör ihop. Regeringsuppdraget kring *Hållbara städer* har därför givetvis också bäring på området. En utmaning är att utgå från staden som ett sammansatt landskap som inkluderar såväl arbetsplatser som bostäder och annan bebyggelse.

Regional utveckling och tillväxt är stående arbetsområden där industriminnena behandlas. Bergslagssatsningen med sin tillväxtinriktning inleddes 2006. Riksantikvarieämbetet har stöttat verksamheten under många år med medel ur kulturmiljöanslaget och med råd och kontakter. Åven FoU-medel har gått till projekt med bäring på dessa frågor. En intervjubok om Norberg och deras satsning på kulturmiljö och industrihistoria under många decennier är under slutförande. Tanken är att sprida den för att få fler kommuner att få upp ögonen för kulturmiljöns potential.

Statens konstråd, Boverket och Riksantikvarieämbetet har ett regeringsuppdrag kring samverkan om gestaltning av offentliga miljöer. Två av platserna med industrihistorisk koppling är Gruvstadsparken i Kiruna och Gummifabriken i Vårnamo. I vårt arbete med konventioner som den Europeiska landskapskonventionen och Faro är givetvis industrisamhålllet en självklar del.

Fördelningen av medel till arbetslivsmuseerna har hela tiden fungerat bra. Det sker i samarbete med flera andra enligt regeringens förordning och myndigheten har haft en god dialog med Arbetsam och med de sökande. De sökta summorna är tiodubbelt större ån medlen och det skulle kunna leda till kritik. För några år sedan fick myndigheten anslaget höjt med ytterligare två miljoner kronor att fördela.

Kort sagt — Riksantikvarieämbetet arbetar för och med industriminnen med de olika verktyg och verksamheter vi har. Samtidigt är begreppet smalt och leder gärna till frågor om teknologi mer ån sociologi, namnbytet till det moderna samhålllets eller industrisamhålllets kulturarv. Att en och annan som är engagerad för industriminnena kan uppfatta det som att Riksantikvarieämbetet inte längre bryr sig om industriminnen är kanske inte så konstigt. Det är beklagligt, men samtidigt något som går att göra något åt.

Vad Riksantikvarieämbetet inte kan göra

En del i känslan av att Riksantikvarieämbetet inte gör vad myndigheten borde kan handla om missförstånd och orealistiska föreställningar om vad en myndighet som Riksantikvarieämbetet kan och bör ägna sig åt. Vi är en myndighet under regeringen och arbetar med de uppdrag och verksamheter som regeringen pekat ut. I det ingår till exempel inte att driva opinion i enskilda frågor eller "korrigera" politiska beslut. Myndigheten ska delta i det offentliga samtalet, men det gäller att göra det på rätt sätt och vid rätt tillfälle. Förväntan att Riksantikvarieämbetet ska engagera sig i enskilda bevarandefrågor genom att uttala sig eller "ställa till rätta" dyker återkommande upp. Men dels är det länsstyrelsens uppgift att företräda staten regionalt, dels riskerar myndigheten i de fall det handlar om beslut som kan överklagas till högre instans förlora sina möjligheter att påverka bedömningen om krutet spills för tidigt i processen. Det är inte trovärdigt att dyka upp i olika roller eller att i tid och otid uttala sig i sammanhang där man inte har en roll. Det kan vara svårt att känna till och förstå för den som inte är insatt men starkt engagerad. Riksantikvarieämbetet kan uppfattas som passivt under en frågas tidiga skeenden när rollspelet talar för att inte spilla sitt krut i förtid, och när andra myndigheter och aktörer har möjligheter att agera.

Riksantikvarieämbetet var under många år en aktiv medlem i Svenska industriminnesföreningen. Under slutet av 00-talet aktualiserades en principiell diskussion som mynnade ut i att myndigheten som regel inte borde vara aktiv medlem i föreningar. Syftet var att skapa tydligare roll- och ansvarsförhållanden, inte att sluta stötta föreningarna, framför allt ekonomiskt. Myndigheten har ett anslag för organisationsstöd till ideella organisationer på kulturmiljöområdet. Exempelvis har Arbetsam fått medel som efterhand också ökat och 2012 fick Svenska industriminnesföreningen för första gången ett stöd för att kunna börja utveckla verksamheten mer långsiktigt. Det är denna typ av organisationer som har möjlighet att arbeta opinionsbildande, inte Riksantikvarieämbetet.

Ytterligare en fråga handlar om kompetens. Riksantikvarieämbetet har aldrig kunnat ha all kompetens och kommer definitivt inte att kunna ha det i framtiden. Förväntningarna på vad Riksantikvarieämbetet ska veta måste vara realistiska. Inte minst kunskapen om industrins minnen är så mångfasetterad, komplex och spridd på många individer att, om det ens vore möjligt, så skulle Riksantikvarieämbetet behöva bli en av de största myndigheterna i Sverige.

Statens roll har också förändrats generellt sett. Sjukvård och utbildning ges i hög grad av privata aktörer. Staten är inte en självklar garant och försörjare. Privata initiativ konkurrerar med offentliga organ. Ansvar för industrins minnen delas mellan många aktörer och det är inte självklart att staten ska kunna träda in när andra offentliga eller privata aktörer inte kan eller vill ta sitt ansvar.

Utmaningar för framtiden

Hur bör då Riksantikvarieämbetet agera idag och i den nära framtiden? Det finns utmaningar av några olika typer. Den första gruppen handlar om att svara mot samhällsförändringar och samhällsbehov. Den andra gruppen handlar om att hitta nya frågor och farbara vägar. Den tredje handlar om aktörer och relationer mellan dessa.

Under hösten 2012 duggade rapporterna tätt om nedläggningar av industriverksamheter och ökad arbetslöshet i kölvattnet av detta. I näringsgrenen Tillverkning och utvinning, energi och miljö minskade antalet sysselsatta med 25 000 under det fjärde kvartalet 2012 jämfört med samma period föregående år. Det är tredje kvartalet i rad som antalet har minskat. Samtidigt ökade antalet sysselsatta totalt sett med 30 000 personer (SCB *pressmeddelande* 2013) och variationerna mellan olika län och kommuner är stora. Det kommer att påverka viljan och möjligheten att ta tillvara industrins minnen. Utmaningarna för kulturmiljöarbetet handlar om nya behov av dokumentationer och bevarande av det som nu överges. Men det handlar också om hur industrihallar som kan fyllas med vilket innehåll som helst och som tömts på maskiner som sålts vidare till de länder som konkurrerat ut den svenska

industrin ska ta tillvara. Och hur kommer det att bli i framtiden? Kommer det alls att finnas tillverkningsindustri kvar eller kommer Sverige tvärtom att reindustrialiseras i en nära framtid? Frågorna är fler än vad svaren är idag, men kanske har historisk kunskap om material, metoder, organisation, osv. ett mer konkret värde än vi tidigare föreställt oss.

Den största utmaningen handlar dock om hur kulturarvsarbetet ska kunna betyda något för de människor som måste orientera sig mot en ny och okänd framtid. Industrieriet har band till det moderna industrialiserade samhällets föreställningar om ett folkhem. Föreställningar som gradvis omformades under 1970- och 80-talen. För människor bosatta på platser som ännu kämpar med tanken att det var bättre förr kan minnena bli till osund nostalgi och grogrund för segregation och främlingsfientlighet.⁴ Å andra sidan visade undersökningar inom ramen för Agenda kulturarv att människor som flyttat till Sverige i högre grad värderade industrisamhällets kulturarv än de infödda svenskarna. Det visar att kulturmiljöarbetet har ett stort ansvar för att diskutera uttolkningen av mångfald i relation till de faktiska minnena.

I vilka nya eller nygamla frågor kan industrieriet hanteras? Mainstreaming är fortsatt en väsentlig taktik. I de pågående arbetena med hållbar stadsutveckling, översyn av riksintressen, kulturella och kreativa näringar samt tillväxt och regional utveckling, mineralstrategi m.m. ska industrieriet vara en del. Den centrala frågan är om industrialiseringen i Sverige speglas i helhetsmiljöer — bostäder, arbetsplatser, mötesplatser etc. Just frågan om helhetssyn och sammanhang hanteras genom det pågående införandet av den Europeiska landskapskonventionen i Sverige. Och hur ska nya industriella inslag i landskapet hanteras — den nya generationen vindkraftverk upp mot 150 meter höga — var hör de hemma?

Ytterligare en aktuell fråga där industriminnen borde vara angelägna är hållbarhet, resursutnyttjande och konsumtionsmönster. Kulturarvet som sådant kan bli en viktig dimension i den hållbara utvecklingen genom att ses som en resurs både ur ekologiska, sociala och ekonomiska perspektiv. Historisk kunskap om produktionsmetoder,

produktionens organisation och produkternas kvalitet, spridning m.m. kan ge nya perspektiv på dagens förhållanden och hur de kan förändras.

Den sista utmaningen handlar om att de som är engagerade i industriminnen inte känner sig sedda, vilket kanske inte är så konstigt med beaktande av vad som sagts ovan. En utmaning är därför att återknyta till och interagera mer och bättre med den ”kärntrupp” som står för ett långsiktigt engagemang och djup kompetens, men att göra det i delvis nya sammanhang och frågor.

LARS AMRÉUS är riksantikvarie sedan 2012 och tidigare bl.a. överintendent vid Statens historiska museer och departementssekreterare vid Kulturdepartementet. Lars Amréus är arkeolog utbildad i Uppsala och har bl.a. arbetat ett antal år med fornminnesinventering i Bergslagen på 1980- och 90-talen och deltog 1999–2000 som expert i Delegationen för industrisamhällets kulturarv (Ku 1999:06).

lars.amreus@raa.se
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

Noter

- ¹ *Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen*, 2001:16.
- ² Stort, fult, farligt. Vad är ett kulturarv? 2003.
- ³ Program: Det moderna samhällets kulturarv (2006).
- ⁴ Jfr. Salonen 2011:165f, om Landskrona.

Litteratur

Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen. Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet, 2001, Riksantikvarieämbetet. Kunskapsavdelningen rapport nr 2001:5.

Burell, Birgitta, 2001, *Man måste vara lite tokig – En un-*

dersökning av arbetslivsmuseernas villkor och engagemang, 2001, Riksantikvarieämbetet. Kunskapsavdelningen rapport nr 2001:1.

Frågor till det industriella samhället, 1999, SOU 1999:18.

Heritage as force in society", 2001, Riksantikvarieämbetet.

Salonen, Tapio, 2011, "En blågul stad? Myter och sanningar om staden", i Tapio Salonen (red.), *Hela staden. Social hållbarhet eller desintegration?*

Stort, fullt, farligt? Barsebäcks kärnkraftverk och kulturarvet, 2003, Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne. Rapport 2003:15.

Svenska industriminnen – Erfarenheter av utveckling och samverkan, 2006, Riksantikvarieämbetet.

Westin, Helena, Strandängers, Mikael, Darphin, Jean-Paul, Johnson, Anders, 2002, *Företagens kulturarv – lönsamt i längden*, Riksantikvarieämbetet. Kunskapsavdelningen rapport nr 2002:1.

Otryckta källor

Kulturarvet som resurs i framtiden Malmfälten, Rapport från Riksantikvarieämbetet 2009 (ej tryckt, PDF-fil)

Program. Det moderna samhällets kulturarv, 2006, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöavdelningen 2006.

Pressmeddelande från SCB 2013-02-07 09:30 Nr 2013

Industrial heritage and industrial society – monuments and mainstreaming

By Lars Amréus

Summary

Industrial sites today are accepted as part of our heritage and no longer looked on as parvenus. But the uncontroversial comes in for less attention. Gradually, society's interest has cooled and been normalised. The dialogue in society concerning what is to be saved and why has now entered a new phase.

This article summarises the working approach and role of the National Heritage Board until the mid-2000s. The 1990s and early 2000s saw major initiatives such as the project entitled "Narratives of our social history – Swedish industrial monuments", in which wide-ranging development work was undertaken in twelve places between 2002 and 2004.

Since 2006, work relating to industrial sites has to a great extent been concerned with in-

tegrating them with other activities and other social processes, such as growth issues.

At the same time, the Swedish National Heritage Board has come under fire for not giving priority to these issues. Misunderstandings prevail concerning what a national authority can and should do, and the role-play interaction between different agents changes with the passing of time. Expectations regarding what the national authority can do must also be realistic, e.g. regarding the type of competence which is to be provided.

This article discusses challenges for the future. This is all a matter of responding to social changes and the needs of society, finding new issues and viable paths and developing interaction with other agents.

Keywords: Industrial heritage, industrial society, mainstreaming, misunderstandings and realism, future challenges

Industriarvets utmaningar

Samhällsförändringar och kulturmiljövård från 1960-tal till 2010-tal

av Maths Isacson

Ett halvt sekel har snart förflutit sedan ett möte arrangerades på Tekniska museet i Stockholm i syfte att initiera en inventering av arbetets byggnader och miljöer.¹ Mötet i maj 1968 var ett försök att öppna det etablerade kulturarvsfältet för en ny typ av kulturarv, det industriella. Mötet har i efterhand kommit att framstå som en startpunkt för ett arbete som med bred förankring och med skiftande förtecken fortlöpt under flera decennier. Industrins historia och dess fysiska arv uppmärksammades visserligen av aktörer redan under 1900-talets början, men det nya synsätt som kom till uttryck från slutet av 1960-talet betonade dels att det industriella arvet förtjänade att likställas med andra, hävdvunna former och kategorier av kulturarv, dels att detta arv var en angelägenhet som berörde alla samhällsgrupper, inte endast en elit av företagare och industriledare. Därmed var det också en nationell fråga och ett ansvar för de nationella kulturvårdande institutionerna och myndigheterna.

I likhet med andra former av kulturarv är det industriella ett uttryck för värderingar och tanke-mönster i samtiden. Det värde som industriarvet tillmätts, de motiveringar som används och konsekvenserna i den antikvariska praktiken är ett resultat av genomgripande samhällsförändringar som tolkas och hanteras av aktörer i samtiden. Arbetet med det industriella kulturarvet kan därför delas in i ett antal tidsperioder utgående ifrån ekonomiska, politiska, sociala och kulturella förhållanden i samtiden.

Syftet med artikeln är att belysa och förklara

kulturarvsfältets grad av öppenhet för lämningar efter industriell verksamhet – ett arv som ömsom benämnts industriarvet, det industriella kulturarvet och industrisamhällets kulturarv – under ett halvsekel som rymmer flera djupa ekonomiska kriser, ekonomisk tillväxt, eskalerande avindustrialisering och ökad globalisering.² Under perioden sjönk andelen industrisysselsatta i Sverige från knappt 45 procent till 15 procent av de förvärvsarbetande.³ I flera artiklar har jag tidigare skildrat och analyserat av- och oindustrialiseringen liksom olika aspekter av industriarvet.⁴ Här belyser jag sambanden mellan dessa aspekter för att få ett helhetsgrepp på industriarvets plats på kulturarvsfältet, vilket inbegriper att urskilja faserna och drivkrafterna samt att analysera och förklara resultaten.

Med begreppet *fält* förstår jag, i enlighet med Pierre Bourdieu, ett socialt rum med en hög grad av autonomi och med regler som säger vad som får och inte får ingå.⁵ Mina frågor handlar om industriarvsfrågornas ställning inom kulturarvsfältet i relation till samhällsförändringarna. Hur har kulturarvsfältets aktörer förhållit sig till industriarvet? Hur framgångsrika har industriarvets aktörer varit att vidga rummet och omdana spelreglerna inom detta fält? Och hur kan de förändringar som i dessa avseenden ägt rum under perioden förklaras?

Kulturarvssektorns formella regler är bestämda av regering och riksdag. Kulturdepartementet formulerar mål, anslår pengar och granskar resultaten. Central aktör är Riksantikvarieämbetet/RAÄ som omsätter målen i handlingspro-

gram, fördelar medel och kontrollerar resultaten. Andra offentliga aktörer är länsstyrelser samt kulturhistoriska museer på riks-, läns- och kommunalnivå. Utöver dessa tillkom under perioden föreningar och forskningsinstitutioner som agerat pådrivande och bevakande.

I artikeln beaktas även yttre förhållanden, det vill säga transformationen av industrisamhället till det som idag benämns ett postindustriellt, ett nätverkssamhälle eller ett IT-samhälle. Om vi ser till produktionen och försäljningen av varor och tjänster är det dock lämpligare att tolka transformationen i termer av att Sverige och västerlandet under de senaste decennierna har genomgått en tredje industriell revolution. Värdet av varuproduktionen har aldrig varit större än idag, men den sker under andra tekniska och socio-ekonomiska förhållanden och med nya finansiella aktörer på ett globalt plan.⁶

Industriarvets dubbelhet

Begreppet "industriarv" används synonymt med "det industriella kulturarvet". Fokus ligger på industrimiljöerna inklusive bostadsområden och transportsystem samt människorna som levt och verkat i dessa miljöer. Termen "industrisamhällets kulturarv" vidgar perspektivet. Den fäster uppmärksamhet på hur den industriella produktionen har påverkat och förändrat samhället i sin totalitet. Forskare som använt detta begrepp har ofta fokuserat på människor i industrisamhällets marginaler.⁷

Industriarvet liksom andra former av kulturarv har en materiell och en immateriell sida. Internationellt riktades blickarna länge – och delvis alltjämt – framför allt på den materiella. Det understryks av att "industrial archaeology" har varit det gängse begreppet i Storbritannien, "the first industrial nation".⁸ Huvudaktörerna på det svenska kulturarvsfältet, RAÄ och länsstyrelserna, har också ägnat sig åt den byggda miljön och, i någon mån, åt maskiner och transportsystem (särskilt järnvägar). Det ligger i uppdraget. Likaså har hembygdsföreningar varit inriktade på byggnader och föremål. Kulturhistoriska museer och forskare inom humaniora och samhällsvetenskap har i större utsträckning beaktat indivi-

duella och kollektiva minnen samt symbolvärden relaterade till industrisamhället. Det gäller även för lokalhistoriska föreningar och studiecirklar som sysslat med industrisamhällets lokala historia. Intresset för det immateriella kulturarvet har dock varierat över tid.

Industriarvsfrågorna väcks i den högindustriella epokens slutfas

Vid tiden för konferensen i maj 1968 närmade sig Sverige, som många andra industriländer, slutet på en lång tillväxtperiod med industrin som obestridlig drivande kraft och ideal för all form av produktion. Kunskaperna och intresset bland kulturarvets aktörer för industrimiljöerna var samtidigt i det närmaste obefintligt. Snart skulle dock industrins miljöer och arbetsvillkor segla upp som teman i kulturarvsdebatten.⁹

Ser vi till antalet anställda nådde industrisamhället sin höjdpunkt i mitten av 1960-talet då svenska industriföretag sysselsatte närmare en miljon människor i Sverige. Därefter sjönk sysselsättningen sakta till mitten av 1970-talet medan produktionsvärdena fortsatte stiga i en föråldrad och allt mindre konkurrenskraftig industrisektor fram till att nedläggningarna av fabriker, stålverk och varv sköt fart i kölvattnet på två kraftiga oljeprishöjningar 1973 och 1979.¹⁰ Ser vi istället till den förhärskande tankefiguren i samhället dröjde det till framåt mitten av 1980-talet innan föreställningen om industrin som motorn i samhällsutvecklingen ersattes av en diskurs som betonade tjänste-, fastighets- och finanssektorns roll för ekonomisk tillväxt och välfärd. Ett symboliskt uttryck var avvecklingen av industridepartementet och etablerandet av ett näringsdepartement år 1991 – näringspolitiken ersatte industripolitiken.¹¹

Om vi i Sverige daterar den *första* industriella revolutionen, ångkraftens och fabrikens, till strax efter mitten av 1800-talet och den *andra*, elektricitetens, förbränningsmotorns och massproduktionens, till 1930-talet, kan den *tredje*, mikroelektronikens och den flexibla globala produktionens, dateras till 1980-talet. Dess första spår kan vi samtidigt söka tillbaka till åren kring den djupa ekonomiska krisen i mitten av

1970-talet (se mera nedan).¹² Den högindustriella epoken med dess grundföreställning om storindustrin som drivande kraft för ekonomi och samhälle levde dock kvar fram till mitten av 1980-talet.¹³

Långt före 1970-talet hade förvisso industrianläggningar stängts och en del bevarandeinsatser igångsatts. I en marknadsekonomi (i Sverige förstärkt av den solidariska lönepolitiken) hörde det till bilden att företag utkonkurrerades eller köptes upp och lades ned av starkare konkurrenter. Små industriföretag som överlevde blev underleverantörer eller dotterföretag inom växande industrikoncerner.¹⁴ Under tillväxtperioder kunde stängda industriarbetsplatser få ny användning, men långt ifrån alla. Några bruksföretag, museer och kulturföreningar uppmärksammade det som lades ned och vidtog riktade bevarandeinsatser. Fackförbund genomförde tillsammans med Nordiska museet från 1940-talet dessutom riktade insamlingar av arbetarminnen.¹⁵ Insatserna var dock begränsade, en museal verksamhet i marginalen på det moderna samhället med dess tilltro till rationalitet och evigt framtidskridande.

Under 1950-talet gick industriföretag som inte klarade den internationella konkurrensen i graven, först textil- och skofabriker, tobaksfabriker och andra lättare konsumtionsvarufabriker. Från mitten av 1970-talet stängdes även mer komplexa och storskaliga råvarubaserade företag, uppförda från slutet av 1800-talet och framåt med en höjdpunkt under den högindustriella perioden (från 1930-talet till 1980-talet), däribland gruvor, stålverk, massa- och pappersbruk samt tegelbruk. Till dessa kom mekaniska verkstäder och skeppsvarv. Arbetarbostäder såldes och omvandlades, eller tömdes och förföll.

Nedläggningarna på 1950- och 1960-talen skedde under en tillväxtperiod med stor efterfrågan på arbetskraft. 1970- och 1980-talens industrinedläggningar däremot vid en relativt hög arbetslöshet (4–5%). Tidigare efterfrågade yrkeskunskaper förlorade i värde, det var svårt att få ett nytt jobb inom samma yrke på en annan arbetsplats. Industriföretagen ”slimmade” sina organisationer och investerade i ny, mikroelektroniskt baserad, teknik.¹⁶

Från mitten av 1970-talet började även stor-

skaliga industriområden och bostadsområden att komma i fråga för bevarandediskussioner. Förståelsen bland kulturarvsvältets huvudaktörer var dock låg för insatser som avsåg relativt moderna och komplexa industri- och bostadsmiljöer. Fältet hade sina traditioner och formella regler. Moderna anläggningar som ställdes av i strukturkrisens spår platsade inte; de kunde inte inordnas i det kulturarv som ansågs värt att bevara med offentliga medel. Företagen avvecklade och sålde (för en symbolisk summa) sina anläggningar till kommuner eller privata fastighetsbolag som åtog sig att hitta hyresgäster eller att förnya områdena efter en ibland ytterst kostsam miljösanering. Industrifastigheter på orter med låg efterfrågan på stora lokaler, oftast i det inre av landet, revs eller övergavs och förföll. Hyresbostäder gick snart samma öde till mötes.¹⁷

Intresset för avställda industrimiljöer hade ändå börjat växa och krav restes på en utvidgning av kulturarvsvältet som inkluderade en förnyelse av fältets regler. Den etablerade kulturarvsnormen utmanades av nya aktörer. I den process som därmed hade påbörjats urskiljer jag *fyra faser* som jag i det följande skall diskutera. Inledningsvis en *upptaktsfas* från slutet av 1960-talet till mitten av 1980-talet, då en *konsolideringsfas* tog vid. Den sträckte sig fram till den djupa ekonomiska krisen i början av 1990-talet och följdes av en fas jag benämner *”expansion & skördetid”*. Denna fas varade ungefär tio år, till början av 2000-talet, då de centrala myndigheterna och museerna nedprioriterade sitt engagemang för denna typ av kulturarv. Den fjärde, nuvarande, fasen kallar jag *”turism & äventyrsfasen”*. Delar av industriarvet skrevs nu in i den dominerande tillväxtdiskursen.

Upptaktsfasen ca 1968–1984

På 1960-talet ökade intresset för äldre industribebyggelse på orter där industriarbetsplatser stängdes. Eskilstuna var tidigt ute. Den tidigindustriella historien vårdades och visades på stadsmuseet, i Radermachersmedjorna (1659) och Fristaden (1771). Avsättningssvårigheter för stadens järnmanufakturföretag från slutet av 1960-talet följdes av nedläggningar och en utflyttning från

city. Fabriks- och kontorsbyggnader tömdes samtidigt som folkmängden minskade. Nya initiativ blev nödvändiga och bevarandeplaner utarbetades som innefattade delar av den gamla industribyggelsen.¹⁸

I Norrköping gick textilindustrin i graven. Det sista stora företaget, AB Förenade Yllefabrikerna (YFA), slog igen år 1970. Ylle- och bomullsindustrins maskiner hade från mitten av 1950-talet successivt tystnat. Arbetarna, varav kvinnorna utgjorde en stor andel, hade pensionerats eller blivit arbetslösa och skolat om sig.¹⁹ Fabrikslokalerna stod tomma och hyreshusen där bland annat textilarbetare bott i små omoderna lägenheter underhölls inte. För de berörda var textilepoken ingen anrik historia; fabriker och bostäder borde rivas och ge utrymme för moderna fastigheter menade många, men pengar saknades för en "totalsanering". Staden hamnade i ett vakuum med sociala problem och en allt mer förfallen industrimiljö utmed Motala ström.²⁰ Rivningen av Norrköpings bomullsfabrik, "Tuppens", vid Motala ström, i oktober 1969 blev startskottet för en lokal folklig mobilisering och ett nytänkande bland politiker och tjänstemän.

Den förnyelseprocess som igångsattes fångades några årtionden senare i begreppet "industrilandskapet". Vägen av rivningar som under 1960-talet sköljt in över innerstaden avbröts. Idag har fabriksområdet fyllts av nya verksamheter och utgör ett starkt varumärke för den gamla industristaden.²¹

Den lokala mobilisering som skedde på olika håll i landet blev under 1970-talet ett viktigt redskap för industriarvets förespråkare och ledde till att dörren till kulturarvsfältet efterhand öppnades för delar av industrisamhällets miljöer. Hösten 1976 fick Sverige sin första borgerliga regering på 44 år. I spåren på oljeprishöjningarna och sviktande konjunkturer ökade samtidigt industrinedläggningarna. Fack, politiker och kommuntjänstemän på industriorter i kris krävde att snarlika ersättningsjobb – ofta jobb för män – skulle ordnas av regering och berörda företag. Ibland skapades också arbeten efter en strid där även den lokala arbetslivs- och fackföreningshistorien användes som verktyg.²² Ofta tömdes dock lokalerna och ett tungt ansvar föll på kommunledningarna att förvalta fabriksområden och förnya näringslivet.²³ Parallellt ökade arbetstillfällena, särskilt för kvinnor, i en delvis lånefinansierad offentlig sektor.²⁴

I efterdyningarna av stängningen av föga konkurrenskraftiga råvaruanknutna industriföretag uppstod en motkraft till den dominerande kulturarvssdiskursen och dess institutioner. Av hävd hade antikvarisk verksamhet utgått från *ålder*, *estetiska värden* och *enskilda artefakter*. Sällsynthet och äkthet var huvudkriterier. Modern industribebyggelse var inget de offentliga aktörer prioriterade, snarare tvärtom.²⁵

Tidsandan, 1970-talets radikaliserings och ifrågasättande av modernismens rationella modell, normer och organisationsformer ledde till ett nytänkande på kulturarvets område. Arbetslivet seglade dessutom upp som ett viktigt tema i politiken och i forskningen. Från 1972 fanns pengar för forskning om arbetsorganisation och arbetsmiljö via en extra arbetsgivaravgift

FIGUR 1. Norrköpings bomullsväveri, "Tuppens", vid Motala ström i Norrköping vid rivningen 1970. FOTO: Marie Nisser.

som slussades till Arbetarskyddsfonden (senare Arbetsmiljöfonden). Några år senare (1977) inrättades Arbetslivscentrum (senare Arbetslivsinstitutet). Arbetslivsforskarna studerade samtida förhållanden, men medel gick även till studier av arbetslivets historia, vilka tangerade det studie-cirkelarbete som utfördes inom den folkrörelse som gick under namnet "grävrörelsen".²⁶

Företrädarna för den alternativa kulturarvskursen ställde krav på andra urvalskriterier än de som var gängse inom fältet (främst estetik, ålder och unicitet). Nu skulle istället slitna och smutsiga, relativt moderna miljöer samt berättelser med människans livsvillkor i fokus dokumenteras och bevaras. Kraven framfördes av en heterogen skara, bestående av museer, hembygdsföreningar, studieförbund, fackföreningar, länsstyrelser och kommuner. Enskilda yrkes- och amatörforskare, arkitekter, planerare, antikvarier, författare och journalister engagerade sig också. De förenades i ett intresse för industrisamhällets byggnader och artefakter, minnen och berättelser – det som den etablerade diskursens företrädare inte intresserat sig för. Det vardagliga och moderna betonades, men gruppens medlemmar var inte överens i tolkningar och urval.²⁷

En radikal falang lade stor vikt vid sociala och politiska förhållanden. Kunskaper om industrisamhällets arbete och vardagsliv sågs som en hävstång till politiskt inflytande för arbetarklassen. Gunnar Sillén och Sven Lindqvist var två tongivande företrädare. Sillén, en ung arkitekt med anställning på RAA, satte från 1973 sin prägel på det fleråriga nationella projektet "Bygd i förvandling". Det innefattade en serie tv- och radioprogram samt ett kurshäfte. Begreppet *industriminnen* lanserades i projektet som pågick fram till slutet av 1977 med studiecirkelar runtom i landet.²⁸ Därefter fortsatte studiearbetet under parollen "gräv-där-du-står", inte minst på krisorter.²⁹

Sillén och Lindqvist skrev böcker, föreläste och samarbetade med fackföreningar och studieförbund. Arbetarklassens historia skulle skildras av arbetarna själva snarare än av akademiska historiker. "Gräv-där-du-står" var en radikal uppmaning och en samlad benämning på en verksam-

het som startade i slutet av 1970-talet och som med framgång drevs under knappt tio år. Hur många som engagerade sig i grävandet är oklart, men en ungefärlig beräkning ger vid handen att cirka 10 000 grävcirklar med om kring 100 000 deltagare kan ha bedrivits under de sista åren av 1970-talet och början av 1980-talet. Utställningar producerades, teaterspel uppfördes och skrifter publicerades.³⁰

Parallellt och med skiftande grad av kontakter med "grävrörelsen", breddade museer och länsstyrelser sin verksamhet. 1974 års riksdagsbeslut om en ny demokratiskt förankrad kulturpolitik som bland annat skulle motverka kommersialismens skadeverkningar öppnade möjligheter för inventeringar och bevarande av industrisamhällets byggnader och artefakter. Museerna försågs med nya resurser och rekryterade unga antikvarier.³¹ 1977 tog företrädare för landets kulturhistoriska museer initiativ till ett nätverk för samordnad samtidsdokumentation, Samdok. Sekretariatet placerades på Nordiska museet. De kulturhistoriska museerna, organiserade i tematiska pooler, skulle tillsammans dokumentera och samla föremål från samtida arbetsplatser och hem. Mängder av dokumentationer igångsattes under följande årtionden, även om en del hade karaktär av "brandkårsuttryckningar" för att dokumentera arbetsplatser, samla in föremål och synliggöra kulturarv när lokala industriföretag skulle stängas.³²

Industrins företrädare var inte oberörda av tidens strömningar. Även de visade ett visst intresse för industrihistorien, om det gällde företagen, tekniken, produkterna och arkitekturen. Mötet på Tekniska museet i maj 1968 resulterade under 1972 i en inventering av verksamma massa- och pappersbruk i Värmland och Dalsland, en inventering som inkluderade historien och industriarvet.³³ Jernkontoret, branschorganisation för landets järn- och stålindustri, hade i mitten av 1960-talet inrättat ett bergshistoriskt utskott i syfte att stödja järnhistorisk dokumentation och forskning.³⁴ 1973 bildade skogsindustriernas branschorganisation ett historiskt utskott.³⁵ För aktiva industriledare och branschföreträdare var kulturarvet dock i regel inte någon prioriterad fråga. "Företagen saknar en plan för vad som

skall ske med anläggningarna vid en nedläggelse”, förklarade representanter för järn- och stålindustrin vid en konferens hösten 1982. Bevarandet styrdes av företagsledarnas personliga intresse. Sknades detta, som ofta var fallet när nya ägare och ledningar tog över, blev det inga bevarandeinsatser.³⁶ Den av regeringen tillsatta industrisaneringsutredningen som presenterade sitt betänkande år 1982 resulterade inte heller i en långsiktig lösning på bevarande- och vårdproblemen i anslutning till industrinedläggningar.³⁷ Utan ett tillflöde av nya pengar förblev de centrala kulturarvsaktörerna tveksamma till större förändringar av fältets regelverk. Trots mängder av grävarklar i spåren på industrinedläggningar, trots forskningsrapporter, krav från kommuner i kris och en allmän vänstervind var det ännu svårt för industriarvets förespråkare att bli insläppta på kulturarvsfältet.

Flera initiativ under 1970-talet pekade ändå mot att en vidgning av kulturarvsbegreppet var förestående. Ett sådant var det europeiska byggnadsvårdsåret 1975. I Sverige valdes bland annat två tidigindustriella miljöer, trästaden Falun med dess bebyggelse från stadens storhetstid som

kopparproducent (1600-tal), och Ängelsbergs järnbruk i Västmanland (1700-tal). Nytt var att gamla byggnader inte skulle bevaras enbart av antikvariska skäl utan i syfte att brukas av människor. Valet av Falun och Ängelsberg visar samtidigt att det för regeringen, RAA och andra offentliga aktörer i första hand var ålder, sällsynthet och estetiska värden som bestämde vilka objekt som var lämpliga på fältet och som ansågs bevarandevärda.³⁸ För att fortsätta det arbete som igångsattes under byggnadsvårdsåret bildades 1976 Svenska byggnadsvårdsföreningen.

Förindustriella miljöer uppfyllde kriterierna och inkluderades efterhand i fältet. Mot det invände inte heller den grupp forskare och antikvarier, med Marie Nisser och Gunnar Sillén i spetsen, som vid denna tid tog flera initiativ, men de pläderade samtidigt för att även industrisamhällets lämningar och minnen skulle beaktas. De genomförde en inventering av arkiv och skrifter som gav kunskap om svensk industrihistoria (1975) och producerade en bok om landets ”industriminnet” (1974/1979).³⁹ Gruppens företrädare hävdade att det var viktigt att ”dokumentera dagens fysiska förändringar så fullständigt som möjligt”. Ett av huvudmålen med arbetet var att ”vinna en bättre förståelse för människan och hennes villkor igår och idag”.⁴⁰

Flera inventeringar, dokumentationer och vetenskapliga studier genomfördes under dessa år, av fabriker och arbetarbostäder. Studenterna på Konsthögskolans Arkitekturskola undersökte under Göran Lindahls ledning Bergslagens arbetsplatser och bostäder.⁴¹ Marie Nissers studenter tog sig bland annat an pappersbrukens industri- och bostadsmiljöer i Gävleborgs län.⁴² Tillsammans med Helene Sjunnesson inventerade Nisser i början av 1970-talet massfabriker och pappersbruk i Värmland och Dalsland, något senare hyttor i Örebro län.⁴³ Tekniska museets årskrift *Daedalus* ägnades 1980 helt åt teknik- och industrihistoria. Margareta Biörnstad, vid denna tid överantikvarie – från 1987 till 1993 riksantikvarie – på Riksantikvarieämbetet, argu-

FIGUR 2. Det accepterade kulturarvet, Brattfors hytta i Värmland. FOTO: Marie Nisser.

menterade i sin artikel för att industriminnesvården var en viktig del av kulturminnesvården och kulturpolitiken. Marie Nisser fokuserade på industriminnesvårdens uppgifter under 1980-talet och dess dokumentationsmetoder.⁴⁴

Även i övriga nordiska länder ökade intresset under senare delen av 1970-talet och början av 1980-talet för studier av industrins arbetsplatser och bostäder. I Danmark publicerade Jörgen Sestoft 1979 en bok om industribyggnaderna i Danmark som fick betydelse för dess typindelning av byggnaderna.⁴⁵ I Norge disputerade Kari Hoel 1982 på en avhandling om fabriker och bostäder längs Akerselva i Oslo.⁴⁶ I Finland skildrade Elias Härö och Lauri Putkonen äldre finska industrimiljöer.⁴⁷ Överlag var författarna främst intresserade av de äldsta miljöerna, men Nisser pläderade i sitt bidrag i *Daedalus* för att även industriarbetet och den nya tekniken skulle dokumenteras. Det blev också en "svensk linje" under de kommande årtiondena. Internationellt organiserades industriminnesarbetet inom ramen för organisationen TICCIIH, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, som officiellt bildades i maj 1978 när Sverige, genom inte minst Marie Nissers försorg, stod värd för den tredje världskonferensen med 140 deltagare från 19 länder. Nisser redigerade i efterhand också den digra konferensrapporten och blev några år senare TICCIIH:s ordförande.⁴⁸

1970-talet var ett årtionde av ifrågasättande, i det privata och i det offentliga livet. Maktens företrädare utmanades på en rad områden, så också på kulturarvsfältet. På orter i kris studerades arbetets och vardagslivets historia, genomfördes dokumentationer av byggnader och miljöer, formulerades krav på en breddad kulturarvsskildring som inkluderade industriminnena. LO och fackförbunden gav, när den radikalaste kritiken tonats ned, sitt stöd till "grävcirklar" och arbetslivshistoriska projekt. 1981 antogs ett nytt fackligt kulturprogram. I det fastslogs att industriminnena stärker medvetenheten om de historiska sammanhangen och utgör en levande del i det fackliga arbetet. Programmet förordade att *Arbetshistoriska råd* inrättades i varje LO- eller ABF-distrikt i syfte att stimulera arbetshistorisk

forskning.⁴⁹ På flera universitetsorter etablerades från denna tid ett samarbete mellan yrkesforskare, ABF och fackföreningsrörelsen. Det startades forskningscirklar, seminarier och kurser i arbetets historia. Genom samarbetet tonades motsättningen fack–forskare ner.⁵⁰

Fältets huvudaktörer med RAA och de statliga museerna i täten stod inte likgiltiga inför engagemanget och kraven. De accepterade att industribyggnader bevarades och berättelser samlades in, men i likhet med berörda företag gav de inte ett förbehållslöst moraliskt och ekonomiskt stöd till insatser som omfattade avställda och smutsiga storskaliga industrimiljöer, och inte heller till berättelser om utsugning, förtryck och kamp på industrins arbetsplatser. Kriterierna för kulturarv gällde alltjämt i första hand ålder, historiskt innehåll, arkitektur och sällsynthet, som i Falun och Ängelsberg.

Konsolideringsfasen ca 1985–1991

Intresset för industriarvet höll i sig under 1980-talet men tonläget dämpades och kraven tonades ner. Svensk ekonomi gick åter bra, det politiska samtalet vreds åt höger och kulturarvets huvudaktörer ägnade sig i första hand åt traditionella teman. Avställda, inte allt för nedgångna, industriområden i anslutning till växande orter öppnades samtidigt av ägarna, ofta kommuner, för tjänste- och små industriföretag, kaféer, museer och skolor. När nya stora industriföretag, som Volvo och Saab, inte investerade på orter i tillbakagång (som emellanåt förespråkades) blev lösningen att släppa in helt nya verksamheter i de avställda industrimiljöerna. Emellanåt beaktades historien samtidigt som områdena städades och "förskönades" med gräsmattor, stenbelagda gator och ny belysning.⁵¹

Under 1980-talet blev det allt svårare att initiera tidsödande lokala socialhistoriska undersökningar. Amatörforskarna ("barfotaforskarna") var intresserade av fakta om en ords eller en arbetsplats historia, inte av analyser som kunde mynna ut i krav på samhällsförändringar. Från mitten av 1980-talet minskade antalet grävcirklar. Istället sköt det praktiska kulturarvsarbetet fart. Arbetslivsmuseer var ingen ny företeelse

FIGUR 3. Ett arbetslivsmuseum. Hässleholms filfabrik. Nils Karlsson i arbete vid en av maskinerna. FOTO: Torsten Nilsson.

men från 1984 blev de snabbt allt talrikare. Från detta år betalade Statens kulturråd ut statsbidrag till föreningar som bedrev ett "musealt bevarande" och tillvaratog "försvinnande yrkeskunskaper och en autentisk arbetsmiljö".⁵² Äldre arbetsplatser med bevarad utrustning omhändertogs av ideella krafter, organiserade i en nybildad förening eller i en hembygdsförening, miljöerna städades och visades för besökare under några sommarveckor. Maskiner och transmissioner reparerades och gjordes driftsklara. I första hand var det små verkstäder där yrkeskunniga män hade arbetat som omdanades till arbetslivsmuseer.⁵³ I slutet av 1980-talet visade en inventering som Arbetets museum lät utföra att närmare 650 samlingar och mindre museer skildrade arbetets historia.⁵⁴ Hösten 2012 var siffran närmare 1 400 varav drygt 400 organiserade i ArbetSam, en nationell förening som Arbetets museum samordnar.⁵⁵

Arbetet med industriarvet stabiliserades och blev under 1980-talet en del av vardagen inom,

men i utkanten av, kulturarvsfältet. Kriterierna var ålder (före 1930), hanterbar teknik, yrkesarbete och det lilla företaget som i museal form drevs av ideella krafter i etablerade föreningar. Antalet arbetslivsmuseer steg och grävcirklarna avslutades med skrifter och utställningar. Parallellt publicerades en rad vetenskapliga skrifter om arbetets historia. Forskare drev seminarieserier och ordnade konferenser om arbetarkultur och arbetarhistoria med stor uppslutning.⁵⁶ Ett skifte stod dock för dörren. Den arbetslivshistoriska forskningen tappade mark, bland annat till förmån för "traditionell" företagshistorisk forskning. I början av 1990-talet var det svårt att intressera yngre forskare för kritisk arbetslivsforskning. De valde andra teman samtidigt som genusorienterade historiker kritiserade den tidigare könsblinda arbetar- och industrihistorien.⁵⁷

Det politiska klimatet förändrades i västvärlden. Nyliberala strömningar vann inflytande i politiken. En serie av- och omregleringar av kapitalmarknaderna genomfördes. I Sverige av-

skaffade den socialdemokratiska regeringen de sista valutareglerna 1989, vilket underlättade globala investeringar. Utländskt kapital strömmade in i svenska industriföretag, som omstrukturerades genom *outsourcing* av allt utom kärnverksamheten. Investeringar gjordes i ett fåtal specialprodukter med högt teknikinnehåll och anpassades till *just-in-time*-konceptet. Marknaderna vidgades, varornas tjänsteinnehåll växte. Detta och andra förändringar gav utslag i *en tredje industriell revolution*. Dess kännetecken var flexibla lösningar när det gäller var, när och hur varor och tjänster produceras och säljs, strävan efter höga kortsiktiga vinster, tillfälliga arbeten och varumärkesfixering.⁵⁸ Arbetsplatser stängdes och industrimiljöer övergavs. Behovet av dokumentation och bevarande minskade inte i spåren på den tredje industriella revolutionen, men nya redskap och pengar fordrades. En rad samarbeten initierades, flera djärva museisatsningar sjösattes och regelverket förändrades.

År 1987 hade Svenska industriminnesföreningen SIM bildats i syfte att samla professionellt och ideellt verksamma i arbetet med det industriella kulturarvet. Året före hade Ekomuseum Bergslagen med industrihistoriska miljöer i två län och sju kommuner på försök startat på initiativ av Dalarnas museum. Verksamheten föll väl ut och 1990 bildades en stiftelse. Planerna på Arbetets museum i Norrköping framskred, men riksdagen tvekade i det längsta att ge medel till den löpande driften. I december 1991 kunde museet dock öppna sina portar för besökare i den sju våningar höga före detta textilfabriken på en holme i Motala ström.

1987 tog riksdagen en ny plan- och bygglag (PBL) som föreskrev en villkorslös och allmän varsamhet gentemot kulturvärden i den byggda miljön – inklusive vardagsmiljön. Vid ombygg-

nader och reparationer skulle historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden beaktas. I sina detaljplaner kunde kommunerna skydda bebyggelse med kulturhistoriska värden. Året därefter antogs en ny kulturminneslag (KML) som lanserade begreppet kulturmiljövård, vilket breddade kulturminnesvårdens ansvarsområde.⁵⁹ Med PBL och KML hade förutsättningarna förbättrats för ett bevarande av det materiella industriarvet, men det gällde att utnyttja lagarna på ett kreativt sätt. Kulturarvsvältets huvudaktörer var dock alltjämt tveksamma till att föra över pengar från traditionella miljöer till avställda och nedgångna storskaliga anläggningar från den högindustriella epoken. Småskaliga förindustriella miljöer, framförallt hyttor och smedjor, var dock accepterade. Metoderna för att inventera, beskriva och förvalta relativt moderna och komplexa byggnader var också dåligt utvecklade. Småindustrier var lättare att omhänderta, såvida de inte var kontaminerade. Fältets vedertagna kriterier kunde ibland återopas, särskilt ålder men även sällsynthet (exempelvis om en känd arkitekt hade ritat byggnaderna), däremot sällan kravet på "äktethet" i betydelsen ursprungsskick.

FIGUR 4. Arbetets museum i Norrköping är ett barn av "grävrörelsen" och har sedan början av 1990-talet dokumenterat och i utställningar och skrifter bland annat skildrat en rad yrken igår och idag. En av minnesinsamlingarna genomfördes i mitten av 1990-talet i samarbete med Nordiska museet och Metall, och riktade sig till metallindustrins arbetare och var en s.k. uppföljningsstudie. Omkring 1950 genomfördes den föregående. Stålgjutare i arbete. FOTO: Marie Nisser.

Industrimiljöerna var i det avseendet föga förenliga med en av fältets huvudregler.

Just förändring är ett kännetecken för framgångsrika industriföretag. Investeringar i byggnader, maskiner, arbetsorganisation och produkter har varit ett måste för ägarna om företagen på sikt skulle överleva. Byggnaderna har anpassats till produktionstekniken och produkterna. Därmed är det svårt att säga vad som är ursprungligt och "äka". När kommuner och fastighetsbolag tog över revs ofta sådant som förråd och byggnader uppförda i plåt och cement, dvs. i 1900-talsmaterial. Den långsiktiga förvaltningen och användningen av byggnaderna var en komplicerad fråga. Magasin som hyrdes ut var en lösning. Museer och konsthallar var andra alternativ. Fältet hade öppnats för industriarvet och en modernare tolkning av kulturarv men vad mer kunde avställda byggnader och komplexa miljöer användas till? Sentida, väl brukade stabila storskaliga industribyggnader liksom berättelser om arbete och vardagsliv på industriorter kunde, om det fanns aktörer som drev på, accepteras som kulturarv. För fältets huvudaktörer var industriarvet dock alltjämt något de i bästa fall på marginalen ägnade sig åt. Det stora genombrottet dröjde.

Expansion & skördetid

ca 1992–2002

Från början av 1990-talet bidrog flera faktorer till ett starkt ökat intresse för industrisamhällets lämningar: en djup ekonomisk lågkonjunktur som övergick i en omvandlingskris som släckte arbetsplatser och företag; ökat utländskt ägande av industriföretag och nya ägargrupper i form av pensionsfonder och riskkapitalister med krav på stadigt hög avkastning; geopolitiska förskjutningar där östblockets upplösning omkring 1990 och Kinas och Indiens ekonomiska språng "ritade om" den ekonomisk-politiska världskartan; den gemensamma, successivt utvidgade, europeiska marknaden och EU:s ekonomiska styrmedel för att påskynda strukturomvandlingar; ny teknik, inte minst på informations- och kommunikationsområdet (ICT); ideologiska förskjutningar som påskyndade marknadernas av- och omregleringar.⁶⁰

Hösten 1991 gick Sverige in i en djup ekonomisk lågkonjunktur. Den totala arbetslösheten steg inom loppet av ett år från drygt 2 till 15 procent. Fabriker stängdes och industriområden tömdes. Statens underskott skenade iväg. Det svåra ekonomiska läget och de höga arbetslöshetstalen gav samtidigt skjuts åt arbetet med industriarvet. Nu gick det snabbt, delvis tack vare det arbete som bedrivits under 1970- och 1980-talen, men framför allt genom den mobilisering som kom till stånd i krisens spår. Arbetslösheten måste hanteras.

Arbetsmarknadsverket/Ams fördelade pengar till projekt som involverade arbetslösa i vården av gamla byggnader. 1992 bildades *Industrihistoriskt forum* med uppgift att samordnat belysa och driva frågor om det industriella arvet på det nationella planet. De centrala kulturarvsaktörerna tog i likhet med representanter för industrin, fackföreningsrörelsen, forskningen, arkiven och biblioteken säte i forumet.⁶¹ Samma år inrättade Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) en professur i industriminnesforskning, den första av sitt slag i världen.⁶² Den placerades vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria på KTH i Stockholm och tillträdde av Marie Nisser. Linköpings universitet inrättade ett nytt forskartema, Tema Q, kultur och samhälle, med placering vid Campus Norrköping. Forskarna gav sig här i kast med frågor om hur kulturarv konstrueras, om historiebruk och kulturpolitik.

Från olika delar av samhället riktades blickarna mot industriarvet i dess dubbla karaktär. Industrinedläggningarna och arbetslösheten talade ett tydligt språk, industrisamhället var i färd att avvecklas. Insatser krävdes om inte minnena från en synnerligen omskapande period i vår historia skulle utplånas. Kraftåtgärder behövdes för att dokumentera, tolka och bevara det som nu höll på att försvinna. Fältets huvudaktörer fogade sig i detta och gav sitt stöd i ord och handling.

1993 gav regeringen Riksantikvarieämbetet i uppdrag att utarbeta ett *handlingsprogram* för bevarande, vård och långsiktig förvaltning av landets fysiska industriminnen. 1997 preciserade regeringen uppdraget till att RAÄ skulle lägga ett förslag på de "tiotalet viktigaste industriminnen

FIGUR 5. *Det ifrågasatta industriarvet. Mimerlaven som ansågs förta utsikten mot kyrkan i Norberg. FOTO: Johan Palm.*

i Sverige”. Efter kritik mot det första urvalet presenterade RAÄ våren 2002 ett program för det industrihistoriska arvet med tolv industrimin-
nen. Urvalet gjordes utifrån kriterierna att det fanns bevarade fysiska miljöer, att anläggningarna representerade näringsgrenar och tekniska system av stor betydelse för utvecklingen, och att de gav ”upphov till många berättelser”. Objekten var dessutom åskådliga och pedagogiska, de visade på viktiga samband samt fanns på orter med ett lokalt engagemang som borgade för ”ett fruktbart utvecklingsarbete” som kunde inspirera människor på andra platser.⁶³

Under 1990-talet omvandlade arkitekter och byggbolag fabriksbyggnader i storstadsområdena till hotell, restauranger, konsthallar, museer,

skolor samt ibland även till bostäder. Komplexa industriområden förvandlades till universitet (t.ex. i Norrköping och Eskilstuna), affärscentrum och mässhallar (t.ex. Saabs f.d. i Malmö).⁶⁴ Intresset för och det konkreta arbetet med industriarvet fordrade samtidigt utbildningsinsatser. Personer verksamma inom kulturmiljövården, på museer, arkitektkontor och kommuner behövde kunskap om industrihistorien och hur avställda industrimiljöer kunde dokumenteras och hanteras. Behovet av utbildningsinsatser växte och flera akademiska kurser startades, ibland i samarbete med folkhögskolor. En sådan var *Den stora Bergslagskursen* som vid millenniumskiftet följde upp och fördjupade perspektiven i bergslagskurser som tidigare getts av Högskolan

Dalarna och Uppsala universitet. Enheten för industriminnesforskning vid KTH i Stockholm anordnade vid tre tillfällen under perioden 1995–1998 en tvärvetenskaplig kurs utlagd under ett år med titeln *Industriminnen i Norden*. Den följdes 2000–2002 av *Industrial Heritage Platform*, ett Nordiskt-Baltiskt utbildningssamarbete som samordnades av Museiverket i Finland.⁶⁵ Härtill kommer flera andra kurser som gavs under 1990-talet och det tidiga 2000-talet, dels mer teoretiska högskolekurser, dels praktiska yrkesinriktade kurser. På så vis uppdaterades kunskaperna hos dem som ställdes inför uppgiften att praktiskt arbeta med industriarvet samtidigt som yngre personer skolades in i tänkesätt och praktisk hantering.

Industrihistoriskt forum genomförde flera uppmärksammade projekt. Ett var *Utrotningshotade produktionslinjer* som igångsattes efter beskedet att tillverkningen av "folkhemsservicen" Blå Blom skulle flytta från Gustavsberg till ägar-koncernen Hackmans fabrik i Finland. Ett annat var *Energia 1999*, en nationell industrihistorisk mäs-sa i Ångkraftverket i Västerås.⁶⁶

Successivt förankrades industriarvet på kulturarvsväldet. I 1998 års budgetproposition påbjöd regeringen en särskild satsning på det industrihistoriska arvet under treårsperioden 1999–2001. Uppdraget som utredare gick till museimannen Erik Hofrén, som tillsammans med etnologen Lars-Eric Jönsson våren 1999 lämnade betänkandet *Frågor till det industriella samhället*.⁶⁷ Samma år tillsatte regeringen *Delegationen för industrisamhällets kulturarv* med uppdrag att stödja projekt som ägnade sig åt näringar och sociala grupper som hittills varit underrepresenterade i kulturarvet, verka för metodutveckling inom området och stimulera människors intresse och delaktighet. Inte bara ljusa utan även "mörka, obehagliga och mindre önskvärda" sidor skulle beaktas. Delegationen fick knappt 25 miljoner kronor att fördela på olika satsningar under tre år. Efter att ha stött ca 50 stora och små projekt, inklusive seminarier, utställningar och skrifter, lämnade Delegationen sensommaren 2002 sitt slutbetänkande till regeringen. I det föreslogs en temporär satsning på kulturarvets mångfald, på en breddad och fördjupad delaktighet och

kunskapsutveckling, en satsning på samtidens kulturarv samt på samverkan, jämställdhet och integration. I fortsättningen borde särskild uppmärksamhet riktas mot de immateriella värdena, det osynliga kulturarvet och marginaliserade gruppers kulturarv. Delegationen föreslog att regeringen skulle tillsätta ett kulturarvsråd, genomföra en samlad översyn av kulturarvssektorn och inrätta fonder för den svåra uppgiften att vårda och förvalta industrisamhällets storskaliga anläggningar.⁶⁸

Delegationen finansierade en rad nyskapande projekt. Däremot förverkligades endast ett fåtal förslag i slutbetänkandet, däribland ett utvidgat stöd till arbetslivsmuseer. Betänkandet presenterades i en tid då IT-vinden bedarrade och arbetslösheten liksom statens budgetunderskott återigen steg till oroande nivåer. Delegationens slutrapport "förseglades" på kulturdepartementet. Industriarvet ansågs av regeringen uppenbarligen ha fått den uppmärksamhet och de bidrag som var rimliga och aktörerna borde arbeta vidare utifrån den bas som hade lagts med hjälp av direktiv och penningmedel. Det skulle visa sig inte fungera i längden. Privata aktörer gavs istället större utrymme. De klev in om det fanns en möjlighet till lönsamhet i projekten, vilket påverkade urval och tolkningar.

Även i de nordiska grannländerna har staten genomfört satsningar i syfte att dokumentera, skildra och bevara ett urval industri- och bostadsmiljöer, nu senast i Danmark. Även enskilda initiativ har tagits för att skildra en tids-epok och en arbetsvärld under omvandling i den postmoderna eran. En grupp forskare i Norge har i ett stort projekt bidragit med en genomlysning av *Fabrikken* ur en rad aspekter som ger nytt ljus åt industrisamhällets enskilt viktigaste artefakt.⁶⁹

Turism- och äventyrsfasen ca 2003–

I början av 2000-talet var industriarvet en accepterad och framlyft del av kulturarvsväldet, men intresset på central offentlig nivå svalnade nu. Kärvarer år följde. "Marginaliseringen" av industriarvet var ingen uttänkt strategi för att knuffa

FIGUR 6. Det övergivna och snart utplånade industriarvet. Svinavdelningen på Scans tömda slakteri i Uppsala. FOTO: Lennart Göransson 2011.

ut en "gökunge" från fältet, utan en prioritering centrala aktörer gjorde efter drygt ett decennium av betydande insatser. Det traditionella kulturarvet pockade på vårdinsatser. Med miljö- och klimatfrågornas växande betydelse framstod industrimiljöerna dessutom snarast som ett negativt och tveksamt arv, med stora saneringsbehov, långt mindre värdefullt än naturarvet.⁷⁰

I vardagen på kommun- och länsnivå fortsatte dock arbetet med industriarvet, delvis av nödvång men också genom att EU:s regionalfonder från andra hälften av 1990-talet öppnade för nya finansieringsmöjligheter. Det medförde samtidigt en tydlig styrning mot en entreprenörsinriktad och kommersiell användning av industriarvet. Ålder, unicitet och estetiska världen, kulturarvsfältet traditionella kriterier, kom åter i fokus. Bevarande och vård var försvarsbart om det förstärkte företagandet och gav utslag i arbetstillfällen, något kommunpolitikerna sällan hade invändningar emot. Nya satsningar igång-

sattes vilka fick en kulturturistisk profil, som *Bergslagssatsningen – kultur och turism*, med 14 industrihistoriska miljöer i fem bergslagslän samt *Bergsmän och bruksfolk* med 26 industrihistoriska miljöer i Värmlands och Örebro läns bergslagskommuner. Andra avrundades, som ISKA, ett stort industriarvsprogram i Västernorrland.⁷¹

Industriarvet blev från början av 2000-talet föremål för omtolkningar. Arvet infogades i tillväxtdiskursen med dess betoning av innovationer, småföretagande och kulturturism. Parallellt skedde en distansering från den särskilt under 1970-talet och det tidiga 1980-talet starka socialhistoriska berättelsen. Industrihistorien blev abstraktare och arvet en fråga om estetik samt unika miljöer och berättelser.⁷² Fokus växlade över från arbete och vardagsliv till vackra fasader och suggestiva helhetsmiljöer, synligt i hotell- och konferensanläggningar, högsolor, musikarenor och restauranger i forna industrilokaler.

Satsningar av detta slag, ofta förverkligade av konsulter och entreprenörer, räddade samtidigt fabriker från rivning eller successiv förstörelse. De öppnade väl tillslutna fabriksområden för nya grupper. Baksidan var en påtaglig gentrifiering, arbetarklassen tågade ut och in tågade medelklassen, särskilt när industri- och hamnområden öppnades för bostäder i anslutning till hav, sjöar, älvar och åar.⁷³ Samtidigt som arbetslösheten tycktes stabilisera sig kring 6–8 procent skapades det nya typer av arbetstillfällen inom service, handel, vård och omsorg. Övergivna platser lockade samtidigt "urban explorers" till äventyrliga utflykter som de efteråt berättade om i ord och bild i olika sociala medier.⁷⁴

Rörelsen mot det abstrakta är dock inte entydig. Det är korrektare att i Pierre Bourdieus mening tala om en *polaritet* mellan samtida tendenser inom fältet. En sådan polaritet utgör enligt Bourdieu i själva verket ett av de utmärkande kännetecknen på ett fält.⁷⁵ Distanseringen och inordningen under tillväxtparadigmet gäller i första hand storskaliga industrimiljöer och

företräds av konsultfirmor, arkitektbyråer och fastighetsbolag, men efterhand även av museer, kommuner och länsstyrelser. EU:s regionalfonder har varit pådrivande. De ideella, folkrörelsebaserade aktörerna som bevarar och vårdar små arbetslivsmuseer berättar å andra sidan om det vardagliga, om arbetet, tekniska artefakter och lokalsamhällets människor och platser. Men de vårdar och skildrar framför allt det som ligger före 1930-talet, före den högindustriella epoken. Konflikter och krävande arbetsförhållanden får föga utrymme i berättelserna.

De båda polerna kompletterar på sätt och vis varandra; var och en bidrar till bilden av industrisamhället. En tredje inriktning kan också urskiljas, den som har sin tonvikt på bildning och lärande för barn och ungdomar. Museer har överlag denna ambition men några har mer målmedvetet satsat på att skapa lärandemiljöer, som Innovatum i Trollhättan, Tom Tits experiment i Södertälje, Pythagoras i Norrtälje och Verket i Avesta. Här förenas industrihistorien med kreativt skapande och grundläggande kunskaper i

FIGUR 7. Det lärande industriarvet. Verket i Avesta. Ljud i opera taktil. FOTO: Jonas Palm.

teknik och naturvetenskap. Det är möjligt att lärandetemat kommer att få en större potential i en tid när skolan och kunskapsförståelsen är ifrågasatt.

Hur ska de senaste årens utveckling förstås? Har industriarvet en trygg plats på kulturarvsväldet trots polariseringen och att det inte får samma uppmärksamhet och ekonomiska stöd som under 1990-talet och i början av 2000-talet? Om svaret är ja, beror det i så fall på att industriarvet står på egna ben genom sin nya kommersiella och/eller lärandepotential, framför allt i befolkningstäta regioner? Eller är det snarare så att det kommersiellt giltiga industriarvet inte längre behöver stöd från kulturarvsväldets huvudaktörer utan vinner framgång genom marknadslogiken och genom insatser av arkitektkontor, fastighets- och byggbolag?

Den trygga platsen på kulturarvsväldet gäller dock inte för industriarvet i sin helhet. Det kommersiellt gångbara industriarvet, det unika och estetiskt tilltalande i regioner med efterfrågan på lokaler och ett publikt underlag, har förts bort från kulturarvsväldet, till ett kommersiellt, politiskt definierat, tillväxtfält. De komplicerade, ruffiga och mindre uppseendeväckande berättelserna och miljöerna kämpar däremot i motvind på kulturarvsväldet, om de inte redan har utrangrats. Kvar är de omdanade, helt eller delvis offentligt finansierade unika miljöerna som förmår locka till sig företag och besökare.

Avslutning – industriarvet på 2010-talet

Från början av 1990-talet upptogs industriarvet på kulturarvsväldet. Vid denna tid hade socialhistorien och maktemat tonats ner. Tolkningen av kulturarvet hade "moderniserats", förts fram i tiden med acceptans för nya typer av byggnader och berättelser. Industrins avlagringar "översattes" och inpassades i kulturarvet utan att det rubbade väldets grundläggande logik. Djärva satsningar förekom. Den traditionella föreställningen om vad som kännetecknar ett kulturarv var dock seglivad och återtog efterhand sin avgörande roll. På kulturarvsväldet fanns plats för ålderstigna, estetiskt vackra och unika industri-

byggnader liksom för berättelser om industrins uppfinnare, arkitekter, företagsledare och yrkeskunskaper. Även element av metakarakterer in-korporerades, som de stora industriföretagens framgångar på världsmarknaden med unika produkter och berättelser om "mönstersamhällen".

Några år in på 2000-talet svalnade intresset för industriarvet bland de centrala kulturarvsaktörerna, inte minst hos RAÄ och på Nordiska museet. Industrihistoriskt forums verksamhet gick på sparlåga. Kunskaperna om det industriella kulturarvet och arbetslivet tappade terräng, symboliserat av att professuren i industriminnesforskning vid KTH utvecklades när Marie Nisser 2005 pensionerades. Året därpå lade den borgerliga regeringen ned Arbetslivscentrum varpå forskningsenheter på flera gamla industriorter stängdes och utrymmet för arbetslivshistorisk forskning minskade. 2011 utvecklade Nordiska museet Samdok-sekretariatet.

En preliminär slutsats är att de kommersiellt gångbara delarna av industriarvet i befolkningstäta områden infogades i en överordnad politiskt bestämd tillväxtdiskurs och blev en arena för besöksnäring, konsulter och entreprenörer. Industriarv med ekonomisk potential fördes bort från kulturarvsväldet och upptogs på ett ekonomiskt tillväxtfält med andra kriterier, i första hand att arvet ska generera nya jobb och goda vinster till ägarna. Det senare står inte i konflikt med kravet på unicitet och estetiska värden. Å andra sidan ska industriarv som alltså tillhör kulturarvsväldet (som är belägna i avfolkningsskommuner, som inte lockar kapitalstarka entreprenörer eller som försetts med en kulturarvstämpel som försvårar ingrepp) vara attraktivt, locka med äventyr och upplevelser för barnfamiljer och kulturkonsumenter. Delar av industriarvet accepteras på kulturarvsväldet, särskilt de unika och estetiska delarna, men har ändå i sin helhet marginaliserats.

Det breda perspektiv som kännetecknade den tidiga industriarvsväldet och som fick sitt främsta uttryck i begreppet "industrisamhällets kulturarv" har smalnats av. Industriarvet har styckats upp och delarna har spritts ut på andra väld. Vissa delar återfinns på det regionala tillväxtfältet. Parallellt har åtskilligt rivits eller

övergetts, lämnats att förfalla och övertagits av *urban explorers*, fritt att bruka och tolka på ett "underground-fält" med egna regler.⁷⁶

Så ser en tolkning av utvecklingen under senare år ut. En annan, mer optimistisk, är att industriarvets arbetet pågår som en naturlig del av vardagen på kommuner och i länsstyrelser. Satsningar görs för att omvandla industribyggnader till hotell, restauranger, kontor, museer, konsthallar, skolor, etcetera. Min slutsats blir ändå att utan centrala offentliga aktörers uttryckliga stöd kommer det moderna och svårhanterbara industriarvet att ytterligare nedprioriteras, lämnas att förfalla eller säljas och förvandlas utan hänsyn till industrihistoriska kvaliteter när kommersiella aktörer tar över. Det förra sker företrädesvis i avfolkningskommuner och det senare på tillväxtorter. Långt ifrån alla avställda industrimiljöer och fastigheter kan dokumenteras och bevaras som kulturarv. Volymerna är stora och svårhanterbara och ett bevarande drar ofta med sig orimligt höga kostnader. Dokumentation av människors minnen tar tid och fordrar att museer, arkiv och föreningar har utbildad personal och pengar. Utbildningsinsatser är nödvändiga, och det fysiska industriarvet behöver en långsiktig plan för framtida användning och finansiering om bevarande och förnyelse ska vara genomförbart och försvarbart. Prioriteringar är nödvändiga, och de bör baseras på kunskaper om industrihistorien och industriarvet, och ingå i en demokratisk beslutsordning där de centrala kulturarvsaktörerna är involverade.

Varför ska vi då satsa tid och pengar på långsiktigt bevarande av materiella och immateriella industriminnen? Är det av nostalgiska skäl? Är det inte en stor risk att vi stannar där? Jo, men det är åtskilligt som talar för en fortsatt satsning i en mer framtidsinriktad ambition. Inte alla, men många industribyggnader har, genom volym, konstruktion och form, förutsättningar för olika former av nybruk.⁷⁷ Byggnaderna speglar dåtidens ideal, uttryckta i fysiska former av arkitekter och byggbolag. Förändringarna visar på dynamiken i industrisamhället. De representerar också ett viktigt tidslager i svensk historia, den period när vi tog klivet från ett fattigt jordbruksland till ett välfärdssamhälle. Fysiska tidsavtryck i

det offentliga rummet från skilda epoker ger oss möjligheter att förstå vilka vi varit och vilka vi är. Lämningarna ger oss en möjlighet att orientera oss i tid och rum, ger identifikation och förståelse för synkrona och diakrona sammanhang, för landskapsförändringar och miljöproblem. De kan också berätta om bakgrunden till de lagar och förordningar, normer och konventioner vi lever med och igenom. Kunskap ger förutsättningar för diskussioner om hur institutioner har tillkommit och kan förändras. Industriminnen kan vara en plattform för en kreativ diskussion om vad som bör överges eller behållas och, inte minst, vad som lever kvar i språk och tankesätt, i kroppar och i den fysiska livsmiljön. Vare sig vi vill det eller inte.

MATHS ISACSON, sedan 1996 professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Ordförande i yrkeshistoriska forskningsrådet vid Arbetets museum i Norrköping, där han åren 1988–95 på deltid innehade en tjänst som forskningsledare. Han var under 2005–10 på halvtid gästprofessor i industriminnesforskning på KTH. Forskar idag om arbetsliv, försörjningsmönster och kulturarv i tid och rum.

maths.isacson@ekhist.uu.se
 Ekonomisk-historiska institutionen
 Uppsala universitet
 Box 513
 751 20 Uppsala

Noter

- 1 Isacson 2003, s. 21.
- 2 Om begreppen, se Isacson 2003, s. 21 och Isacson 2005.
- 3 Schön 2000/2012.
- 4 Se bl.a. Isacson 2003, Isacson 2007 och Isacson 2009. Sedan mitten av 1970-talet har jag själv varit engagerad i arbetet med det industriella kulturarvet. 1977 tog jag plats i det nyinrättade länsforskningsrådet för Gävleborgs län och har sedan dess i olika former varit knuten till museer på regional och nationell nivå, som medlem av forskningsråd, som anställd vid Arbetets museum som forskningsledare samt med specialuppdrag. Som forskare i ekonomisk historia har jag bland annat ägnat

- mig åt arbetslivet- och arbetsmiljön i industrisamhället, i övergången från det förindustriella till det industriella och från det industriella till det postindustriella. Har också deltagit i "grävcirklar" och forskningscirklar samt engagerat mig i utbildningssatsningar och i frågor om regional utveckling.
- 5 Bourdieu 1984, 1986; Broady 1996, 2007.
 - 6 Magnusson 2000; Schön 2010, s. 486 f. Om produktions storleksförändring, se Schön 2010, s. 23.
 - 7 Jönsson & Svensson 2005; Jönsson 2012.
 - 8 Se bl.a. nationella rapporter, publicerade i anslutning till TICCIIH:s (The International Committee for Conservation of the Industrial Heritage) världskonferenser. Även Cossons 1993.
 - 9 Isacson 2007, s. 23 ff; Kervanto Nevanlinna 2007.
 - 10 Schön 2000, s. 24, 377 och 419 f.
 - 11 Se Isacson 2007.
 - 12 Isacson & Morell 2002.
 - 13 Isacson 2007, kap. 2.
 - 14 Isacson & Larsson 2005.
 - 15 Nisser 1979, s. 14 ff., Nisser 1996; Olsson 1991; Grahn Wetter 2009; Nilsson 1996.
 - 16 Laestadius 1986; Isacson 2013.
 - 17 Isacson 2007, 2009; Storm 2008; Nisser et al. 2012; Jörnmark 2007, 2008.
 - 18 Samuelsson 2005, s. 39 f.
 - 19 I folkmun kallades textilarbetarna för "surbullar" p.g.a. den sura doften av vått ylle. Horgby 1989, s. 11.
 - 20 Nisser 1976; Alzén 1996. Holmens stora pappersbruk var i drift fram till mitten av 1980-talet.
 - 21 Alzén 1996; Kvarnström et al. 2000, s. 63 f.
 - 22 Axelsson, Berger & Hogdal 1980; Mossfeldt 1983; Gonnäs 1991.
 - 23 Melin et al. 1984; Lindberg 2002.
 - 24 Schön 2000, s. 493.
 - 25 Alzén 1996, s. 59.
 - 26 Isacson 2008, s. 686; Karlsson 1998.
 - 27 Alzén 1996, kap 10.
 - 28 Alzén 2011, s. 119 ff.
 - 29 Se bl.a. Axelsson, Berger & Hogdal 1980.
 - 30 Isacson 2007, kap. 19; Alzén 2011; Gunnar Silléns bok *Stiga vi mot ljuset. En dokumentation av industri- och arbetarminnen* publicerades 1977. Sven Lindqvists *Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb år 1978*. Båda böckerna gav argument och metoder för undersökningar av arbetsliv och sociala villkor i lokalsamhällen.
 - 31 Alzén 2011, s. 31 ff.
 - 32 Silvé 2004; Silvé & Gudmundsson 2006.
 - 33 Nisser & Sjunnesson 1973.
 - 34 http://www.jernkontoret.se/forskning/bergshistorisk_forskning/index.php.
 - 35 http://www.skogsindustrierna.org/om_oss/organisationen/historia.
 - 36 Nisser 1984, s. 119.
 - 37 SOU 1982:10.
 - 38 Byggnadsårdsåret 1975.
 - 39 Industri- och transportminnen 1975; Nisser 1974/1979.
 - 40 Nisser 1979, s. 12.
 - 41 Chrapkowski 1983.
 - 42 Ahlén 1978; Gagge 1979.
 - 43 Nisser & Sjunnesson 1973; Nisser 1974.
 - 44 Biörnstad 1980; Nisser 1980.
 - 45 Sestoft 1979.
 - 46 Hoel 1982.
 - 47 Härö & Salokorpi 1979; Putkonen 1988.
 - 48 Nisser 1981. Ordförande för TICCIIH var hon från 1984 till 1990, se Avango et al. 2012.
 - 49 Facklig kultursyn 1981.
 - 50 Olsson & Hult 1987; Somestad 1987.
 - 51 Palmqvist 1998; Nisser et al. 2012.
 - 52 Alzén 2011, s. 116.
 - 53 Arbetlivsmuseer i Sverige 2004; Alzén 2011, s. 116 ff.
 - 54 Isacson 1990, s. 30.
 - 55 Uppgift från Torsten Nilsson på Arbetets museum, se också ArbetSams hemsida via Arbetets museum
 - 56 Olsson 1987, s. 7 ff.; Skarin Frykman & Tegner 1989; Båsk et al. 1991.
 - 57 Karlsson 1998.
 - 58 Magnusson 2000; Isacson 2007; Henrekson & Jakobsson 2008.
 - 59 Hansson 2006.
 - 60 Castells 1996/2000; Magnusson & Ottosson 2012; Isacson 2007; Sennet 2007.
 - 61 Isacson 2011.
 - 62 Samma år inrättades en motsvarande professur vid det tekniska universitetet i Freiberg i det nya förenade Tyskland och några år senare i Leicester i England samt vid Michigan Tech i USA.
 - 63 Isacson 2003, 2009.
 - 64 Isacson 2011.
 - 65 Isacson 2007; Valpola 2002.
 - 66 Isacson 2012, s. 14-15.
 - 67 SOU 1999:18.
 - 68 SOU 2002:67; Isacson 2003.
 - 69 Jensen 2007; Harnow et al. 2008; Harnow & Wedell 2011. Omdaning av ett godsbanområde i Århus har nyligen skildrats i ord och bild av Kirsten Folke Harrits (2013). I Norge genomfördes inventerings- och bevarandearbetet under 1990-talet under Riksantikvarens beskydd. *Fabrikken*, se Andersen 2004.
 - 70 I det av RAÄ finansierade projektet Brytpunkt Bergslagen studerar Jan af Geijerstam relationen mellan industriarv, naturarv och produktionsvärden i sentida industrimiljöer.
 - 71 Isacson 2009b; Walker 2012.
 - 72 Jörnmark 2007, 2008; Löfgren & Willim 2005; Willim 2012; Storm 2008.
 - 73 Storm 2008, s. 150-152.
 - 74 Jörnmark 2007 och 2008. Se också Jörnmarks hemsida: <http://jornmark.se/>
 - 75 Bourdieu 1984; Broady 2007; Nisser et al. 2012.
 - 76 Se t.ex. <http://www.facebook.com/groups/11027840069/>; <http://www.jornmark.se/places.aspx>
 - 77 Se t.ex. artiklar i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 57/2007.

Litteratur

Alzén, Annika, 1978, *Arbetsbostäder i Vallvik. En studie av bostadsexpansionen i ett nygrundat industrisamhälle 1907-1925*.

- Alzén, Annika, 1996, *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*.
- Alzén, Annika, 2011, *Kulturarv i rörelse. En studie av "gräv där du står"-rörelsen*.
- Andersen, Håkon W., Borgersen, Terje, Brandt, Thomas, Eliassen, Knut Ove, Stugu, Ola Svein & Öfsti, Audun, 2004, *Fabrikken*.
- Arbetslivsmuseer i Sverige, 2004. Riksantikvarieämbetet och Arbetets museum.
- Axelsson, Björn, Berger, Sune & Hogdal, Jon, 1980, *Lära för framtida bruk. En bok om studiearbete, frigörelser och Stora Kopparberg*.
- Avango, Dag, af Geijerstam, Jan, Houlzt, Anders & Isacson, Maths, 2012, "The Imprints of Industry: Marie Nisser and the development of industrial heritage research in Sweden". *Patrimoine de l'industrie*, nr 26.
- Berggren, Henrik, 2010, *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme*.
- Biörnstad, Margareta, 1980, "Industriminnesvård – en viktig del av kulturminnesvården och kulturpolitiken." *Daedalus*.
- Bourdieu, Pierre, 1984, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*.
- Bourdieu, Pierre, 1986, *Kultursociologiska texter*.
- Broady, Donald, 1996, "Kapital, habitus och fält: några nyckelbegrepp i Pierre Bourdieus sociologi", i Anders Gustavsson (red.), *Kunskapsmål, teori, empiri*.
- Broady, Donald, 2007, "Studier av kulturella fält", i Bodil Axelsson & Johan Fornäs (red.), *Kulturstudier i Sverige*.
- Byggnadsvårdsåret 1975. Rapport. Nationalkommittén för byggnadsvårdsåret 1975-1978.
- Båsk, Kati, Metsänkylä, Antti & Koskiranta, Katarina (red.), 1991, *Arbetarklassen i samhällets vardag*.
- Castells, Manuel, 1996-2000, *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur*. Band 1-3.
- Cossons, Neil, 1993, *The BP Book of Industrial Archaeology*.
- Chrapkowski, Beatrice (red.), 1983, *Bergslagen. Arbetsplatser och bostäder under hundra år*.
- Grahn Wetter, Karin, 2009, "I Bergslagens tjänst. Tillkomsten av och personerna bakom Bergslagens museum i Falun". C-uppsats i ekonomisk historia, Uppsala.
- Dahlström Rittsél, Eva, Isacson, Maths & Tafvelin Heldner Magdalena (red.), *Industrihistoriskt forum. Rapport från nationell konferens i Trollhättan 2008 och Falun 2009*.
- Facklig kultursyn, 1981, Rapport från LO:s kulturpolitiska råd.
- Folke Harrits, Kirsten, 2013, *Transformation. Fra godsbanegård til kulturproduktionscenter*.
- Gagge, Carl-Magnus, 1979, "Vansäter: befolkning och bostäder. En studie av en industriort i södra Hälsingland 1900-1920", Länsmuseet i Gävleborgs län.
- Gonäs, Lena, 1991, *Industriomvandling i välfärdsstaten*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Hansson, Paul, 2006, "Byggnadsvård – en miljöfråga?" *Byggnadskultur* nr 3/2006.
- Harnow, Henrik, Christensen, S. René, Haastrup, Gitte & Wedell, Flemming, 2008, *Industrisamfundets havne 1840-1970. Bygninger, miljøer og bevaringsværdier på danske havne*.
- Harnow, Henrik & Wedell, Flemming, 2011, *Danmarks industrielle miljøer*.
- Henrekson, Magnus & Jakobsson, Ulf, 2008, *Globalisering och den svenska ägarmodellen*.
- Historisk Tidskrift* 1979:99 (temanummer om företagshistoria).
- Hoel-Malmström, Kari, 1982, *Fabrikk og bolig ved Akerselva. Et industrimiljø på 1800-tallet*.
- Horgby, Björn, 1989, *Surbullestan*.
- Härö, Elias & Salokorpi, Asko, 1979, *Ruukinmiljöt: näytely*. Suomen rakennustaiteen museo (Bruksmiljöer; utställning). Finlands arkitekturmuseum.
- Industri- och transportminnen*, 1975 med en katalog över uppsatser, inventeringar och arkivhandlingar. Industriminnesgruppen under medverkan av Helene Sjunneson.
- Isacson, Maths, 1990, "Arbetarrörelsen och lokalhistorien", *Lokalhistoria inför framtiden. Nya vägar – nya uppgifter*.
- Isacson, Maths, 2003, "Industrisamhällets faser och industriminnesforskningens uppgifter", i Dag Avango & Brita Lundström (red.), *Industrins avtryck. Perspektiv på ett forskningsfält* (s. 21-47).
- Isacson, Maths, 2005, "Brottningar med industriarvsbegreppen", i Annika Alzén & Birgitta Burell (red.), *Otydligt. Otymligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar* (s. 44-54).
- Isacson, Maths, 2007, *Industrisamhället Sverige. Arbete, ideal och kulturarv*.
- Isacson, Maths, 2009, "Industriminnen som kulturarv. Förändringar i synen på industrins lämningar i Sverige", *Den Jyske Historiker* nr 121-122.
- Isacson, Maths, 2009b, "Finns Bergslagen", i Maths Isacson, Mats Lundmark, Cecilia Mörner & Inger Orre (red.), *Fram träder Bergslagen. Nytt ljus över gammal region*.
- Isacson, Maths, 2011, "The Reuse of Large-scale Industrial Areas", in Miia Hinnerichsen (ed.), *Reusing the Industrial Past by the Tammerkoski Rapids* (s. 53-69), Tampere.
- Isacson, Maths, 2012, "Industrihistoriskt forum 1992-2012", i Eva Dahlström Rittsél, Maths Isacson & Magdalena Tafvelin Heldner (red.), *Industrihistoriskt forum. Rapport från nationell konferens i Trollhättan 2008 och Falun 2009* (s. 7-21).
- Isacson, Maths, 2013, "Arbetets organisering och ledning. Historien om det goda arbetet", i Kjersti Bosdotter (red.), *Metallindustriarbetareförbundets historia 1982-2006* (under publicering).
- Isacson, Maths & Morell, Mats (red.), 2002, *Industrialismens tid. Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*.
- Isacson, Maths & Larsson, Bo (red.), 2005, "Landsbygdens småindustrier – inledande kommentarer. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 50, (s. 5-18).
- Jensen, Grethe (red.), 2007, *Industri Industri. 25 stk. Dansk kulturarv*.
- Johansson, Anders & Magnusson, Lars, 1998, *LO andra halvsekllet. Fackföreningsrörelsen och samhället*.
- Jönsson, Lars-Eric, 2012, "Industrisamhällets kulturarv reviderat", i Eva Dahlström Rittsél, Maths Isacson & Magdalena Tafvelin Heldner (red.), *Industrihistoriskt forum*.

- Rapport från nationell konferens i Trollhättan 2008 och Falun 2009* (s. 25-36).
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta (red.), 2005, *I industrisamhällets slagskugga*.
- Jörnmark, Jan, 2007, *Övergivna platser*.
- Jörnmark, Jan, 2008, *Övergivna platser två*.
- Karlsson, Sten O., 1998, *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965-1995*.
- Kvarnström, Lars, Malmsten, Dan & Nilsson, Hans, 2000, "Befolkning och boende", i Hans Nilsson (red.), *Norrköpings historia. 1900-talet* (s. 10-92). Norrköping.
- Kervanto Nevanlinna, Anja (ed.), 2007, *Industry and Modernism. Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*.
- Laestadius, Staffan, 1986, *Senindustriell strukturomvandling*.
- Lindberg, Henrik, 2002, *Att möta krisen. Politikbyte på lokal nivå under industrikrisen i Söderhamn*.
- Löfgren, Orvar & Willim, Robert (eds.), 2005, *Magic, Culture and the new economy*.
- Magnusson, Lars, 2000, *Den tredje industriella revolutionen*.
- Magnusson, Lars & Ottosson, Jan (red.), 2012, *Den hållbara svenska modellen – innovationskraft, förnyelse och effektivitet*.
- Melin, Leif, Alsén, Göran, Berger, Sune & Nilsson, Anders, 1984, *Kommunerna och näringslivet. Ett näringslivspolitiskt dilemma*.
- Mossfeldt, Peter, 1983, *Sista skiftet. En rapport om tjugo års forskning kring företagsnedläggningar*.
- Nilsson, Bo G., 1996, *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svensk arbetares levnadsskildringar*.
- Nisser, Marie, 1974, *Hyttor i Örebro län*.
- Nisser, Marie (red.), 1974/1979, *Industriminnen. En bok om industri- och teknikhistoriska bebyggelsemiljöer*.
- Nisser, Marie, 1976, *Industribebyggelse i Norrköping 1719-1970*. Särtryck ur Norrköpings historia, VI. Tiden 1914-1970.
- Nisser, Marie 1980, "Vid skiljövägen – industriminnesvärden inför 1980-talet", *Daedalus* (s. 31-50).
- Nisser, Marie (red.), 1981, *The Industrial Heritage. The Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments. Sweden 30 May-5 June 1978*. Transaction 3.
- Nisser, Marie (red.), 1984, *Nordisk bergshantering. Människor, landskap och bebyggelse. Bergshanteringens bevarande i ett nordiskt perspektiv* (Rapport från en nordisk konferens i Sandviken den 18-21 oktober 1982), *Jernkon-torets Forskning* H 33.
- Nisser, Marie, 1996, "Industriminnen under 100 år", *Museet som makt och motstånd. Festskrift till Erik Hofrén 10 april 1996* (s. 73-82).
- Nisser, Marie & Sjunnesson, Helene, 1973, "Rapport från inventeringen: Massfabriker och pappersbruk i Värmland och Dalsland", *Inventeringsrapport*. Svenska Pappers- och Cellulosaingenjörsföreningen, Meddelande nr 19.
- Nisser, Marie, Isacson, Maths, Lundgren, Anders & Cinis, Andis (eds.), 2012, *Industrial Heritage Around the Baltic Sea*.
- Olsson, Daniels Sven, 1991, "Hembygdsvårdaren", i Göran Rosander et al., *Karl-Erik Forsslund. Författaren. Folkbildaren. Hembygdsvårdaren* (s. 105-122). Dalarnas hembygdsbok.
- Olsson, Lars & Hult, Christer, 1987, *Arbetets historia. Föreläsningar i Lund 1*.
- Palmqvist, Lena (red.), 1998, *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*.
- Putkonen, Lauri, 1988, *Kulttuurihistoriallisesti arvokkaat teollisuusympäristöt* (Kulturhistoriskt värdefulla industrimiljöer).
- Schön, Lennart, 2000 (3:e uppl. 2012), *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*.
- Schön, Lennart, 2010, *Vår världs ekonomiska historia. Den industriella tiden*.
- Sennet, Richard, 2007, *Den nya kapitalismens kultur*.
- Sillén, Gunnar, 1977, *Stiga vi mot ljuset. Om dokumentation av industri- och arbetarminnen*.
- Silvén, Eva, 2004, "I samtiden eller för framtiden. Om ett kunskapsbygge i senmodernismen", i Cecilia Hammarlund-Larsson, Bo G. Nilsson & Eva Silvén (red.), *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning* (s. 140-228).
- Silvén, Eva & Gudmundsson, Magnus (red.), 2006, *Samtiden som kulturarv. Svenska museers samtidsdokumentation 1975-2000*.
- Skarin Frykman, Birgitta & Tegner, Elisabeth (eds.), 1989, *Working Class Culture. An international symposium, organized by the Museum of Work, Norrköping, and the Department of Ethnology, University of Gothenburg, September 1986*.
- Sommestad, Lena (red.), 1987, *Mjolk och människor. Liv och arbete vid Uppsala mejeri 1871-1985*.
- SOU 1982:10, *Sanering efter industrinedläggningar*. Betänkande av Industrisaneringsutredningen.
- SOU 2002:67, *Industrisamhällets kulturarv*. Betänkande av Delegationen för industrisamhällets kulturarv.
- Storm, Anna, 2008, *Hope and Rust. Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*.
- Valpola, Tiina, 2002, "Final report – status report of the year 2002", Opublicerad rapport, Museiverket, Helsingfors.
- Walker, Jonas, 2012, "ISKA – vad hände sen?", i Eva Dahlström Rittsél, Maths Isacson & Magdalena Tafvelin Heldner (red.), *Industrihistoriskt forum. Rapport från nationell konferens i Trollhättan 2008 och Falun 2009*.
- Willim, Robert, 2012, "Industrial Cool. En postindustriell romantik", i Eva Dahlström Rittsél, Maths Isacson & Magdalena Tafvelin Heldner (red.), *Industrihistoriskt forum. Rapport från nationell konferens i Trollhättan 2008 och Falun 2009*.

Challenges and phases of the industrial heritage

By *Maths Isacson*

Summary

This article outlines the phases of Sweden's handling of its industrial heritage from the 1960s to the present day. The analysis takes as its starting point Bourdieu's field concept, viewing the industrial heritage as a sub-field within a larger heritage field whose central public players – the Swedish National Heritage Board and museums – have defended traditional rules and criteria. Age, aesthetic qualities, rarity and genuineness have been the field's main criteria. Starting in the early 1970s, a heterogeneous body of players argued the importance of documenting and preserving individual factories and industrial environments which were being closed down in the profound economic crisis. As they saw it, redundant large-scale, contaminated industrial environments from recent times also represented an inalienable heritage and should be included in the heritage field. In places where factories had closed down, study circles were formed concerning the history of labour and the unions, sometimes as part of an effort to persuade companies and government to create fresh job opportunities. Historical research, to some, was a political act. This being so, financial support should be earmarked for inventories, documentations and preservation of the industrial heritage, both material and intellectual. It was not until the crisis of the 1990s that the central players in the heritage field lent their full support to the industrial heritage.

The analysis is performed in the light of changed economic and political conditions at global level and with due regard for historical research into industrial society, its undertakings, buildings and working life. Four phases

are distinguished: a *run-up period* from the late 1960s and some years into the 1980s, when a *consolidation period* ensued. This lasted until the profound economic crisis at the beginning of the 1990s and was succeeded by a third phase which I call *the time of expansion and harvest*, with a host of activities up and down the country. That phase lasted for about ten years, until a few years into the 2000s, when central authorities and the museums down-scaled their commitment to this cultural heritage. The fourth phase is named *the tourism and adventure phase*. Starting in the mid-1990s, the EU opened the doors to new funding sources. There is money which can now be applied for if the emphasis lies on tourism and entrepreneurship. At the same time the industrial heritage is growing increasingly abstract and amenable to all manner of uses and interpretations. During the 2000s the central players have down-scaled their support for documentation, preservation and conservation of the industrial heritage. Commercial actors have moved onto the field instead. This entails an imminent risk of work at local level grinding to a halt, especially in times of crisis and in communities which are losing population and have great difficulty in attracting entrepreneurs and tourists. Today not all industrial environments can be documented, still less preserved. Priorities have to be decided, but they should be based on knowledge of industrial history and the industrial heritage, and should be included in a democratic decision-making process expressly supported by central public players. The 2010s, regrettably, give cause for doubting this last mentioned.

Keywords: Industrial and political transition 1968–2013, challenges of the cultural heritage field, renewed or abandoned industrial areas, material and immaterial heritage, Sweden and the Nordic countries.

Industriarvet i regional antikvarisk praktik

Reflexioner kring en enkät till Sveriges länsstyrelser

av Jan af Geijerstam & Anders Houltz

I mitten av 1990-talet var industriarvsfrågor tydliga och viktiga både i den massmediala offentligheten och som en särskild del av kulturmiljövården. Under de snart två decennier som gått sedan dess har mycket hänt, och i dag tycks dessa frågor till stor del ha fallit tillbaka.¹ Många hävdar att detta framför allt beror på att industriarvet nu integrerats i normal antikvarisk verksamhet och bebyggelseplanering; det är inte längre uppseendeväckande att en industrimiljö som förlorat sina ursprungliga funktioner bevaras och blir till en besöksmiljö eller omvandlas och återanvänds för helt nya syften. Enligt denna tolkning har industriarvet blivit en normalitet, en vedertagen och accepterad del av den auktoriserade kulturarvskursen.² I kontrast till denna mer positiva tolkning finns bland såväl antikvarier som forskare och "eldsjälar" en oro för att frågor om industriarvets bevarande, vård och tolkning försummas i tider av nedskärningar och minskade resurser. Åsikterna går isär, och för att en fortsatt diskussion skall vara meningsfull är det viktigt att undersöka vilka förutsättningar som faktiskt råder för arbetet med det industriella arvet.

Syftet med denna artikel är att diskutera in-

dustriarvets ställning i den regionala antikvariska praktiken. Hur stämmer visionerna överens med verkligheten? Vilket utrymme har dessa frågor i det dagliga arbetet och i långsiktiga strategier, måldokument och arbetsplaner? Vilka är utmaningarna och hur kan vi hantera dem?

Artikeln huvudmaterial utgörs av en under hösten 2012 genomförd enkät till kulturmiljöenheterna vid Sveriges länsstyrelser. Enkäten sammanställdes och sändes ut av artikelförfattarna inför konferensen *Det industriella kulturarvet i praktik och forskning* på Arbetets museum i Norrköping den 11-12 oktober 2012.³ Enkätundersökningen kan betecknas som en pilotunder-

FIGUR 1. *Industriarvet integrerat? – Ja, åtminstone i svenska medborgares passböcker, där hamnkranen i Luleås södra hamn är avbildad. Det gemensamma temat för passens bakgrundsbilder är bebyggelsemiljöer och en rad karaktärsbyggnader är avbildade. Av dessa har i alla fall fyra en tydlig industrihistorisk hemvist.*

sökning. Den bör fördjupas och kompletteras på flera punkter och med beaktande av flera viktiga aktörers synpunkter vid sidan av den nuvarande betoningen på länsstyrelsernas perspektiv. Redan denna studie uppvisar dock mönster, trender och tendenser som är värda att diskutera.

Innan vi går närmare in på resultatet av vår undersökning kan det vara på sin plats att reflektera över den arena inom vilken industriarvet rymms. Ansvar för vården av det industrihistoriska arvet är, för att uttrycka sig med formuleringen i kulturminneslagens portalparagraf, en nationell angelägenhet och delas av alla. Aktörerna är många och av många olika slag.⁴ Här finns många enskilda entusiaster som ägnar sin tid åt att vårda miljöer, byggnader och maskiner – för att tolka, förmedla och levandegöra.⁵ Här finns lokala föreningar, nationella organisationer och enskilda vinstdrivande företag. Här finns kommunerna med ett idag långtgående planeringsansvar. Här finns centrala museer och läns museerna. Det övergripande ansvaret för kulturarvet har dock Riksantikvarieämbetet och i förlängningen länsstyrelserna.⁶ De utgör, för att använda arkeologen Jonas Grundbergs terminologi, den institutionaliserade kulturarvsförvaltningens kärna.⁷

En av flera tänkbara principer för att kategorisera de olika aktörerna har framförts av historikern Peter Aronsson, som i en tudelad modell väljer att skilja på *offentligt organiserat kulturarv* och *utmanare*, där de senare representerar såväl ideella som kommersiella intressen, som på olika sätt och med skilda bevekelsegrunder framhåller alternativa värderingsgrunder och definitioner av det kulturella arvet.⁸ På industriarvsområdet har dessa utmanare spelat en viktig roll under flera decennier, men därmed inte sagt att det offentligt organiserade kulturarvets roll enbart varit passiv eller ägt rum i respons till utmanarnas framflyttade positioner. Länsstyrelserna, som här står i särskilt fokus, har exempelvis bidragit till och påverkat diskurs och praktik genom sin mellanposition mellan det nationella och det lokala, genom att omsätta centrala direktiv i regional policy och genom att utöva sin myndighetsroll i fråga om konkreta bevarandearbenden och resursfördelning.

Enkäten

För att teckna en övergripande bild av industriarvets position i det regionala arbetet skickade vi en serie frågor till kulturmiljövårdsenheterna vid samtliga länsstyrelser i landet. Svar kom från 22 av landets 24 län, antingen från länsantikvarierna eller från handläggare som arbetar med industriarvsfrågor. En uppföljande telefonintervju med ordföranden i Länsantikvarieföreningen, Thomas Romberg, länsantikvarie i Skåne, gav tillfälle att mer översiktligt diskutera den bild som svaren visat på.⁹

Enkäten bestod av sex frågor.¹⁰ Två behandlade industriarvets position i de regionala måldokumenterna för kulturmiljövård. En fråga berörde det kommunala kulturmiljövårdsarbetet och industrimiljöer i kommunala program och plandokument. En annan berörde specifikt det arbete som i varierande grad pågår inom olika län för att ta fram regionala kulturarvsplaner och utvecklingsstrategier – i vilken mån lyfts industriarvet fram i dessa dokument? De båda avslutande frågorna sökte mer allmänna synpunkter på industriarvets ställning – vilka förändringar som kan urskiljas över tid och vilka framtidsperspektiv som kan anas.

Enkätsvaren är i allmänhet kortfattade och därtill ganska varierande i sin karaktär, men sammantaget ger de, menar vi, en sannolikt representativ helhetsbild. Vi har kompletterat enkätmaterialen med granskningar av olika typer av plandokument och med underlag till Boverkets enkät för uppföljning av miljömålet ”god byggd miljö”.¹¹ Arbetsfördelning och ansvarsfördelning mellan central, regional och lokal nivå har varit under omförhandling under det senaste decenniet, bland annat genom den s.k. samverkansmodellen. Sådana förändringar speglades i flera muntliga redovisningar under konferensdagarna i Norrköping och de framgår än tydligare genom de kompletteringar vi här har gjort till enkätmaterialen.

Vi har valt att redovisa svaren i två avsnitt; det första rör länens måldokument och de visioner och målsättningar dessa ger uttryck för, det andra rör det faktiska arbetet och en diskussion om i vilken mån man når de uppställda målen.

Måldokument och samlande strategier

Det finns en rad olika typer av mål- och plan-dokument som på grundval av lagar och förordningar styr arbetet med de industriella kulturmiljöerna. *Inventeringar* av industrihistoriska miljöer är den mest deskriptiva och mest specifika typen av dokument som förekommer. I stigande skala är sedan *kulturmiljöprofiler*, *kulturmiljöstrategier* och *strategier för fördelning av 7:2 medel*, *kulturplaner* samt *regionala utvecklingsstrategier/utvecklingsplaner* hållna på en gradvis alltmer övergripande nivå, och samtidigt alltmer uttryckligt normativa.

Inventeringar

Inventeringar av industrihistoriska miljöer är en nödvändig bas för det löpande arbetet. Från dem utgår urval och prioriteringar och de är viktiga styrredskap för de åtgärder som ska bli resultatet av övergripande målformuleringar. I enkäten frågade vi aldrig uttryckligen om det fanns industrihistoriska inventeringar, men några länsstyrelser har på eget initiativ nämnt dem för att visa hur man arbetar med det industrihistoriska arvet.

Exempelvis tar Västra Götalands län upp inventeringar som utfördes på 1970-talet i sju kommuner, samt ytterligare några kommuninventeringar under 2000-talet, som dock inte finns publicerade.¹² Västmanland hänvisar till en länsomfattande inventering publicerad 1999, och Jönköping till en likaledes omfattande inventering som länsstyrelsens kulturmiljöenhet gjorde åren 1994–1998, där cirka 1 800 industrimiljöer berördes.¹³ För Västerbotten finns en icke publicerad inventering och för Halland en industriminnesinventering som 2007 resulterade i en ambitiös bok.¹⁴ Kalmar, slutligen, hänvisar till det breda industriarvsprojekt, initierat år 2000, som pågick i tiotalet år för att lyfta industriarvet som resurs i lokala och regionala utvecklingsprocesser. Det resulterade bland annat i en bok om länets industrihistoria och en omfattande inventering av länets industrihistoriska miljöer.¹⁵ Projektet avspeglar sig tydligt på länets hemsida och de kommunvisa inventeringsrapporterna finns tillgängliga på nätet hos länsmuseet.¹⁶

Förutom de uppgifter som kommit fram genom enkäten känner vi till en del ytterligare inventeringar som genomförts på både kommunal och länsövergripande nivå.¹⁷ En betydande kunskapsuppbyggnad har också skett genom Naturvårdsverkets och länsstyrelsernas systematiska kartläggningar av förorenade miljöer, vilka till övervägande del är resultatet av industriell verksamhet. Förorenade miljöer är en speciell fråga som flera län betonar i sina enkätsvar och som leder till intensifierade kontakter med länsstyrelsernas miljöenheter. Industriarvsfrågor kommer inom detta område ofta i konflikt, men i vissa fall synergi, med miljöfrågor.¹⁸ Enligt Halland har miljöfrågorna kring förorenad mark kommit i helt annat fokus än för femton till tjugo år sedan: ”industrimiljöer vi uppmärksammat som mycket värdefulla i princip kan inte bevaras eftersom vi nu har betydligt större kunskap om föroreningarnas omfattning.” Caprinus industrimiljö i Varberg var till exempel tänkt som ett restaurerings- och förnyelseprojekt inom Hallandsmodellen, men kommer nu inte att bevaras på grund av föroreningarna.

I enkätsvaren nämner ett antal län att just inventeringar är en viktig del av kommande insatser på industriarvsområdet. Det är en angelägen uppgift att mer i detalj än vad som här varit möjligt kartlägga vilka inventeringar som finns på olika nivåer, och vilken typ av information de innehåller. Är inventeringsmaterialet aktuellt? Omfattar det aspekter som är relevanta för just industriarvet? En överblick skulle dels öppna för kunskapsutbyte och förmedling av erfarenheter och tillvägagångssätt i inventeringsförfarandet, dels visa var ytterligare insatser är mest angelägna.

Bilden av inventeringsläget för industriarvet påverkas även av den ansvarsförskjutning som skett under senare decennier från central nationell till regional och kommunal nivå. Under 1990-talet inleddes ett arbete för att skapa en landsomfattande industrihistorisk databas för industrihistoriska miljöer i Riksantikvarieämbetets regi, men detta fullföljdes aldrig.¹⁹ Ansatser till sådana översikter finns i Bebyggelseregistret där det går att göra sökningar med industrihistorisk inriktning, men när projektet med databa-

sen övergavs försvann också en rik bas av industrihistorisk kunskap.

Kulturmiljöprofiler, program och strategier

Kulturmiljöprofiler har upprättats av länsstyrelserna i flera län. Där beskrivs det man bedömer som typiskt för länet – som en vägledning för verksamma inom kulturmiljöområdet, men även som en tolkning och ett led i en konstruktion och en bekräftelse av en identitet.

Ibland, som i Skånes fall, ingår profilen som en del i ett vidare kulturmiljöprogram. Med underrubriken "Vad är typiskt skånskt idag?" lyfter den skånska profilen åtta olika temata. Här finns, som man kan vänta sig, sådana kategorier som godslandskapet, kusten, fornlämningarna och kyrkorna, men även livsmedelsindustrin, järnvägen och folkrörelserna, som hör till industrialismens tidevarv. Ett annat exempel är Västernorrland som särskiljer industrisamhäl-

lets kulturarv, maritima kulturmiljöer och älvdalarnas kulturlandskap som typiska för länet. I Norrbotten syns industriarvet i tre av länets tio profilområden: *Tidiga gruvor & bruk, 1900-talets storskaliga industri* samt *Centralmakten & skogsnäringen*.

I några kulturmiljöprofiler har industrin inte någon särskild, formulerad roll, exempelvis i Blekinge, även om man där säger att industriarvet kan lyftas fram inom ramen för kulturmiljöprofilens två grundläggande karakteristika: vatten och försvarsmakt. Även i Hallands län och på Gotland har industriarvet en mycket liten roll i profildokumentet.

Kulturmiljöstrategier/kulturmiljöprogram är styrdokument med aktiva val av vad som ska prioriteras i kulturmiljöarbetet. I många fall är de direkt kopplade till fördelningen av de statliga bidragen till kulturmiljövård, så kallade 7:2-medel, och till de centrala miljömål som fastställts av regering och riksdag.²⁰

FIGUR 2. Nya samarbetsformer: Projektet Kulturmiljö och vattenförvaltning samlar natur- och kulturmiljövård i sju sydsvenska län. Bilden visar Emån med Karlshammars kraftstation, Kalmar län FOTO: Lotta Lamke.

De flesta län svarar att man saknar ett specifikt program för industriarvsfrågor, men samtidigt betonar många att industriarvet har en viktig roll i kulturmiljöprogrammen som helhet. En viktig och övergripande tendens är att kulturmiljöprogram som producerats under senare år ofta utgår från övergripande teman. Det lämnar stor frihet när det gäller att fylla med innehåll – man kan men behöver inte nödvändigtvis inkludera industrianläggningar i begreppen. I södra Sverige har länsstyrelserna skapat ett samarbete kring kulturmiljöer vid sjöar och vattendrag, ofta med förindustriella eller industriella förtecken.²¹ Jönköping skriver att projektet ”väcker ett stort lokalt engagemang och speglar vattnets stora betydelse för samhällsutvecklingen och kulturhistorien över tid.”

Örebro län har ett kulturmiljöprogram, men framför allt en strategi för användningen av 7:2 medlen, där industrisamhällets kulturarv är utpekade som ett prioriterat område. Även Jönköping hänvisar specifikt till en strategi för fördelningen av de statliga bidragen, liksom Södermanlands län, där denna strategi bland annat omfattar det industriella kulturarvet. För 2012 och 2013 angav denna att åtgärder för att förbättra kunskapsläget om Södermanlands industrimiljöer skulle prioriteras och att vårdinsatser med fokus på långsiktigt hållbar förvaltning av skyddade industrimiljöer ska prioriteras under 2014 och 2015. Länsstyrelsen i Stockholms län formulerade 1997 ett fempunktsprogram för kulturmiljövården i länet. Industriarvet var där en av de fem punkterna. Sedan dess – och kanske även tidigare – har industriarvet varit ett prioriterat område i länet, bland annat i strategin för fördelning av 7:2-medel.

Kalmar framhåller att materialet från det ovan nämnda, tioåriga industriarvsprojektet i länet fungerar som planeringsinstrument. Jönköping hänvisar till den omfattande inventering som gjorts, men även till sin kulturmiljöstrategi, där industriarvet ingår som en del. Västra Götaland saknar ett specifikt, enskilt dokument, men det pågår en lång rad projekt med industriarvsinriktning – till exempel en rapport om agrar småindustri, riktade stöd till en rad industrihistoriska miljöer och aktivt arbete för att skydda

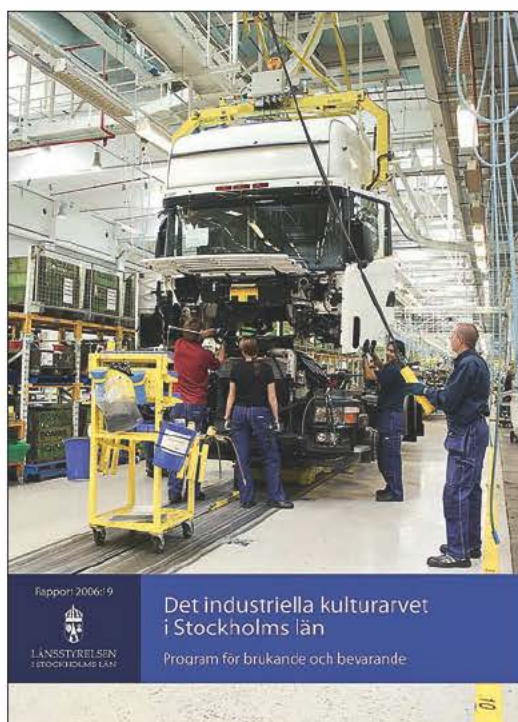
industrimiljöer genom byggnadsminnesförklaring. I till exempel Kronobergs, Gävleborgs och Västernorrlands län sammanfattas kulturmiljöstrategierna i övergripande mål av tematisk karaktär som kan, men inte nödvändigtvis behöver omfatta industriarvet.²² I andra fall har enskilda objekt en mycket framträdande roll, som Falu gruva i Dalarna eller Grimetons radiostation i Halland, något som sannolikt kan förklaras med att båda dessa miljöer har världsarvsstatus.

Tre län kan sägas ha utpräglade och specifika program för industriarvet, men deras status och aktualitet ser mycket olika ut. I Norrbottens *Program för Norrbottens industriarv* från år 2000 finns den kanske tydligaste och utförligaste programförklaringen av industriarvets roll.²³ Stockholms län är egentligen det enda som har ett utpräglat program där kunskapsluckor identifieras och framtida uppgifter för kulturmiljövården pekas ut, men uppgiftslämnaren noterar samtidigt att någon utvärdering av programmet inte gjorts sedan dess tillkomst 2006.²⁴ Även Uppsala hänvisar till en handlingsplan för industriminnesvård, men den är drygt tio år gammal och det är oklart vad resultatet blivit eller om planen överhuvud ännu är aktuell och tillämplas. Handlingsplanen i Uppsala län kan tjäna som exempel på det omfattande arbete med industriarvet som utfördes under 1990-talet, men som sedan kommit i skymundan.²⁵

Västerbottens svar framhåller en motsättning mellan kulturmiljöprofil och handlingsprogram. I profilen ingår industrihistorien som en viktig del, med början i järn- och glasbruk på 1700-talet, med vattenkraft-, skogs- och gruvindustri. I strategin har dock inte dessa delar en tillräckligt stor plats, menar uppgiftslämnaren: ”Detta beror framför allt på att industriarvet, särskilt 1900-talets miljöer, är mycket svårhanterligt. Orsakerna till detta är pågående industriell verksamhet, stora och ekonomiskt kostnadskrävande miljöer, oklara ägo- och ansvarsförhållanden, olika viljor, oklar framtid samt svårighet att ordna medfinansiering för omhändertagande.”

Kulturplaner

Landstingens kulturplaner är ett direkt uttryck för den kulturpolitik som riksdagen beslutade

FIGUR 3. Ett av få länsprogram för det industriella kulturarvet har tagits fram av Stockholms län. Kulturarvsstrategi för Gävleborgs län är ett exempel på de tematiskt upplagda strategier och program som blivit allt vanligare under senare år.

2009, som omfattade kulturpolitiska målsättningar, men också en ny modell för stöd till regionala kulturverksamheter, den så kallade kultursamverkansmodellen.²⁶ Från och med 2013 kommer alla landsting och regioner utom Stockholms läns landsting att ingå i modellen. Länsstyrelserna har ingen formell roll i kultursamverkansmodellen, men i flera län har de ändå medverkat i utarbetandet av kulturplanerna. I andra fall verkar kopplingarna vara mycket svaga.

Kulturplanernas skrivningar är formulerade på en mycket generell nivå. De ska ligga till grund för fördelningen av statliga medel till länens kulturinstitutioner inom hela kultursektorn, med dans, konst, musik, bibliotek, museer etc. Kulturarv och kulturmiljövård hör inte till de verksamhetsområden som får anslag enligt modellen, men flera kulturplaner nämner ändå kulturarvet som en faktor som skär tvärs över samtliga områden.²⁷

I den mån kulturarvet berörs i kulturplanerna är brukaraspekten central. I den plan Regionför-

bundet i Kalmar län antog i november 2012 går ett av tre kulturpolitiska mål ut på att: "Länets kulturarv skall bevaras, användas och utvecklas". De två andra målen handlar om att kulturen ska vara tillgänglig i hela länet och att barn och ungdomar ska ha hög delaktighet.²⁸ Liksom i de flesta andra kulturplaner nämns industriarvet inte explicit, men samtidigt betonar Kalmars läns kulturplan glastillverkningen, med sin långa historia och "de säregna bruksmiljöer som verksamheten format". Glasriktet är en av länets fem "starka upplevelseregioner" och betraktas som en mycket viktig del av besöksnäringen. En regional kulturarvsstrategi ska också arbetas fram och i denna kommer industriarvsfrågorna att finnas med, enligt svaret från länsstyrelsen i Kalmar.

I flera fall (Blekinge, Gotland, Södermanland) visar svaren från länsstyrelserna en anmärkningsvärd osäkerhet om hur kulturarvet faktiskt hanteras i kulturplanerna. Till en del kan detta förklaras med att samverkansmodellen ännu inte är genomförd över hela landet, men samtidigt

borde samråd kring upplägget ha pågått under lång tid även i de län där modellen införs under 2013. Flera länsstyrelser uttrycker missnöje både med att kulturarvet i så ringa grad behandlas i kulturplanerna och att samarbetet varit obefintligt eller mycket begränsat. I andra fall är kritiken mer återhållsam. Dalarna skriver att landstinget "inte i någon större utsträckning tagit upp länsstyrelsens underlag i den upprättade planen som är mycket övergripande och endast berör kulturmiljön generellt" och Gävleborg skriver att kulturarvet "beskrivs mycket kortfattat i den regionala kulturplanen. Där nämns att industrins utveckling präglar Gävleborgs kulturarv."

Regionala utvecklingsstrategier

Kulturen lyfts fram som en viktig del av den regionala utvecklingspolitik som riksdagen beslutade 2001. Detta "resursperspektiv" är en av de mest avgörande förändringarna för handläggningen av kulturarvsfrågor under de senaste decennierna, och speglas i kulturarvsarbetet på alla nivåer.²⁹ Det avspeglar sig även i en rad av de ovan behandlade kulturarvsstrategierna, exempelvis för Gävleborg, Västernorrland och Kronoberg, som alla betonar kulturmiljön som en viktig resurs för länets ekonomiska utveckling.

I länsstyrelsernas ansvar ingår att ta fram en långsiktigt hållbar *regional utvecklingsstrategi* (RUS, även kallad *regionalt utvecklingsprogram*, RUP). Även där har kulturarvet en roll, vilket några av enkätsvaren betonar. Att kulturarvet betraktas som ett medel för långsiktig och hållbar samhällsutveckling exemplifieras tydligt av smålandslänen Kalmar och Kronoberg med Glasriket. I tider av kris får Glasriket uppmärksamhet och resurser med hänvisning till områdets starka kombinerade industri- och kulturarvsidentitet.

Stockholms läns *Regional utvecklingsplan för Stockholmsregionen* (RUFs) talar även den om kulturarvet som tillväxtmotor: "Regionens kulturmiljöer berättar om landskapets och samhällets utveckling och är av stor betydelse både för regionens attraktivitet och ekonomiska tillväxt, och för invånarnas känsla av sammanhang och identitet." Skrivningar som denna är typiska för utvecklingsplanerna i allmänhet. De är kortfattade men betydelsebärande och med stor

inverkan på arbetet inom kulturmiljösektorn. RUFs nämner industriarvet bara med en notering: "Kulturhistoriska värden knutna till framförallt stadsbygd, industrimiljöer och 1900-talets samhällsutveckling bör uppmärksammas."³⁰

Industriarvet i dagligt arbete och i framtiden

Vi har hittills diskuterat industriarvets ställning i regionala plan- och strategidokument, men ytterst är det inte graden av artikulering i dokument som avgör resultatet, utan förutsättningar, metoder och samsarbetsformer i den löpande verksamheten. Hur stort utrymme får industrimiljöerna i det dagliga antikvariska arbetet? En första slutsats man kan dra av enkätsvaren är att verksamheten runt om i landet är både mångsidig och omfattande. Sett i ett längre tidsperspektiv är det tydligt att industriarvsfrågor idag har en väl etablerad ställning, men samtidigt har emellertid aktiviteten avtagit sedan millennieskiftet.

I län där det tidigare var svårt att hävda industrimiljöernas värde, såsom i de traditionella jordbrukslänerna i Sydsverige, är industriarvet idag relativt väl integrerat. I Blekinge och Skåne framhålls att frågorna har en viktig ställning och väcker stort intresse hos allmänheten. "Industriarvet har fått ökad uppmärksamhet under en tid men har nu etablerat en stabil ställning inom kulturmiljövården" skriver Blekinge. Även Jönköping rapporterar om en stark ställning på såväl länsstyrelsen som länsmuseum och i viss mån i kommunerna. Av de tolv senaste årens byggnadsminnesförklaringar i länet har sex av tio gällt industrimiljöer eller kommunikationsmiljöer. Likaså har industriarvet hävdat sig allt bättre i storstadsregionerna, inte minst Stockholm – trots eller i viss mån tack vare ett allt hårdare exploateringstryck.

Från Kalmar redovisar man att satsningar inom ramen för projektet Agenda kulturarv lett till det regionala programmet "Vägar till kulturarvet", som, tillsammans med en regional kulturmiljöprofil, varit styrande för de prioriteringar som gjorts inom kulturarvsarbetet. Under 2012 användes exempelvis en miljon kronor, cirka en

tredjedel av den totala insatsen för byggnadsvård, till byggnadsvårdande insatser i industrihistoriska miljöer. I Smålandslänen Kronoberg och Kalmar har för närvarande regeringsuppdraget för Glasriket en speciell betydelse, eftersom man där ser kulturarvet och kulturmiljöerna som en resurs för framtida utveckling.³¹

Samtidigt noterar flera län att intresset för industriarvet avtagit sedan 2000-talets första år, framför allt, men inte enbart, nationellt. Västmanland skriver att arbetet med industriarvet får mindre uppmärksamhet idag jämfört med för tio till femton år sedan och liknande bedömningar gör Halland – ”andra frågor står i fokus, vilket kan vara naturligt som en del i samhällsutvecklingen” – och Jämtland – ”arbetet med mer traditionella industrihistoriska frågor är idag betydligt mer lågprioriterat /.../ begreppet ’industriarv’ kan inte sägas vara ett särskilt levande begrepp i det löpande kulturmiljöarbetet”. Stockholm skriver på liknande sätt att ”uppmärksamheten på industrimiljöer är mindre än för ett decennium sedan och därmed är frågorna inte i fokus på samma sätt som då, men att det är en del av kulturmiljövården ifrågasätts inte.”

Västernorrland ger en liknande bild, men betonar att industriarvet ändå har en stark ställning som ett av länets tre profilområden, inte minst tack vare ramprogrammet Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland (ISAK) 2000–2006. ”Jämfört med de omfattande insatser som gjordes då (84 projekt) är arbetet mer lågintensivt idag, men väl hävdad.”

På ett plan stöder dessa röster den positiva tolkning vi beskrev inledningsvis i artikeln, nämligen att industriarvet ”normaliserats” och inkorporerats i det vanliga kulturmiljöarbetet. Industriarv är inte längre något exceptionellt utan något vanligt, men viktigt. Samtidigt har industriarvsfrågorna kommit i skymundan och är inte längre föremål för en aktiv diskussion. Integrering har skett, men till priset av minskad synlighet.

Kulturmiljövårdsanslaget

– knappa resurser, stora projekt

Genomgående är att länsstyrelserna i enkätsvaren påtalar mycket stora behov, men att resurserna samtidigt är knappa. När Örebro noterar att

bergsbrukets miljöer möjligen har en alltför stor övervikt i arbetet, understryker man att en orsak till övervikten är länets industriella historia och tradition, men också att dessa miljöer är speciellt resurskrävande och därför kräver en stor del av insatserna. På samma sätt betonar Gävleborg att värden av industrihistoriska miljöer alltid varit bekymmersam eftersom den är kostsam: ”Större åtgärder kräver medfinansiering i större projekt med flera intressenter. Gasklockeområdet i Gävle är ett exempel på lyckat samarbete. I andra miljöer, som exempelvis Forsbacka bruk, har det däremot varit svårt att hitta samarbetspartners som är villiga att satsa.”

Kulturmiljövårdsanslaget uppgick till 252 miljoner kronor i statsbudgeten 2012 och ligger kvar på samma nivå 2013.³² I förhållande till behoven är summan begränsad, inte minst om man tänker att den delas på cirka 2 000 miljöer eller projekt över hela bredden av kulturmiljöinsatser. De begränsade resurserna försvårar möjligheterna att värna speciellt stora och komplicerade industrimiljöer från den högindustriella epoken. Norrbotten konstaterar närmast desperat att man nyligen avslutat en insats för byggnadsminnet Gamla hamnkranen i Luleå. Vårdinsatsen kostade totalt 9,5 Mkr varav 7 Mkr kom från länets kulturmiljöbidrag. Det motsvarar hela länets tilldelning av kulturmiljöbidrag under ett år. Kalmar instämmer: ”bevarande och återanvändning av industrihistoriska miljöer är kostnadskrävande och kulturmiljöanslaget har inte ökat på flera år /.../ behoven överstiger flera gånger om tillgången på medel” och Västra Götaland tillägger att ”de stora utmaningarna ligger i de större industrianläggningarna som sällan värderas som kulturhistoriskt värdefulla och där frågorna om bevarande, ekonomi etc. är så mycket mer komplicerade, särskilt med hänsyn till att resurserna för vård, bevarande och dokumentation har krympt. För länsstyrelsens del handlar det om en tuff prioritering av de önskemål och behov som vi har att ta ställning till.”

Västmanland gör en liknande bedömning: ”ju längre fram vi kommer i tiden desto mer komplexa blir anläggningarna och produktionsystemen vilket innebär allt större åtaganden för att bevara och utveckla dem. Det kan man ju se

bara på Ångkraftverket här i Västerås, som nu ska omvandlas till bl.a. ett äventyrsbad. Området behöver lyftas inom samhällsplanering och utvecklingsplanering då det finns stora resurser i det industrihistoriska arvet som kunde nyttjas bättre om medvetenheten höjdes.”

De begränsade resurserna bidrar till en viss seghet i systemet: det som en gång blivit utmärkt och utvalt förblir prioriterat och nysatsningar försvåras. Därför är fortfarande industrisamhällets kulturarv underrepresenterat bland de skyddade miljöerna. Kalmar noterar att sex av länets 130 byggnadsminnen utgörs av renodlade industriarv, men nämner samtidigt att stenhuggarmiljön i Vånevik våren kommer att bli länets första kulturreservat. ”Eftersom de allra flesta av de hittills bildade kulturreservaten i landet utgörs av agrara miljöer är Vånevik som reservat extra intressant i ett industrihistoriskt perspektiv.” Ett annat kulturreservat med industrihistorisk bakgrund är Mariebergs sågverkssamhälle i Västernorrland, även det länets allra första (2004). I Västernorrland finns även ett kommunalt kulturreservat, Lögdö bruk.

Stockholm noterar att industriarvet och industrimiljöer utgör en mindre del av arbetsuppgifterna som en följd av att antalet skyddade industrimiljöer är litet jämfört med många andra kategorier av miljöer: ”Länsstyrelsen har mycket begränsade resurser och har i dagsläget inte möjlighet att driva frågor eller riktade satsningar som vi kanske skulle önska utan arbetet fokuseras nästan helt på den löpande ärendehantering.”

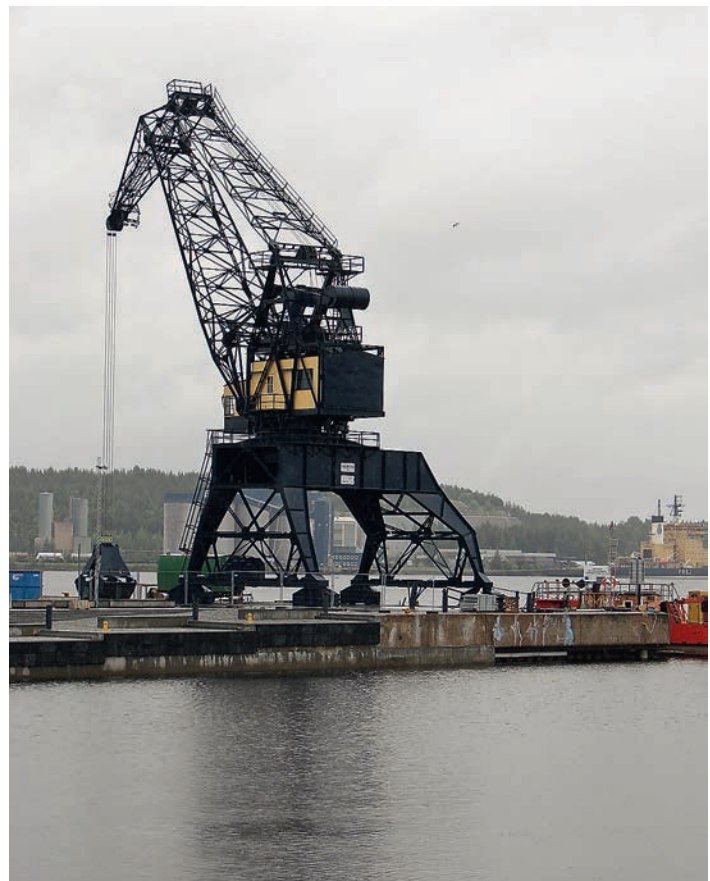
”Om större restaureringsinsatser ska kunna genomföras krävs extra och riktade medel för detta”, skriver Gävleborg. ”Många stora industrimiljöer, massaindustrier, gruvindustrier, sågverk kommer att bli problematiska att fysiskt bevara” skriver Västerbotten. ”Flottningslämningar utgör ett särskilt problemområde i länet där kulturmiljövårdens intresse står emot natur- och fiskevårdande intressen, vilket i sin tur har sin

grund i motsägelsefulla nationella ställningstaganden.” ”Framtiden är svår att sia om”, skriver Norrbotten. ”Vi kommer att göra vårt bästa men problembilden är tung och komplex och vårt moderna och storskaliga industriarv, som är så karaktäristiskt för Norrbotten, är väldigt kostsamt att vårda.”

Industriarvet på kommunnivå – brist på planinstrument och kompetens

Att ge en kvalificerad och preciserad överblick över industriarvets ställning på kommunal nivå är svårt i det begränsade format som en enkätfråga erbjuder. Inte oväntat ger också svaren på denna punkt en högst varierande bild. Arbetssättet skiljer sig i flera avseenden åt län för län, men också kommun för kommun.

I län som Dalarna, Jämtland, Kronoberg, Stockholm, Uppsala, Västernorrland och Västmanland har alla eller så gott som alla kom-

FIGUR 4. Hamnkranen i Luleå – Ett landmärke och en symbol för Luleå som industristad, men också ett kostsamt och av många ifrågasatt byggnadsminne. FOTO: Jeanette Aro.

muner kulturmiljöprogram, men i flera fall är dessa dokument föråldrade och baserade på inventeringar som är över tjugo år gamla. Det är också tydligt att det finns regionala skillnader även inom länen, beroende på ekonomiska förutsättningar eller regional identitet och självbild. I Dalarna till exempel är det främst i de utpräglade bergslagskommunerna som industrimiljöer uppmärksammas.

Halland presenterar en ljus bild av industriarvsarbetet inom kommunerna – där har samtliga kommuner kulturmiljövårdsprogram, som antingen reviderats under de senaste åren eller är på gång inom en snar framtid. Industrihistoria finns med i det kommunala planarbetet vid sidan av andra kulturhistoriska aspekter. I Jämtland, däremot, har endast en av åtta kommuner kulturmiljövårdsprogram (Strömsund). Detta bygger på inventeringar från 1970- och 1980-talen och omnämner bara kortfattat industrimiljöer. I Härjedalens och Östersunds kommuner pågår visserligen programarbete, men i det förra fallet med fokus på olika gruppers kulturarv och i det senare med fokus på inventering av stadsbebyggelse. I Norrbottens län har en av fjorton kommuner kulturmiljövårdsprogram i vilket industrialismen finns representerad – annars, menar uppgiftslämnaren, är ”inte industriarvet påtagligt inkluderat i kommunala plandokument”.

En tämligen representativ situation är sannolikt den som beskrivs i Västerbotten. Där finns kulturmiljövårdsprogram i drygt hälften av länets kommuner. I dessa program ingår i allmänhet industrimiljöer, men, för att citera enkätsvaret, ”urvalet av industrimiljöer är dock traditionellt och kännetecknas inte av nytänkande”.

Den samlade bilden av industriarvet i kommunala program och plandokument blir att det visserligen finns gott om positiva exempel, men att industriarvet ändå överlag inte kan sägas ha någon särskilt framträdande position. Förekomsten av kulturmiljövårdsprogram kan, men behöver ingalunda, vara en indikation på att en kommun tar aktivt ansvar för att bevara värdefulla industrihistoriska miljöer – arbetsformer och rutiner ser mycket olika ut och fungerar mycket olika från plats till plats. Mest allvarligt är sannolikt det faktum att så många av dessa styrdo-

kument bygger på inventeringar, värderingar och urval som ligger långt bakåt i tiden och idag är i starkt behov av förnyelse.

Boverkets miljömålsenkät 2012 ger dessutom vid handen att läget på kommunal nivå verkar vara sämre än vad länsstyrelserna redovisar. Enligt miljömålsenkäten har knappt hälften av landets kommuner kulturmiljöplaner eller liknande. De underlag i form av inventeringar och liknande som används är dessutom av mycket skiftande karaktär; de omfattar inte sällan bara en del av kommunerna och de kan begränsa sig till utpräglade inventeringar som i många fall är gjorda för tio år sedan eller mer. Miljömålsenkäten visar dessutom en tydlig diskrepans mellan länsstyrelsernas svar och kommunernas egna uppskattningar.³³ En sammanställning av länsstyrelsernas svar till Boverket ger vid handen att det finns ”ett kommunalt kulturmiljöprogram/kulturminnesvårdsprogram” hos 152 kommuner, samtidigt som direktsvaren från kommunerna anger att bara 90 av 290 kommuner anser sig ha kommunomfattande dokument som fyller funktionen av ett kulturmiljöprogram”. Endast 29 procent av landets kommuner anger att de har tillgång till antikvarisk kompetens.³⁴

Slutsatser och diskussion

Vår undersökning stödjer bedömningen att industriarvet idag är en erkänd och integrerad del av det antikvariska arbetet. Denna slutsats är varken kontroversiell eller särskilt förvånande. Redan 2005 menade exempelvis Annika Alzén och Birgitta Burell i en antologinledning att ”det industriella kulturarvet är idag en integrerad del av det kulturella arvet”.³⁵ Det som sedan dess kommit att framstå allt tydligare är emellertid att arbetet ändrat karaktär och sker under nya premisser. Läget skulle kunna sammanfattas med följande citat från Stockholms enkätsvar: ”man kanske kan tala om att man övergår från en fas då de kultur- och industrihistoriska värdena har identifierats och skyddats till en fas då dessa värden ska förvaltas.” Industriarvet har gått från retorik till praktik, men också från tydlig artikulation till relativ osynlighet.

De nationella satsningar som genomfördes

FIGUR 5. I Västerås gamla ångkraftverk anordnades 1999 den industrihistoriska utställningen Pannhus 11, startskottet för regeringens Delegation för industrisamhällets kulturarv. Stora delar av anläggningen omvandlas nu till äventyrsbadet Kokpunkten i ett omdiskuterat projekt med beräknad invigning 2014. FOTO: Christer Johansson.

under 1990-talet och kring millennieskiftet framstår idag som en vattendelare. Visserligen framhåller några traditionella industrilän att industrihistoria "alltid" varit centralt i verksamheten, men andra talar gärna om *före* och *efter*. Fler-talet län ser en positiv framtid för industriarvet.

Samtidigt återstår grundläggande problem att lösa inom industriarvsfältet. Naturmiljövården har idag en tydlig, gemensam värdegrund och uttalade mål, medan kulturmiljövården, och inte minst industriarvshanteringen, saknar en jämförbar plattform.

Det finns betydande orosmoment med bristande resurser för att bevara ofta stora och komplicerade anläggningar, kombinerat med en brist på samordning och överblick på nationell nivå.

De industrimiljöer som omfattas av kulturmiljövården är företrädesvis småskaliga och äldre anläggningar. Av de försök som gjorts att hantera de verkligt storskaliga och komplexa miljöerna som industrihistoriska helheter har flera misslyckats. För att lösa de ekonomiska förvaltningsfrågorna har bevarandebidrag tvingats till långtgående kompromisser där forna industriområden genomgått omfattande omvandlingar för helt nya ändamål.

En tydlig trend i materialet är att det centrala, nationella, engagemanget har avtagit. Riksantikvarieämbetet omnämns sällan som en aktör, och de centrala museerna inte alls. Däremot vittnar flera om ett livligt lokalt intresse och en växande förståelse bland allmänheten. Decentraliser-

ingen av ansvaret för industriarvet har medfört en fragmentisering av kunskapen och en förlust av överblick och samlad expertis. Den har också fått till följd att metodutvecklingen i många avseenden avstannat. Samtidigt har den dock indirekt lett till nya samarbeten och organisationsformer inom regioner där starka aktörer kunnat ta vid. Starka regioner har hävdat sig relativt väl medan de svagare fått problem, på samma sätt som de skilda förutsättningarna för centrum och periferi inom olika regioner blivit tydligare.

Lika tydlig, och delvis sammanhängande, är trenden att betrakta industriarvet ur ett nytto- eller brukarperspektiv.³⁶ Industriminnesvården har på gott och ont fått rollen som stöd för andra intressen utan att självt äga tolkningsföreträdet – en utveckling som kan skönjas i hela kulturarvssektorn, men kanske extra tydligt just här. Synen på industriarvet som en resurs och det ekonomiska tänkandet är framträdande både när det gäller bevarande och brukande.

Att samtidsnyttan kommit i fokus är i grunden positivt. Det tvingar oss att ta ställning till frågor om varför och för vem vi bevarar och det har etablerat ett ideal av återanvändning. Samtidigt väcker det frågor om hur vi ska undvika fasadarv och kommersialisering. Och vad händer med de platser, de anläggningar och de kvalitéer där förutsättningar saknas för ekonomiskt robusta lösningar? Vad händer med det fula, det förfallna och det perifera? Vem tar vara på kunskap och livserfarenheter? Dessa frågor är lika aktuella idag som för två decennier sedan.

JAN AF GEIJERSTAM är fil dr i industriminnesforskning och verksam som fristående forskare. Hans forskning behandlar i första hand teknikens och industrins kulturhistoria under 1900-talet med fokus på industriarv och globalitet, industrihistoriska miljöer och museer samt det svenska bergsbruket. Avhandlingen *Landscapes of Technology Transfer: Swedish ironmakers in India 1860-1864* kom 2004.

E-post: jan@geijerstam.se
Götgatan 99
116 62 Stockholm

ANDERS HOULTZ är docent i teknikhistoria med inriktning på industriminnesforskning. Hans forskning behandlar teknikens och industrins kulturhistoria under 1900-talet, med fokus på museer, utställningar och medialisering, materiell och visuell kultur. Avhandlingen *Teknikens tempel: Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923* kom 2003.

E-post: ahoultz@gmail.com
Nathorstvägen 21
121 37 Johanneshov

Noter

- 1 Jfr t.ex. Maths Isacsons bidrag i detta temanummer.
- 2 Smith 2006.
- 3 Vid konferensen gjordes en första presentation av studien, som denna artikel bygger vidare på. Se af Geijerstam 2013.
- 4 För en aktuell diskussion av kulturarvsvältets aktörer ur ett policyperspektiv se Lundequist 2012.
- 5 af Geijerstam 1997.
- 6 Arvastson 2012.
- 7 Grundberg 2000; 2004.
- 8 Aronsson 2005, jfr Pettersson 2003.
- 9 Vi vill rikta ett speciellt tack till följande personer vid länsstyrelsernas kulturmiljöenheter som ägnade tid åt att svara på våra frågor: länsantikvarie Thomas Romberg (Skåne), bebyggelseantikvarie Anna-Karin Skiöld (Blekinge), länsantikvarie Hans Bergfast (Halland), länsantikvarie Kjell-Håkan Arnell (Kalmar), länsantikvarie Heidi Vassi (Kronoberg), antikvarie Bo Ejenfors (Jönköping), antikvarie Eva Björkman, (Västra Götaland),

- byggnadsantikvarie Tor Sundberg (Gotland), antikvarie Ebba Gillbrand (Södermanland), antikvarie Eva Dahlström Rittsél, (Stockholm), antikvarie Isa Lindqvist (Uppsala), antikvarie Cecilia Lagerfalk Rooth (Västmanland), länsantikvarie Jonas Jansson (Örebro), antikvarie Ulrika Jansson (Dalarna), antikvarie Lena Landström (Gävleborg), enhetschef Jonas Walker (Västernorrland), antikvarie Johan Looek (Jämtland), länsantikvarie Bo Sundin (Västerbotten), samt antikvarie Jeanette Aro (Norrbotten). Enkätvar saknas från Värmlands och Östergötlands län.
- 10 Enkätfrågorna: 1. Vilka är de centrala måldokumentet för länets kulturmiljövård och är industriarv och industrihistoriska miljöer uttryckligen inkluderade i detta/dessa dokument? 2. Har länet en särskild, samlad strategi, program eller målformulering beträffande industriarvsfrågor? 3. Hur stor del av kommunerna i länet har ett kommunalt kulturmiljöprogram/kulturminnesvårdsprogram och är industriarvsfrågor i allmänhet inkluderade i kommunala plandokument? 4. I vilken mån inkluderas industriarvet i det pågående arbetet med den regionala Kulturarvsplanen och den Regionala utvecklingsstrategin? 5. Vilken ställning tycker ni att industriarv och industrihistoriska miljöer har i det löpande arbetet med kulturmiljövård inom länet idag? Ser ni några förändringar över tid? 6. Hur tror ni att framtiden ser ut för industriarv och industrihistoriska miljöer i länets kulturmiljöarbete?
 - 11 Se <http://www.boverket.se/Miljo/miljomalsenkaten/> (2013-06-03).
 - 12 De tidigare kan betecknas som en pionjärgärning på området; de utfördes av Eric Juhlin och Bengt Spade på uppdrag av dåvarande Skaraborgs län och publicerades åren 1976–79.
 - 13 Darphin 1999; Willstrand-Stalin 1998; *Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län*. Jönköping: Länsstyrelsen i Jönköpings län. Ett urval av dessa presenteras kommunvis på <http://www.lansstyrelsen.se/jonkoping/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/byggnadsvard/industrimiljoer/Pages/index.aspx>
 - 14 *Västerbottens industrihistoriska arv. Inventering av industrimiljöer i Västerbottens län 2000–2003*. Länsstyrelsen Västerbottens län & Skellefteå museum (2004, otryckt) respektive Spade & Carlsson 2007.
 - 15 Christensen 2001.
 - 16 <http://www.lansstyrelsen.se/kalmar/sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/byggnadsvard/Pages/industriprojektet.aspx> respektive <http://www.kalmarlansmuseum.se/1/1.0.1.0/266/1/>
 - 17 Se t.ex. *Industriminnen i Västernorrland: rapport*, 1978–1992.
 - 18 Jfr Gren 2010.
 - 19 Kartläggningen gjordes av Bengt Norling under ledning av antikvarie Kersti Morger.
 - 20 De nationella miljömålen fastställdes av riksdagen 1999, och regeringens preciserings av miljömålen från 2009 anger att ”det kulturella, historiska och arkitektoniska arvet i form av byggnader och bebyggelsemiljöer samt platser och landskap med särskilda värden värnas och utvecklas”. *Svenska miljömål – för ett effektivare miljöarbete*, Regeringens proposition 2009. För en tillämpning se exempelvis *Strategi för arbetet med bidrag till kulturmiljövård i Jönköpings län*, 2007-11-28.
 - 21 I projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt 2010–2014* ingår Blekinge, Gotland, Jönköping, Kalmar, Kronoberg, Skåne och Östergötland. Länsstyrelserna samarbetar med vattenmyndigheterna utifrån en gemensam metodansats. Finansiering sker med bidrag från Vattenmyndigheten Södra Östersjöns vattendistrikt, Riksantikvarieämbetet och medverkande länsstyrelser. Närbesläktade projekt bedrivs också i de västsvenska och norrländska länen. Dederling 2013.
 - 22 *Historia framöver. Kulturmiljöstrategi Kronoberg 2011–2015*, 2010; *Kulturarv i utveckling: strategiskt kulturarvsprogram för Västernorrland: utsikter 2012–2015*, 2012 och *Kultur som en rättighet för alla. Strategi för arbetet med kulturarvet i Gävleborgs län 2012–2016*, 2012.
 - 23 Elmén Berg, 2000.
 - 24 Dahlström Rittsél & Linder, 2006.
 - 25 *Handlingsplan för industriminnesvård i Uppsala län*. Del 1–3, 1999, 2000 och 2001.
 - 26 Prop. 2009/10:3, *Tid för kultur* och SOU 2010:11 *Spela samman – En ny modell för statens stöd till regional kulturverksamhet*.
 - 27 I remissupplagan av Kulturplan för Skåne 2013–2015 är kulturarv ett av tretton utvecklingsområden på samma sätt som teater, dans och musik, kultur och hälsa, folkbildning etc.
 - 28 *Kulturplan Kalmar län 2012–2014 Revidering 1*, 2012.
 - 29 Se exempelvis Weissglas, 2002. och *Kultur i regionala utvecklingsstrategier och program: en lägesrapport*, 2008; Prop. 2001/02:4, *En politik för tillväxt och livskraft i hela landet*.
 - 30 *Regional utvecklingsplan för Stockholmsregionen. RUF 2010. Så blir vi Europas mest attraktiva storstadsregion*. Stockholms läns landsting 2010, s. 78.
 - 31 *Det nya Glasriket. Samverkan, tradition, innovation*, Delrapport, 2012.
 - 32 Motsvarande siffror för anslaget till Riksantikvarieämbetet är 215 Mkr och till Kyrkoantikvarisk ersättning 460 Mkr.
 - 33 miljomalsenkaten2012_fragor_resultat, hämtat från <http://www.boverket.se/Miljo/miljomalsenkaten/Resultat-fran-tidigare-miljomalsenkater/Resultat-fran-2012/>
 - 34 <http://www.miljomal.se/Miljomalen/Alla-indikatorer/Indikatorsida/?iid=249&tpl=1>
 - 35 Alzén & Burell 2005, s. 8.
 - 36 Jfr Kulturarvet som resurs för regional utveckling 2002, samt Molin 2007. För en aktuell studie av kultur, kulturarv, samhällsnytta och lönsamhet, se Ambrecht 2012.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

Alzén, Annika & Birgitta Burell, 2005, ”Inledning”, i Annika Alzén & Birgitta Burell (red.), *Otydligt, otympligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*.

- Armbrecht, John, 2012, *The value of cultural institutions. Measurement and description.*
- Aronsson, Peter & Magdalena Hillström (red.), 2005, *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar.*
- Arvastson, Karin, 2012, "Decentralisering och delaktighet i kulturmiljöarbetet", i Christina Fredengren, Ola Wolhechel & Åsa Wall (red.), *I valet och kvalet. Grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv* (s. 167-188).
- Christensen, Jan, 2001, *Industrins tidevarv. Några huvudlinjer i Kalmar läns industriella utveckling.*
- Dahlström Rittsél, Eva & Fredrik Linder, 2006, *Det industriella kulturarvet i Stockholms län. Program för brukande och bevarande.*
- Darphin, Jean-Paul, 1999, *Avtryck av den industriella utvecklingen. En inventering i Västmanlands län 1998-1999.*
- Dederig, Coco, 2013, *Vad har vi gjort och hur har det gått? Sammanfattande utvärdering och resultatredovisning för 2010-2012.* Projektet Kulturmiljö och vattenförvaltning - planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt 2010-2014.
- Det nya Glasriket. Samverkan, tradition, innovation. Delrapport, 2012, Länsstyrelserna och Regionförbunden i Kronobergs och Kalmar län samt Nybro, Emmaboda, Lessebo och Uppvidinge kommun.
- Elmén Berg, Anna, 2000, *Program för Norrbottens industriarv.* Länsstyrelsen i Norrbottens län.
- En politik för tillväxt och livskraft i hela landet, 2001, Regeringens proposition 2001/02:4.
- af Geijerstam, Jan, 1997, *Arbetets historia. Guide till museer och miljöer i Sverige.*
- af Geijerstam, Jan (red.), 2013, *Industrisambällets kulturarv i praktik och forskning nuläge och framtid.* En konferens på Arbetets museum i Norrköping 11-12 oktober 2012.
- Gren, Leif (red.), 2010, *Samhällsförändringar och vården av natur och kultur. En debattskrift om natur- och kulturmiljövårdens utveckling under 100 år.*
- Grundberg, Jonas, 2000, *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik.*
- Grundberg, Jonas, 2004, *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt? Handlingsplan för industriminnesvård i Uppsala län.* Del 1-3, 1999-2001. Länsstyrelsen i Uppsala län.
- Historia framöver. Kulturmiljöstrategi Kronoberg 2011-2015, 2010, Länsstyrelsen Kronoberg.
- Industriminnen i Västernorrland, 1978-1992. Sundsvalls museum: rapport, del 1-5.
- Kultur i regionala utvecklingsstrategier och program. En lägesrapport, 2008, Kulturrådet.
- Kulturarv i utveckling. Strategiskt kulturarvsprogram för Västernorrland, utsikter 2012-2015, 2012, Länsstyrelsen i Västernorrland och Kultur som en rättighet för alla.
- Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt, 2002, Rapport från Riksantikvarieämbetet.
- Lundequist, Lennart, 2012, "Kulturarv som policyområde", i Christina Fredengren, Ola W. Jensen & Åsa Wall (red.), *I valet och kvalet. Grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv* (s. 13-40).
- Molin, Torkel, 2007, "Att varugöra ett kulturarv", i Torkel Molin (red.), *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling. Sociala och ekonomiska aspekter* (s. 18-22).
- Petersson, Richard, 2003, *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder. En idéhistorisk bakgrund och analys.*
- Regional utvecklingsplan för Stockholmsregionen. RUF 2010. Regionplanekontoret i Stockholms län.
- Smith, Laurajane, 2006, *Uses of Heritage.*
- SOU 2010:11, *Spela samman. En ny modell för statens stöd till regional kulturverksamhet.*
- Spade, Bengt & Carlsson, Gösta, 2007, *Avtryck från en epok. Industriminnen i Halland.*
- Strategi för arbetet med kulturarvet i Gävleborgs län 2012-2016, 2012, Länsstyrelsen Gävleborg.
- Svenska miljömål - för ett effektivare miljöarbete, 2009. Regeringens proposition 2009/10:155.
- Så blir vi Europas mest attraktiva storstadsregion, 2010, Stockholms läns landsting.
- Tid för kultur, 2009, Regeringens proposition 2009/10:3.
- Västerbottens industrihistoriska arv, 2004, Inventering av industrimiljöer i Västerbottens län 2000-2003. Länsstyrelsen Västerbottens län & Skellefteå museum.
- Weissglas, Gösta (red.), 2002, *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt.*
- Willstrand-Stalin, Helene, Kallhed, Jesper & Ljung J:son, Bengt, 1998, *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt.*

Otryckta källor och internetreferenser

- Industriarvsprojektet. <http://www.lansstyrelsen.se/kalmar/sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/byggnadsvard/Pages/industriprojektet.aspx?keyword=industriprojektet> (2013-06-02).
- Industrimiljöer i Jönköpings län. <http://www.lansstyrelsen.se/jonkoping/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/byggnadsvard/industrimiljoer/Pages/index.aspx> (2013-06-02).
- Kulturplan för Kalmar län 2012-2014. Revidering 1, 2012. Regionförbundet i Kalmar län.
- Kulturplan för Skåne 2013-2015. Remissupplaga, 2012.
- Miljömålsenkäten. [http://www.boverket.se/Miljo/miljomal-senkaten/\(2013-06-03\)](http://www.boverket.se/Miljo/miljomal-senkaten/(2013-06-03)).
- Strategi för arbetet med bidrag till kulturmiljövård i Jönköpings län. Interndokument 2007-11-28.

The industrial heritage in regional heritage management practice – reflections on a questionnaire survey of Sweden's county administrative boards

By Jan af Geijerstam and Anders Houltz

Summary

This article sets out to discuss the status of the industrial heritage in regional conservation practice. How much scope are these issues allowed in day-to-day work, long-term strategies, policy documents and working plans? How do the visions tally with reality? What are the challenges and how can we deal with them? The main material for the article derives from a questionnaire survey of heritage units of Sweden's county administrative boards in the autumn of 2012.

The article notes that the industrial heritage today is an acknowledged and integral part of heritage management. The national initiatives occurring in the 1990s and round about the turn of the millennium are seen today as watersheds. However, at the same time as the industrial heritage can no longer be described as challenged on grounds of principle, it is clear that interest, attention and resources have dwindled over the past two decades. The central players today are relatively invisible. The decentralisation of responsibility for the industrial heritage has led to a fragmentation of knowledge and a loss of conspectus and unified expertise. It has also

brought methods development to a standstill in many respects. But at the same time it has helped, indirectly, to bring about new forms of co-operation and organisation in regions where strong players have been able to take over. Strong regions have asserted themselves relatively successfully, while weaker ones have run into difficulties, just as the differing preconditions of centre and periphery in different regions have grown more apparent. The article indicates several current trends, one being that industrial heritage issues have tended more and more often in recent years to clash with the interests of nature conservation. Another distinct trend points to the industrial heritage being viewed in a utility or user perspective. Industrial heritage management has acquired the role of helpmeet to other interests, without itself having any prerogative of interpretation – a development discernible throughout the heritage sector but perhaps especially conspicuous right here. The view of industrial heritage as a resource and the economic mindset are very much in evidence as regards both preservation and use.

Keywords: Industrial heritage, Sweden, survey, conservation practice, preservation agendas

Arktiska framtider och resurser

Det industriella kulturarvet som källa

av Dag Avango

I april 1992 etablerade det Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) en professur i industriminnesforskning, som placerades vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria vid Kungliga Tekniska Högskolan (KTH) i Stockholm. Etableringen var ett resultat av ett par årtionden av insatser för att bevara och beforska de försvinnande lämningarna av tidigare skeden i industrisamhällets historia, materiella som immateriella (en process beskriven i andra artiklar i denna utgåva av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*). HSFR:s definition av industriminnesforskning var vag – ämnesområdet delades av disciplinerna teknikhistoria, ekonomisk historia, bebyggelsehistoria, arkitekturhistoria, historisk arkeologi och socialhistoria. Starkare definitioner var svåra att finna på annat håll, eftersom professuren var den första i sitt slag i världen.¹ Marie Nisser, tillsammans med det vidare nätverk av forskare hon ingick i, gav dock snabbt ämnet form. Det skulle syfta till att med utgångspunkt i den fysiska miljön förstå samhälleliga, ekonomiska och idémässiga drivkrafter bakom industriell växt och förändring, liksom till att förstå sociala och kulturella konsekvenser av sådan förändring. Därtill definierades en metodologisk ansats som sedan kommit att bli en av de grundpelare som avgränsar ämnet gentemot andra discipliner – inriktningen mot fältstudier av miljöer som påverkats av industriell produktion eller studier av artefakter som på olika sätt varit relaterade till industriell verksamhet.²

Idag, drygt 20 år senare, är professuren i industriminnesforskning avvecklad. Forsknings-

området finns dock kvar, såväl internationellt som på KTH och i andra forskningsmiljöer i Sverige. Under de 20 år som passerat har området utvecklats till att omfatta i huvudsak två olika men nära besläktade inriktningar – dels studier av det industriella kulturarvets roll i vår samtid, dels studier där lämningar av industriell verksamhet används som källa för historisk forskning. Föreliggande artikel fokuserar på det sistnämnda området, som ibland också kallas för industriarkeologi. Syftet är att belysa hur lämningarna av industrisamhällets byggda miljöer kan användas som källa för att förstå historisk förändring, dels på teoretisk grund, dels utifrån resultaten av två forskningsprojekt om naturresursexploatering och geopolitik i polartrakterna. Bör man använda materiella lämningar av det nära förflutna i industrihistorisk forskning och i så fall varför? Vilken typ av frågeställningar kan besvaras och hur?

Industriarkeologins akademiska sammanhang

Industriminnesforskningen i Sverige växte fram i den akademiska miljö som utgjordes av Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria på KTH, en miljö som präglats av det forskningsfält som internationellt benämns Science and technology studies (STS). I vid bemärkelse har forskningen inom detta område fokuserat på relationen mellan teknik och samhälle, med utgångspunkten att teknik är en del av kulturen, och bidrar till att forma och förändra livsvillkor. Grovt indelat kan man säga att forskningen inom

området utgjorts av studier av samhälleliga och idémässiga drivkrafter bakom teknisk förändring, samt forskning om de sociala och kulturella konsekvenserna av teknisk förändring.³ Industriminnesforskningen harmonierade väl med det teknikhistoriska forskningsfältet, eftersom dess problemställningar lätt kunde inordnas under denna breda kapp. Samtidigt utsattes den för kritik för att vara alltför deskriptiv och svag i teori. Den sistnämnda kritiken byggde delvis på att industriminnesforskare tenderade att se det egna ämnets särart som endast metodologisk.⁴ Till detta skall jag återkomma.

Sedan industriminnesforskningen etablerades som akademiskt ämne 1992, har den utvecklats i huvudsakligen två riktningar. Den ena av dessa har fokuserat på industriarvets roll idag – ekonomiskt, kulturellt och ideologiskt. Ett antal av studierna inom denna inriktning har analyserat omvandlingsprocesser där före detta industrisamhällen söker ny identitet och nya vägar till ekonomisk utveckling.⁵ Vad inkluderas i berättelsen om dessa orter, deras förflutna och deras framtider? Vad bevaras, vad bevaras inte och varför? Hur återanvänds övergivna industrianläggningar och varför används de just på det sättet? Andra studier har undersökt hur industriföretag använder historia, dels i sin utåtriktade verksamhet, dels inåt mot de anställda.⁶ Vilka historier berättar företagen, vilka genrer och troper kan identifieras och varför berättar aktörerna historia på just det sättet? Även här har forskningen studerat vad industriföretagen väljer att bevara som kulturarv, vad som rivs och varför.

Den andra inriktningen inom industriminnesforskningen består i grund och botten av historisk forskning som syftar till att förklara förlopp och förändringsprocesser i industrisamhällets historia, med utgångspunkt i dess fysiska miljöer.⁷ Metodologiskt ligger den nära historisk arkeologi.⁸ Forskare använder en kombination av metoder. Dels arkivstudier av skriftliga dokument, kartor och fotografier, dels intervjuer för att kartlägga och analysera hågkomster. Sist men inte minst bedrivs fältstudier – dokumentation och analys av materiella lämningar från industriell verksamhet. Det kan handla om bostadsområden, fabriksanläggningar, infrastrukturer och hela landskap, ovan eller under jord och vatten.

turer och hela landskap, ovan eller under jord och vatten.

Att ta utgångspunkt i den fysiska miljön bör dock inte endast ses som en metodologisk preferens, utan också som ett teoretiskt ställningstagande: materiella ting spelar en aktiv roll i samhället och i historiska förändringsprocesser och bör därför beaktas i analyser av sådana processer. Inom industriminnesforskningen är detta ett synsätt som växt fram på ett sätt som kan jämföras med utvecklingen inom arkeologin. Från att ha präglats av en syn på materiell kultur som något passivt, en materiell anpassning till förändrade miljömässiga levnadsbetingelser, har sedan ett par årtionden tillbaka en syn på det materiella som aktiva element i samhället kommit att dominera. Artefakter utformas för att ha både en praktisk funktion och en symbolisk mening, de används inom ramen för sociala strategier för att konservera eller förändra samhälleliga förhållanden. De skapar fysiska referensramar för ideologier och de legitimerar makt.⁹

Inom teknikhistoria har forskningen rört sig från en tendens att uppfatta teknik som enkom ett resultat av natur- och teknikvetenskapliga lagbundenheter (identifierade av forskning), till något som är socialt konstruerat – ett resultat av kulturella normer och olika aktörers och sociala gruppers intressen och strategier.¹⁰ Äldre industriminnesforskning (liksom teknikhistoria) präglades dessutom ofta av plågsamt detaljerade beskrivningar av industriella miljöer, processer och artefakter utan någon särskild problemorientering. I likhet med den traditionella och processuella arkeologins artefakter var tekniken strikt funktionell med en utformning och användning grundad i tekniskt kunnande och ekonomisk rationalitet. Industrisamhällets samhällsplaner sågs som passiva avspeglningar av sociala hierarkier och trender inom arkitektur och konst. Långt senare än inom arkeologin växte dock nya synsätt fram inom industriminnesforskningen, där materiella ting som teknik och bebyggelse tolkades som aktiva element i olika aktörers sociala strategier. Industrisamhällets materiella kultur kunde utformas för att torgföra normer och värderingar, t.ex. genom utformningen av produktionslinjer, fabriksbygg-

naders arkitektur eller genom utställningar av teknik.¹¹ Industrisamhällen kunde utformas för att naturalisera, legitimera och därigenom reproducera hierarkier (i motsats till att vara passiva avspieglingar av dessa hierarkier).¹² Av detta synsätt följer implicit det teoretiska ställningstagandet att materiella ting kan spela en aktiv roll i historiska förändringsförlopp.

Inom det teknikhistoriska forskningsfältet har det sedan 1980-talet pågått en intensiv utveckling av teorier, som på olika sätt bidragit till inkludering och aktivering av det materiella i förklaringar av teknisk förändring. Ett exempel är så kallad LTS-teori inom historiska studier av stora tekniska system, där tunga tekniska infrastrukturer tilldelas en tvingande roll som begränsar aktörers valmöjligheter när de utarbetar ny teknik för framtiden.¹³ Ett annat är aktörnätverksteori (ANT), där tekniska och industriella projekt studeras som konstruktioner av aktörnätverk.¹⁴ ANT utvecklades från början av forskare inom vetenskapssociologi och plockades under 1980-talet upp av teknikhistoriker och senare av industriminnesforskare och arkeologer. Idag har det blivit allt vanligare att betrakta ANT mer som en metod än en teori.¹⁵ Inom teknik- och industrihistoria har ANT använts för att förklara hur aktörer utformar och förverkligar tekniska och industriella projekt, samt varför projekten utformas och utvecklas på ett visst sätt. Utgångspunkten är att tekniska och industriella projekt är konstruktioner bestående av såväl människor som ting, och som agerar tillsammans i aktörnätverk och därigenom påverkar eller driver historiska skeenden. Aktörer tar initiativ till och bygger dessa aktörnätverk för att förverkliga sina framtidsvisioner och projekt. Det gör de genom att dels bygga globala nätverk bestående av ekonomiskt starka aktörer som kan förse projekten med nödvändigt kapital (t.ex. genom aktieköp) eller politiska aktörer som kan erbjuda politiskt stöd och legitimitet. Med hjälp av dessa resurser kan aktörerna bygga lokala nätverk, som består av de element som behövs för den industriella verksamheten – aktörer med kunskap och arbetskraft, liksom artefakter såsom infra-system, produktionsanläggningar och samhällen. Förutsättningen för att industriella projekt skall

lyckas är att de som bygger aktörnätverken förmår att kontrollera och vidmakthålla de lokala och globala nätverken, liksom ett stadigt flöde av resurser emellan dem.¹⁶ Av central betydelse är att man inom ANT utgår från att inte endast människor kan spela en aktiv roll i dessa aktörnätverk, utan även artefakter och miljöer. Dylika materialiteter agerar oftast å en talespersons (aktörens) vägnar och benämns då aktant. En aktant kan t.ex. vara ett staket som enligt en aktör representerar gränsen för dennes inmutning för gruvsdrift, eller en kontinentalsockel som en stat anger som yttre gräns för dess exklusiva ekonomiska zon. Det materiella kan dock även ta roller som liknar aktörens. I synnerhet gäller detta företeelser i miljön såsom vulkaner eller packis, som effektivt kan påverka möjligheten för aktörnätverk att fungera, t.ex. inom flyg- och fartygsstranporter.

Materialiteter ges således en stark roll inom ANT. Att studera det materiella blir inte endast en metodologisk preferens, utan ett teoretiskt förhållningssätt med en metodologisk konsekvens. Och av denna följer att om vi avstår från att studera materiell kultur i historiska studier av industrisamhället, riskerar vi att åstadkomma otillräckliga förklaringar.

Det materiella som källa i industrihistorisk forskning – exempel från pågående forskningsprojekt

ANT har använts inom flera forskningsprojekt där industriminnesforskning ingått under senare år. I det följande ska jag med utgångspunkt i två av dessa ge exempel på vilken kunskap vi kan erhålla genom att dokumentera och analysera industrisamhällets materiella kultur. Forskningsprojekten – *Assessing Arctic Futures: Voices, Resources and Governance* (Mistra, 2011–2013) och det sedan 2011 avslutade LASHIPA-projektet – har studerat naturresursexploatering i polartrakterna och dess relation till klimatförändringar och geopolitik där. Vilken typ av frågeställningar kan vi besvara genom att dokumentera och analysera det materiella? Vilken kunskap får vi?

Forskningsprojekten i fråga faller inom ra-

men för det växande fältet humanistisk och samhällsvetenskaplig polarforskning.¹⁷ De har en gemensam utgångspunkt i den pågående debatten om de globala förändringarna mot ett varmare klimat. Dessa förändringar har varit mer påtagliga och omfattande i Arktis än i andra områden på jorden, och fått stora konsekvenser för miljön där. Inlandsisarna smälter i snabb takt liksom permafrosten. Samtidigt minskar istäckets utbredning på norra ishavet, vilket lett till att forskare prognosticerar att detta hav kommer att vara isfritt under sommartid inom ett tidsspänn av 10–30 år.¹⁸

Denna utveckling har i sin tur lett till en intensiv diskussion om den arktiska regionens framtid inom forskning, i media, bland beslutsfattare och i den allmänna debatten. Det finns en föreställning om att klimatförändringarna kommer att leda till ett kraftigt ökat intresse att bedriva sjöfart och exploatera naturresurser där, samt till politiska spänningar. Sistnämnda föreställning har närts av symbolhandlingar som den ryska flaggplanteringen på nordpolens botten sommaren 2007 och den kinesiska överseglingen av centrala Norra ishavet sommaren 2012.¹⁹ År 2008 angav US Geological Survey att ungefär 25 % av jordens hittills upptäckta olje och gasresurser är belägna i Arktis.²⁰ Också företag har närt denna optimism genom att inleda prospektering och utvinning av gas, olja och mineraler i regionen. För att möta denna utveckling arbetar politiker och beslutsfattare i allt högre grad med frågor om hållbar resursutvinning, men också suveränitetsanspråk.

Assessing Arctic Futures-projektet syftar till att förstå produktionen av framtidsvisioner för Arktis, medan LASHIPA sökte förklaringar till naturresursexploaterings utveckling, båda utifrån ett historiskt perspektiv. Det långa tidsperspektivet är centralt. Resursjakt och internationell maktkamp är ju knappast nya företeelser i polartrakterna och vi är bättre rustade att fatta kloka och välinformerade beslut om framtiden om vi förmår att förklara hur dagens intresse för Arktis som naturresursområde har växt fram. Hur har aktörer från väst hanterat exploatering av naturresurser politisk konflikt i det förflutna? Hur kom vi hit och varför?

Industriella anläggningar som framtidsvisioner

Assessing Arctic Futures: Voices, Resources, Governance är ett treårigt forskningsprojekt inom ramen för forskningsprogrammet Arctic Futures, finansierat av MISTRA (Stiftelsen för miljöstrategisk forskning), och syftar till att bygga kompetens i Sverige inom humanistisk och samhällsvetenskaplig polarforskning och generera policyrelevant kunskap om förändringarna i Arktis. Assessing Arctic Futures anlägger ett metaperspektiv på Arktiska framtider. Hur konstruerar aktörer framtidsvisioner om Arktis och varför? Vilka framtidsvisioner förverkligas och varför? Varför går vissa röster ohörda under olika historiska skeden? Vilka har tolkningsföreträde och varför? Med utgångspunkt i bland annat aktörnätverksteori analyseras arktiska framtidsvisioner som å ena sidan projekt som aktörer (företag, politiker, forskare, lokalbefolkning) försöker förverkliga genom att bygga aktörnätverk, å den andra som en form av berättelser som aktörer använder för att värva allierade till dessa aktörnätverk.²¹

Framtidsvisionerna kan dels uttryckas i ord. Ett nutida exempel är det australiska gruvbolaget Greenland Minerals and Energy Ltd, som ser ett framtida Grönland som bas för en storskalig produktion av sällsynta jordartsmetaller och uran. Branschtidningar hejar på med berättelser om en vaknande mammut som träder fram ur Grönlands smältande istäcke.²² Liknande optimistiska framtidsvisioner torgfördes redan för hundra år sedan, då ledare för diverse gruvbolag med kolfält på den arktiska ögruppen Spetsbergen försökte locka kapitalägare att investera i deras tänkta gruvdrift. Emil Kinander, verkställande direktör för Jernkontoret (den svenska järn- och stålindustrins intresseorganisation), var en av dem. Enligt hans framtidsvision skulle de svenska kolfälten täcka Sveriges energibehov i flera hundra år.²³

Aktörerna inom den arktiska naturresursexploateringen visionerade dock även med hjälp av materiella ting. På Spetsbergen uppförde de olika anläggningar som de sedan använde i sin retorik för att värva kapitalägare till att investera i en framtida utvinning, eller för att övertyga re-

geringar att stödja deras krav på ensamrätt till en fyndighet.²⁴ Längs kustlinjerna i Arktis finns många exempel på den här typen av anläggningar, ofta bestående av ett eller några få enkla prefabricerade hus, några räls, ett par gruvvagnar (se fig 1). Ofta namnsatte bolagen dessa blygsamma anläggningar med storslagna namn som Camp Franklin (efter ledaren för en legendariskt och misslyckat försök att genomsegla nordvästpassagen) eller Rijspborg (efter kommandanten på det fartyg med vilket Willem Barentz ville genomsegla nordostpassagen på 1500-talets slut).²⁵ Gruvbolagen använde dessa stationer som materiella framtidsvisioner om ekonomisk potential, ett slags embryon till nya Klondykes, eller i vissa fall visioner om utökat politiskt herravälde. Härvidlag spelade de en aktiv roll. De utgjorde materiella aktanter som bistod gruvbolagen med att å ena sidan bevaka deras intressen på svårtillgängliga platser i ägarnas frånvaro och å andra sidan symboliskt torgföra deras idéer om Arktis framtid. Idag står lämningarna kvar som vittnen

om vad som sedan blev verklighet, visioner lika oförverkligade som den att lösa Sveriges totala energiförsörjning. Inom dagens jakt på Arktis naturresurser finns aktörer som uppvisar samma typ av beteende och det förflutna hjälper oss att förstå varför de agerar som de gör och vad som kan bli resultatet. Utan att ta hänsyn till de materiella aspekterna av aktörernas strategier skulle vi inte kunna förstå deras tillvägagångssätt.

Ett andra projekt där industrisamhällets materiella kultur varit en viktig källa är LASHIPA-projektet (Large Scale Historical Exploitation of Polar Areas), som pågick åren 2007–2012 med finansiering från vetenskapsråden i Nederländerna och Sverige. Projektets syfte var att förklara utvecklingen av industri i polartrakterna från 1600-talet till idag, liksom att undersöka dess konsekvenser för den geo-politiska situationen och den lokala miljön.²⁶

Med utgångspunkt i dessa projekt ska jag i det följande diskutera hur det materiella kan användas för att analysera fem till varandra nära

FIGUR 1. Copper camp – ett hus i närheten av en kopparfyndighet. Byggnaden var en aktant i det brittiska företaget The Northern Exploration Company's aktörnätverk och bidrog till att torgföra St Johns Bay på Spetsbergen som en plats för en framtida koppargruva. FOTO: Dag Avango, 2008.

relaterade problemområden – drivkrafterna bakom industriutveckling i polartrakterna, utformning av teknik för polara miljöer, utformning av samhällen för Arktis och Antarktis, kontroll över naturresurser och politiskt inflytande samt den arktiska och antarktiska industrins miljökonsekvenser.

Drivkrafterna bakom industriutveckling i polartrakterna

När man söker svar på frågan om varför det har växt fram storskalig industri i polartrakterna i olika tider, räcker det inte att undersöka hur och varför de ledande aktörerna byggde sina aktörnätverk. Man måste sätta in deras projekt i de stora sammanhang, historiska kontexter, inom vilka de ledande aktörerna byggde sina industrisatsningar. Hur såg de ekonomiska förhållandena och politiska strukturerna ut? Vilka kulturella och ideologiska förhållanden förelåg? Hur såg kunskapsläget ut? Hur påverkade dessa förhållanden aktörernas handlande och varför? Dessa samhälleliga kontexter har skiftat mellan olika tidsperioder och påverkat olika branscher på olika sätt. 1600-talets valfångst i Nordatlanten och Norra ishavet drevs av en ökad efterfrågan på animaliska fetter till följd av stigande priser på vegetabiliska fetter på den europeiska marknaden vid denna tid. Först ut var baskerna, som kunde förse den europeiska marknaden genom valfångst i Biscayabukten. När fångsterna minskade föll deras profiler. De begav sig då längre åt norr, till den nordamerikanska östkustens norra delar (Labrador) som under 1500-talets lopp tömdes på sitt bestånd av de arter som baskerna jagade.²⁷ Från 1600-talet tog holländare och briter upp valfångst med hjälp av inhyrda basker, vars kunnande de utnyttjade, och kunde därigenom flytta jakten upp till Spetsbergen och sedermera Grönland. Även där drog sig aktörerna ur när fångsternas storlek, och därmed vinsterna, började svikta på grund av överexploatering.²⁸ Det tidiga 1900-talets energiutvinningsboom på Spetsbergen drevs av andra ekonomiska intressen – en ständigt växande efterfrågan på stenkolk i en snabbt expanderande industriell ekonomi, i synnerhet i Skandinavien där tillräckliga inhemska stenkolsresurser saknades.²⁹ Valfångstboo-

men i Antarktisområdet drevs på samma sätt av en ökad efterfrågan på valolja i industrialiseringens kölvatten och första världskrigets krigsekonomi.³⁰

Naturresursexploateringen var också nära kopplad till politiska förhållanden och intressen. Stora delar av Arktis hade varit bebodda av urbefolkningar under stora tidsrymder. Vissa områden, såsom Spetsbergen, var dock obefolkade och betraktades som ingenmansland. När de brittiska och nederländska valfångstföretagen anlände till Spetsbergen på 1600-talet konkurrerade de om valbestånden längs samma kustlinjer, vilket snabbt ledde till konflikter. Företagen sökte och erhöll skydd hos de egna staterna. På liknande sätt förhöll det sig med gruvbolagen där ett par hundra år senare. De gjorde anspråk på samma fyndigheter och sökte stöd från utrikesdepartementen i sina hemländer för att bevaka det de uppfattade som sina egendomar. Samtidigt var dessa stater intresserade av att öka sitt politiska inflytande i Arktis, i synnerhet Sverige, Norge och Ryssland. Spetsbergens stenkolk sågs som en strategisk naturresurs och suveräniteten som en fråga om nationell prestige. Staterna valde därför att stödja gruvbolagens verksamhet, i syfte att stärka det egna inflytande i området.³¹ I Antarktisområdet utnyttjade briterna valfångsten för att stärka sina anspråk på suveränitet över Antarktiska halvön och subantarktiska ögrupper som Sydsandwichöarna och Sydgeorgien.³²

Dessa ekonomiska och politiska sammanhang framgår framför allt av skriftliga källor, men kan också utläsas ur de materiella lämningarna av den industriella verksamheten, eftersom dessa sammanhang påverkade det sätt på vilket företagen valde att utforma sin verksamhet på plats. Den nederländska arkeologen Louwrens Hacquebords utgrävningar av 1600-talets valfångststationer på Spetsbergen visar att företagen formgav sina anläggningar i enlighet med ett enda syfte: att utvinna endast de mest lönsamma delarna av denna marina resurs – späck och baleen. Kött och ben, som de inte ansåg ha tillräckligt ekonomiskt värde, slängdes.³³ Lämningarna av det tidiga 1900-talets kolgruveindustri på Spetsbergen vittnar om ett likande förhållningssätt. Gruv-

bolagen utnyttjade endast de kolfyndigheter som var åtkomliga ovan dalgångarnas bottnar och som därför kunde utvinnas genom en gruvmyning belägen i bergssidan, varifrån stenkolk enkelt kunde vidareföras på transportsystem drivna av endast gravitation. Att utvinna fyndigheter belägna under dalgångarnas botten och havsnivå hade krävt tunga investeringar i schaktdrivning samt verk för uppföring och vattenpumpning. Trots att det finns gott om dylika fyndigheter på Spetsbergen har inget av de gruvbolag som varit verksamma där brutit dessa.³⁴ Ambitionen att endast investera ett minimum i verksamheten framgår således inte endast av aktörernas val av fyndigheter utan också av deras val av teknik.

Lämningarna av 1900-talet gruvsamhällen och valfångststationer i polartrakterna vittnar om samma jakt på snabba vinster för låga investeringar. De var delar av aktörnätverk vars syfte var just detta. Ofta valde bolagen att bygga upp samhällen endast bestående av enkla prefabricerade trähus, avsedda att förse personalen med det mest nödvändiga. Ett exempel är valfångststationerna på Sydgeorgien, där arbetarbarackerna bestod av enkla skjul med fasader av korrugerad plåt på ett regelverk av trä. Fältarbete vid Prince Olav Harbours valfångststation, i drift 1920–1930, visade att valfångstbolaget förlagt samtliga arbetare i två stora tvåvåningars arbetarbaracker. Den största var indelad i tio rum som vardera huserade åtta arbetare i våningssängar. Trots det antarktiska klimatet var rummen endast försedda med enkla bräddväggar och endast vartannat hade en värmekälla.³⁵ Byggnaderna vittnar inte endast om motot att investera så lite som möjligt, utan även om bolagets framtidsvisioner: de hade knappast för avsikt att skapa permanenta samhällen på Sydgeorgien. Syftet var att fånga val och sedan lämna ögruppen när resursen tagit slut.

I de fall där den industriella verksamheten motiverades också av politiska intressen, framgår också detta av de fysiska lämningarna. Ovan nämnda utgrävningar av 1600-talets valfångststationer på Spetsbergen visar att bolagen försåg sina huvudstationer med fortifikationer som försvar mot konkurrenter.³⁶ Politiska intressen och strategier kan utläsas också ur de gruvsamhällen som norska och ryska företag drivit på ögrup-

pen under stora delar av 1900-talet. Bakgrunden är att Spetsbergen upphörde att vara ett ingenmansland när segrarmakterna i första världskriget valde att tilldela Norge en något kringskuren suveränitet genom Spetsbergentraktaten (undertecknad i Paris 1920, ratificerad och i kraft från 1925). Enligt traktaten skulle företag från de länder som undertecknat den ha fri rätt att inmuta och utvinna naturresurser där.³⁷ Norska staten, som ville upprätthålla traktaten och försvara suveräniteten, valde därför att investera i de norska gruvanläggningarna. Sovjetunionen, som hade strategiska intressen i Barentshavet och behov av stenkolk för energiförsörjningen i Murmansk, valde att göra samma sak. Med andra ord, istället för att som andra investera så lite som möjligt i sina arktiska industriprojekt, kunde de norska och sovjetiska bolagen pumpa in statliga pengar i verksamheten och bygga upp gruvstäder av alltmer permanent karaktär – trots det faktum att brytningen sällan gav ekonomisk vinst och att stenkolen förr eller senare kommer att ta slut. De konkurrerande aktörerna i regionen använde därigenom sina gruvstäder och produktionssystem som materiella aktanter, som producerade både energiresurser och politiskt inflytande i form av effektiv ockupation. Fältstudier av gruvanläggningarna visar att samma aktanter också kommunicerade ett politiskt budskap inom ramen för det kalla krigets logik. De ryska och idag post-sovjetiska gruvanläggningarna Barentsburg och Pyramiden står som kanske de främsta exponenterna för denna typ av strategi. Med sina massiva tegelbyggnader för bostäder och rekreation manifesterade de en idealbild av det sovjetiska samhället med inte endast den egna befolkningen som publik utan även omvärlden. Viktiga arkeologiska studier av Pyramiden som under senare år har utförts av norska arkeologer lyfter fram samma aktiva användning av materiell kultur inom ramen för olika aktörers sociala strategier.³⁸ Idag rustar det ryska gruvbolaget upp sina gruvstäder på Svalbard och re-aktiverar därigenom anläggningarna för nya syften – att skapa en drägligare livsmiljö för anställda och för att locka turister, men utan tvekan också för att sända ett budskap: vi är här för att stanna. Arktis framtid är också vår (fig 2).

FIGUR 2. Skolan i den ryska gruvstaden Barentsburg på Spetsbergen, nyrenoverad såväl invändigt som utvändigt under 2012 och försedd med fasadmålningar med motiv från rysk litteratur och rysk arktisk historia. Genom upprustningen blir skolan en del av det ryska gruvbolaget Trust Arktikugols kampanj för att förnya och diversifiera sin verksamhet på Spetsbergen, i en tid när dess ägare – ryska staten – vill stärka sin närvaro i Arktis. FOTO: Dag Avango, 2012.

Utformning av teknik för polara miljöer

Ett vanligt förekommande argument i dagens medierapportering om Arktis framtid gör gällande att det är isavsmältningen som driver det ökade intresset för olje- och gasutvinning där: mindre is underlättar utvinning. Berättelsen är klimatdeterministisk och kan ifrågasättas på historisk grund. Har industriföretagen i polartrakterna uppfattat förhållandena där som ett hinder? Och om så är fallet: hur gick de till väga för att välja och utforma tekniska system som skulle fungera? Varför valde de vissa lösningar framför andra och vad blev konsekvenserna av deras val?

Fältundersökningar på Spetsbergen i Arktis, på Sydgeorgien och på ögrupperna kring den Antarktiska halvön visar att tillgången på utrymme oftast var en avgörande faktor bakom industriföretagens teknikval. Kustlinjerna på dessa ögrupper var ofta mycket branta, i regel utan

någon som helst strandremsa tillgänglig för att uppföra bebyggelse och infrastrukturer. Därför var företagen hänvisade till att bygga sina anläggningar på de få platser där det fanns nog med utrymme, och där det fanns rimliga hamnförhållanden. Ett exempel är den s.k. Grumantdalen på Spetsbergen – en trång dal som bildar en öppning i en annars brant stupande kustlinje. Där fanns stenkol i berget som ett ryskt gruvbolag ville åt och dalgången erbjöd den enda plana ytan i området. Därför valde man att uppföra en gruvanläggning där. Platsen var dock problematisk eftersom hamnförhållandena var mycket ogynnsamma, med en strand öppet exponerad mot en vidsträckt fjord där vågorna ofta går höga. Därtill är vattnet mycket grunt och fullt med stora stenblock som är svåra att upptäcka p.g.a. grumligt vatten. Bolaget löste problemet genom att tillföra artefakter till sitt lokala nätverk: de sprängde en tunnel genom berget och

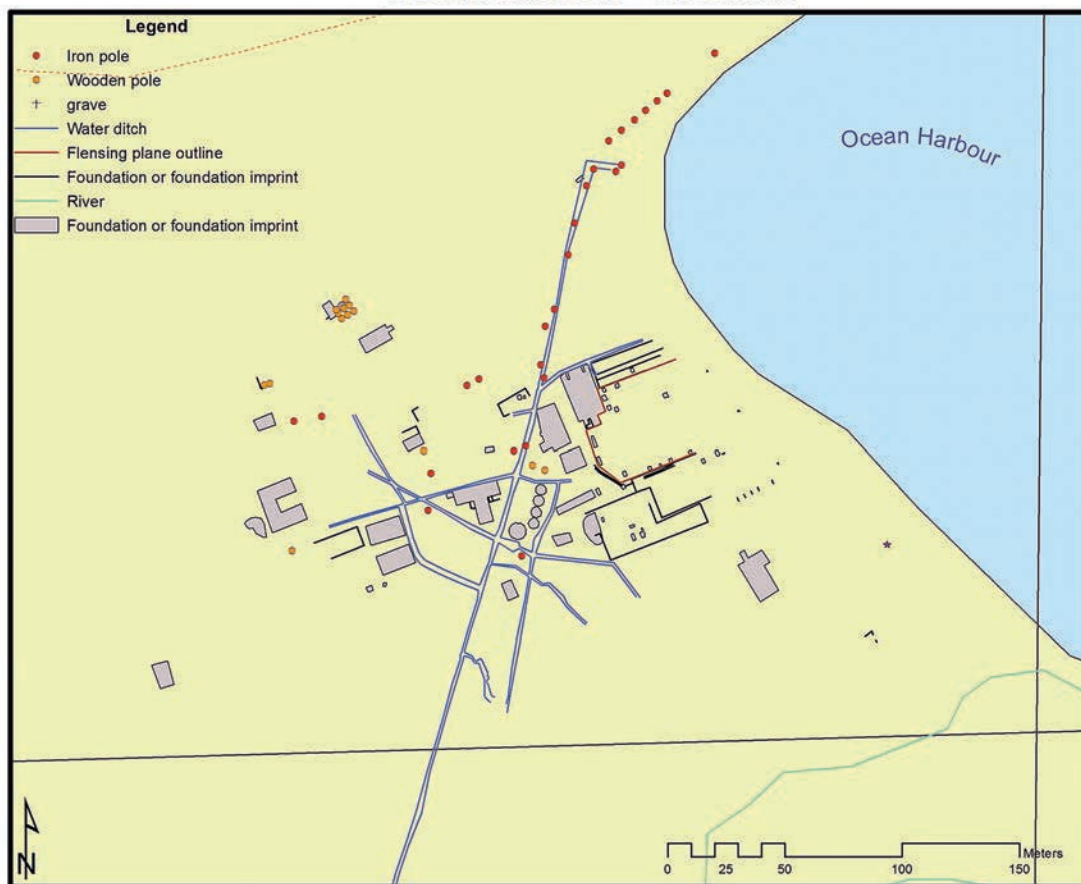
drog en järnvägslinje till en bukt med något bättre hamnförhållanden.³⁹

Ett annat exempel är valfångststationerna på Sydgeorgien. Valfångstföretagen byggde upp dessa anläggningar längs ögruppens nordvästkust, dels för att få kortast möjliga avstånd till goda fångstområden i norr, dels för att denna kustlinje är mer skyddad från hårt väder jämfört med ön sydkust. På grund av kustlinjens branthet och en sparsam tillgång till tjänliga naturhamnar, fanns det endast ett fåtal platser där det var rimligt att bygga en station. Dessa platser var dock sällan optimala, vilket tvingade bolagens ingenjörer att anpassa verksamheten till den topografi som fanns tillgänglig. Ett exempel är Ocean Harbour, anlagt av det norska företaget A/S Ocean år 1909 vid en av få skyddade naturhamnar sydost om Cumberland Bay. Den mark som stod till buds för att bebygga var

dock svårt vattensjuk och överspolades varje vår av ansemliga mängder med smältvatten. Fältundersökningar på platsen visar att bolaget löste detta problem genom att anlägga ett omfattande system av dräneringskanaler som inte endast ledde bort vattnet till dalgångens huvudsakliga flodfåra, utan även kunde användas för att förse anläggningens kokerier med det sötvatten som behövdes för produktionen (fig 3).⁴⁰

Ett annat problem som industriföretagen i polatrakterna hade att hantera var snö, i alla fall de företag som drev sin produktion året om, som gruvbolagen på Spetsbergen. Visserligen är nederbörden ofta sparsam på den ögruppen, men det öppna landskapet resulterar i att stora snömängder snabbt och ofta packas upp vid ojämnheter i landskapet. Olika företag valde olika lösningar för att hantera detta. Några anlade linbanor som kunde föra stenkol i stora

Ocean harbour - overview

kärl, svävande högt ovan snötäcket. Andra valde att bygga rälsbundna transportsystem, där rälsen byggdes in tunnlar bestående av brädfasader spikade på ett kraftigt regelverk och som skyddade rälsen från snön. Till snöproblematiken hörde också risken för laviner, vilka gruvbolagen hantlade genom att antingen bygga lavinskydd eller placera gruvmynnningar och infrastrukturer vid bergskammar eller bakom klipputsprång.

Samtliga industriföretag i polartrakterna var beroende av sötvatten – dels dricksvatten, dels för produktionen i sig. Gruvbolagen använde sötvatten för att generera elektricitet i ångturbiner och för att kyla borrar. Valfångstföretagen i Antarktis använde stora kvantiteter sötvatten för kokningen av valolja från späck, ben, tunga och kött. De ökenförhållanden som rådde i flera områden i polartrakterna gjorde det dock svårt för företagen att få tag på tillräckliga mängder, vilket de löste med hjälp av att dämna upp bäckar eller att pumpa vatten från sjöar som var belägna på större avstånd. En särskild utmaning hade de företag som bedrev valfångst från flytande kokerier. Fältundersökningar vid Antarktiska halvön visar att de bunkrade sötvatten från smältvattenströmmar från de gigantiska ismassorna i området, genom att lägga ankarplatser på strategiskt belägna platser.⁴¹

En annan aspekt av den arktiska miljön var isoleringen, som delvis orsakades av de stora avstånden och delvis av den havsis som under stora delar av året täckte havet. Den sistnämnda problematiken var viktig på Spetsbergen, där gruvbolagen bedrev sin produktion året runt men endast kunde skeppa ut sin produktion under det korta tidsfönster som sommarmånaderna erbjöd. Detta löste de genom att bygga stora lageranläggningar där stenkolen från gruvorna kunde lagras under de nio månader då

utskeppning inte var möjlig. Därtill utvecklade de effektiva utlastningsanläggningar för att hinna med att exportera vinterns produktion under den korta tid som stod till buds.⁴²

Med andra ord, fältundersökningarna visar vilka strategier företagen valde i syfte att transformera den lokala naturmiljön till att bli en del av sina lokala nätverk, med hjälp av materiella aktanter som järnvägar, tunnlar, linbanor, diken, dammar och kanaler. Naturligtvis var det vanligt att företagens försök att bemästra de polara miljöerna med hjälp av tekniska artefakter misslyckades. Den kunskap om deras teknikval vi erhållit från fältforskning pekar dock på att de oftast förmådde att hantera det arktiska klimatet, om det fanns tillräckligt med ekonomiska (eller politiska) vinster att göra.⁴³

Att bygga samhällen i Arktis och Antarktis

Ett tredje problemområde där fältstudier av arkeologiska lämningar givit viktig information, gäller företagens strategier för att utforma industrisamhällen i polartrakterna. Vilka samhällsplaner, arkitekturer och byggnadstekniker valde de och varför? Varför valde olika aktörer olika lösningar?

De isolerade förhållandena i polartrakterna var naturligtvis inte endast en strikt teknisk utmaning utan även en social. Företagens kanske största utmaning var att kunna förse gruvsamhällen och valfångststationer med den föda (och andra förnödenheter) som krävdes för att hålla de anställda vid liv och förhoppningsvis tillräckligt nöjda med tillvaron för att inte vidta strejker och maskningsaktioner. Fältundersökningar och arkivstudier har visat att företagen försökte lösa försörjningsproblematiken på flera sätt. Dels försåg de sina anläggningar med omfattande lagerbyggnader för att få plats med förnödenheter för en lång tids isolering, dels uppförde de byggnader för såväl boskap som växthusodling.⁴⁴

Isolering kunde dock även vara en psykisk påfrestning. Anställda vid olika gruvanläggningar på Spetsbergen har vittnat om nedstämdhet och frustration av att vara fångad i köld och mörker under månaders tid utan möjlighet att lämna platsen.⁴⁵ Flera gruvbolag försökte mot-

FIGUR 3. (föregående sida) Karta över valfångststationen Ocean Harbour på Sydgeorgien. A/S Ocean placerade stationen vid en av de få skyddade naturhamnarna på Sydgeorgien och omformade landskapet till ett lokalt nätverk för valoljeproduktion med hjälp av ett avancerat system av kanaler för dränering å ena sidan och vattenförsörjning å den andra. KARTA: Ulf Gustafsson, Dag Avango, Björn Basberg och Gustav Rossnes, LASHIPA 6 2009.

FIGUR 4. *Camp Morton, Van Mijenfjorden, Spetsbergen – en aktant i Sveagruvans lokala nätverk. AB Spetsbergens Svenska Kolfält använde byggnaderna som mellanstation och tillfälligt skydd för transporter av personal och varor mellan iskanten i Bellsund (vattenytan som syns i bakgrunden) och Sveagruvan. FOTO: Dag Avango, 2006.*

verka detta och arkivstudier i kombination med fältundersökningar på Spetsbergen har visat hur. Ett exempel är Sveagruvan. Under tidig vår sände gruvbolaget båtar till kanten av istäcket utanför Spetsbergens västkust för att leverera förnödenheter. Samtidigt kunde anställda beredas möjlighet att lämna anläggningen med samma båt. Vägen till iskanten från gruvan var dock lång, 35–50 km, och för att säkra rutten vidmakthöll bolaget ett antal hus där personal som fraktade varor eller som skulle lämna anläggningen kunde övernatta eller söka skydd vid behov (fig. 4).⁴⁶ Annorlunda uttryckt: genom byggnaderna kunde bolagsledningen länka samman iskanten med gruvanläggningen och därigenom vidmakthålla en fungerande relation med de viktigaste aktörerna i det lokala nätverket – arbetarna.

Bakom de arktiska industriföretagens strategi i samhällsbyggandet fanns en enkel rationalitet som knappast var unik för industriidkare kring sekelskiftet 1900: ambitionen att vidmakthålla

arbetsfred och därmed en förutsägbar och potentiellt lönsam produktion. Detta var en tid när arbetarklassen, i synnerhet gruvarbetare, i allt högre grad organiserade sig fackligt och ofta också politiskt inom en groende och alltmer radikal arbetarrörelse.⁴⁷ I industrisamhällen på platser som Spetsbergen och Sydgeorgien blev detta en särskilt stor utmaning. Där försökte en arbetsledning bestående av en handfull personer styra över ibland flera hundra stridbara arbetare. Samtidigt: på Sydgeorgien fanns en mycket liten polisstyrka och på Spetsbergen ingen alls. På Spetsbergen berodde detta på att ögruppen betraktades som ett ingenmansland och att ingen stat därför kunde skicka polis eller militär för att slå ner vare sig strejker eller rena revolter.⁴⁸ Sammantaget gav detta arbetarna en potentiell styrkeposition, som de i flera fall valde att nyttja. Företagsledningarna försökte motverka genom att skapa materiellt drägliga levnadsförhållanden – färskare förnödenheter och en infrastruktur som

möjliggjorde hemresa – aktanter genom vilka de i förlängningen kunde köpa arbetsfred.

Än viktigare var att skapa anständiga boendeförhållanden. Gruvbolagen på Spetsbergen var mer angelägna om detta än valfångstbolagen i det antarktiska området. Medan arbetarbarackerna på Sydgeorgiens valfångststationer hade ett enkelt utförande, var arbetarbarackerna på flera av Spetsbergens samtida gruvanläggningar förhållandevis påkostade. Detta handlade till stor del om att medan valfångstföretagen drev sina stationer endast under sommartid, drev gruvbolagen sina anläggningar på året-runtbasis. För att arbetarna skulle förbli nöjda behövde bostäderna därför i än högre grad kunna fungera under sträng kyla och hårda vindar. Vid en av de tidigaste kolgruvorna på Spetsbergen, amerikanska Longyear City (anlagd 1906), erbjöd bolaget endast mycket enkla och trångbodda baracker till sina arbetare. Gruvanläggningen drabbades av många strejker, bland annat över boendeförhållandena.⁴⁹ Andra bolag drog lärdom av amerikanernas erfarenheter och satsade pengar på drägligare levnadsförhållanden för de anställda, som t.ex. vid Sveagruvan (anlagd 1917) och Barentsburg (anlagd från 1920). Fältundersökningar på Spetsbergen visar dock att kvalitén på bostäderna knappast var en garanti för arbetsfred. Bostäderna i Advent City, Spetsbergens första gruvanläggning i året-runt drift (anlagd 1905), bestod av rejäla timmerhus av en typ som var vanlig i Nordnorge. Trots detta var arbetarna vid anläggningen så pass missnöjda att anläggningens korta drifttid (–1908) kom att präglas av återkommande, långvariga och våldsamma konfrontationer mellan arbetsledning och arbetare. Gruvbolaget närmade sig såväl det brittiska som det norska utrikesdepartementet med begäran om militär intervention för att återta kontrollen över Advent City, men svaret blev negativt med hänvisning till Spetsbergens folkrättsliga status som ingenmansland. Gruvbolaget valde därför att lägga ner driften, med motiveringen att de ansåg det allt för problematiskt att hantera arbetskonflikter i ingenmanslandet. Annorlunda uttryckt, företagets försök att kontrollera sitt lokala nätverk med hjälp av å ena sidan aktanter som bostäder och å andra sidan utrikesde-

partement och militär, misslyckades. Såväl deras lokala som deras globala nätverk var för svaga för att kunna vidmakthålla en fungerande verksamhet i Arktis.⁵⁰

De polara industriföretagen använde inte endast bostäder för att hålla arbetarna på gott humör. Ett annat sätt att motverka frustrationer till följd av mörker, isolering och primitiva levnadsförhållanden, var att organisera fritidsaktiviteter. Fältundersökningar vid både Sydgeorgiens valfångststationer och Spetsbergens kolgruvor visar att bolagen satsade betydande resurser på det. Vid Sveagruvan på Spetsbergen lät bolaget anlägga en samlingslokal för arbetarna som innehöll bl.a. bibliotek och scen där musikanter och arbetarteatergrupper kunde framträda. Där organiserades också dans och fackliga möten.⁵¹ Vid valfångststationerna på Sydgeorgien anlade valfångstföretagen fotbollsplaner. Fältundersökningar vid Prince Olav Harbour visar att detta inte rörde sig om någon obetydlig investering. De bergiga topografiska förhållandena vid anläggningen erbjöd inga som helst plana ytor för en fotbollsplan. Trots detta tog sig bolaget an mödan att inte endast plana ut ett kuperat område med fyllnadsmassor, utan även anlägga ett grustag för att generera dessa fyllnadsmassor och med hjälp av en för ändamålet konstruerad linbana flytta gruset.⁵² Investeringar av denna typ kan väcka munterhet hos en nutida betraktare, men var baserade på en enkel ekonomisk rationalitet i samtiden. Nöjda arbetare strejkar inte utan producerar, vilket leder till högre avkastning för företaget och utdelning på investerat kapital. Företeelser som fotbollsplaner kunde därigenom fungera som aktanter som bidrog till att uppnå detta mål.

Fältundersökningarna visar samtidigt att bolagen också använde den fysiska miljön för att framtvinga arbetsfred. De utformade de Spetsbergiska gruvsamhällena på ett sådant sätt att bebyggelsen manifesterade sociala hierarkier. Ett exempel är Sveagruvans bebyggelseplan, där arbetarnas bostäder var åtskilda från arbetsledningsbostäderna och direktionshusen genom placering på olika sidor av anläggningens transportsystem för stenkol – linbanan. Mönstret är bekant från svenska brukssamhällen och detta

var också syftet. Bebyggelseplanen var avsedd att vara igenkänningsbar. Den skulle bidra till att normalisera hierarkier och utgöra en materiell referenspunkt för en önskad social ordning vid anläggningen. Mönstret bröts endast av bostäderna för gifta manliga arbetare och manliga arbetare med familj, som placerades bland direktionsbyggnaderna. Denna arbetarkategori premierades eftersom bolagsledningen ansåg att manliga gifta arbetare var lättare att kontrollera p.g.a. deras försörjningsplikt gentemot familjen.⁵³ Vid valfångststationerna på Sydgeorgien gick bolagen tillväga på liknande sätt (fig 5). På detta sätt ville bolagsledningarna med hjälp av materiell kultur inte endast återskapa hierarkier mellan direktion och arbetare, utan även skapa sociala skiktningar och därigenom motstridiga intressen inom arbetarkollektivet. De använde bostäderna och bebyggelseplanerna som aktanter för att framtvinga arbetsfred. Tillvägagångssättet var vanligt förekommande i company towns i samtiden.⁵⁴ De polara industri-

anläggningarna är såtillvida exempel på en vida spridd internationell företeelse. Det mesta talar dock för att isolationen och den svaga statliga närvaron i polartrakterna gjorde det särskilt angeläget för de bolag som var verksamma där att med varje tillbuds stående medel försöka upprätthålla arbetsfred och kontroll – inklusive med hjälp av en bebyggelse som oftast endast bestod av enkla prefabricerade hus.

Politiskt inflytande och kontroll över naturresurser

Ett fjärde problemområde där fältstudier av industriellt kulturarv lämnat ett viktigt kunskapsbidrag behandlar företags och staters strävan efter politiskt inflytande och kontroll över naturresurser. Bakgrunden är de ibland omstridda och ofta oklara folkrättsliga förhållandena i polartrakterna. Eftersom Spetsbergen var ett ingemansland fram till 1920, saknades där en myndighet som kunde fördela rättigheter till gruvbrytning. Också Sydgeorgien var något av

FIGUR 5. Bostäderna vid Prince Olav Harbour, Sydgeorgien. Byggnadernas inre arkitektur och placering i terrängen manifesterade hierarkier och bidrog därmed till att uppnå företagsledningens mål att kontrollera arbetskraften och därigenom uppnå en lönsam produktion. FOTO: Dag Avango, LASHIPA 6.

ett ingenmansland när det första valfångstföretaget etablerade sin verksamhet där 1904, och det samma gäller övriga delar av Antarktis vid denna tid. Såväl företag som stater försökte påverka dessa förhållanden till sin egen fördel när intresset för polartrakternas naturresurser steg i början av 1900-talet. Detta gjorde aktörerna dels genom diplomati i ekonomiska och politiska maktcentra Europa och Amerika, dels med hjälp av materiella ting på plats i polartrakterna.

Sammantaget kan man kalla dessa materialiteter för representationer av effektiv ockupation. Bakgrunden var lagen om effektiv ockupation, som tillkommit som ett resultat av Berlinkonferensen 1884-85 då kolonialmakterna delat upp Afrika emellan sig. Enligt doktrinen måste stater som gör anspråk på herravälde över (påstådda) ingenmansland kunna legitimera dessa genom att påvisa permanent närvaro. Denna närvaro kan bestå av en administration med poliskår och av olika former av ekonomisk aktivitet.⁵⁵ En annan viktig bakgrund var att gruvlagstiftningen i många länder krävde att gruvbolag använde en fyndighet för att kunna upprätthålla inmutningsrätten till densamma. De polara industriföretagen skapade representationer av effektiv ockupation av två skäl – å ena sidan för att säkra sin tänkta äganderätt till resurser, å den andra för att ge legitimitet åt stater som gjorde anspråk på politiskt herravälde.

Fältundersökningar i Arktis och Antarktis visar att representationerna kunde bestå av en mängd olika materiella ting. Det mest kraftfulla materiella argumentet för effektiv ockupation var naturligtvis en industrianläggning. En sådan representerade långsiktigt intresse och tunga investeringar i kapital och arbete. Representationerna kunde dock även bestå av betydligt mindre framträdande materiella ting. En vanligt förekommande företeelse var att bolag reste skyltar som gjorde anspråk på ägande av ett område. Skyltarna var försedda med text som angav vem som gjorde anspråket, områdets geografiska utbredning, vilka personer som rest skylten, när de rest den och vad som var anspråkets syfte. En annan viktig symbol var ensamstående byggnader. Dessa kunde ha en dubbel funktion, dels avsedda som förråd och övernattningsplats för

tillfälligt besökande personal, dels för att symboliskt visa att en plats med omland användes och därmed var tagen i anspråk. Fältundersökningar har visat att bolagen placerade såväl byggnader som skyltar på prominenta och strategiskt viktiga platser i landskapet, såsom väl synliga höjdyggar eller invid naturhamnar.⁵⁶

På samma vis använde bolagen tekniska artefakter, som de ofta kvarlämnade på en plats där de bearbetat en fyndighet. Detta gjorde de för att visa efterkommande att fyndigheten redan upptäckts, bearbetats och därmed var effektivt ockuperad. I samma syfte vannade sig bolagen om att lämna tydliga spår av sina aktiviteter i terrängen – t.ex. högar med mineral eller stenkol.⁵⁷ Sistnämnda tillvägagångssätt var också relaterat till en vanlig företeelse i samtida gruvlagstiftning – kravet på gruvbolag att utföra s.k. försvarsarbeten för att upprätthålla sina inmutningar. På Spetsbergen fanns det ingen sådan lagstiftning, men för att säkra sig inför en framtid när de folkrättsliga förhållandena hade ordnats, var det viktigt att kunna uppvisa fysiska bevis för att man bearbetat de fyndigheter man gjorde anspråk på.

Såväl gruvbolag som valfångstföretag skapade och använde materiella symboler av detta slag i syfte att säkra sina ekonomiska intressen i polartrakterna. Samma symboler var dock även användbara för stater som ville utöka sitt politiska inflytande eller till och med uppnå suveränitet över delar av polarområdena. Därför förekom det att stater understödde industriella projekt (alldeles oavsett om naturresursen var viktig eller ej ur nationell synpunkt), eftersom en industrianläggning kunde användas inom diplomatin som bevis för effektiv ockupation. Stater kunde dock även skapa egna representationer av effektiv ockupation. Ett gott exempel är när det Argentinska företaget Compagnia Argentina de Pesca hade anlagt den första valfångststationen och bosättningen på Sydgeorgien år 1904, på en ögrupp som Storbritannien uppfattade som sin, utan att begära tillstånd. Britterna svarade inte bara genom att kräva erkännande från valfångstbolaget, utan även genom att bygga ett kontor vid företagets valfångststation vid Grytviken, där de placerade en representant för de brittiska myndigheterna på Falklandsöarna. Efter hand

FIGUR 6. King Edward Point – de brittiska myndighetsbyggnaderna vid den nedlagda valfångststationen Grytviken, Sydgeorgien. Byggnaderna, som dominerar inloppet till Sydgeorgiens viktigaste valfångststation och bästa naturhamn, fyller en rad praktiska funktioner men kommunicerar samtidigt ett budskap: här råder brittisk effektiv ockupation. FOTO: Dag Avango, 2009.

byggde britterna ett helt komplex av byggnader vid Grytviken, som än idag utgör ankarfästet för Storbritanniens krav på och utövning av suveränitet på ögruppen (ifrågasatt av Argentina som också gör anspråk på öarna) (fig 6).⁵⁸ Liknande myndighetsbyggnader har såväl Norge som Ryssland uppfört på Spetsbergen i Arktis.

Såväl industriföretag som stater skapade med andra ord materiella ting som de använde som aktanter i syfte att kontrollera resurser och uppnå politiskt inflytande. Dessa ting kunde bestå av allt från skyltar och enskilda byggnader till hela industrianläggningar och infrastrukturer. Dessa föremål förmedlade aktivt ett meddelande till konkurrenter att en resurs eller ett område var taget i anspråk, eller att ett suveränitetsanspråk var legitimt. Industriföretags och staters strategier i detta avseende i det förflutna bör föranleda ett kritiskt förhållningssätt till nuvarande och planerade industriella aktiviteter i Arktis. Vilka är de materiella aktanterna i dagens

kamp om naturresurser och politiskt inflytande i Arktis och vad är deras syfte?

Konklusioner

En för denna artikel central slutsats från industriarkeologiska fältarbeten är att lämningar av industriell verksamhet har en stark och underutnyttjad potential som källa för historisk forskning. Det materiella kan användas för att besvara frågor på flera olika nivåer – dels frågor som gäller hur historiska verksamheter har varit utformade, frågor som oftast genererar deskriptiva svar, dels övergripande frågor om varför historiska aktörer agerat som de gjort och som därmed bidrar till att förklara historiska förlopp. Slutligen ger studiet av det materiella oss möjlighet att förstå den roll artefakter har spelat i samhällsutvecklingen, vilket jag ska återkomma till nedan. Samtidigt är det viktigt att fastslå att materiella lämningar inte nödvändigtvis innehåll-

ler information som inte kan utläsas ur skriftliga källor. Styrkan uppstår i kombinerandet av flera källmaterial – materiella och skriftliga – men också andra källmaterial så länge de bär på information av relevans för den enskilda studien. Det materiella hjälper historikern att förstå sammanhang som var självklara för de aktörer som producerade de skriftliga källorna, men som inte omedelbart framträder i text. Med förståelse för dessa sammanhang framträder ny information ur det skriftliga, som i sin tur kan ge nya insikter om det materiellas roll i ett visst historiskt förlopp. I fallen rörande industriutveckling i Arktis kunde en kombinerad analys av materiella och skriftliga källor visa hur ekonomiska aktörer skapade framtider genom att bygga aktörnätverk av människor, organisationer och materiella ting – och varför. Anders Andrén har använt begreppet mellan ting och text för att beskriva detta samspel mellan källor, medan Janken Myrdal talat om källpluralism.⁵⁹

Studiet av materiella källor är dock inte endast motiverat av metodologiska skäl utan även av teoretiska. Industriminnesforskningen, liksom det historiska forskningsfältet i allmänhet, har vunnit på att hämta inspiration ur den s.k. vändingen mot det materiella inom humaniora och samhällsvetenskap. Teoribildningen inom STS i allmänhet och ANT i synnerhet hjälper oss att se det materiellas roll i historiska förlopp och förändringsprocesser. Den synliggör att aktörer aktivt använder det materiella i sina strategier för att uppnå målsättningar. På samma sätt som de värvar människor och organisationer till sina aktörnätverk, så värvar de artefakter som sedan samspelar och påverkar förloppen. Genom att i analysen likställa dessa aktörer och aktanter uppnår vi en bättre förståelse för den faktiska samhälleliga roll som materiella ting spelar – i det förflutna såväl som idag. Artefakter är inte endast *uttryck* för förändringsprocesser och aktörers ambitioner, utan bör förstås som aktiva element som medverkar i de historiska förlopp vi studerar och som påverkar deras utgång. Detta innebär att om vi avstår från att inkludera dessa materialiteter i vår analys så riskerar vi att åstadkomma otillräckliga förklaringar. Fältstudier av det materiella kan hjälpa historikern att,

för att använda Latours formulering, upptäcka "the missing masses".⁶⁰ De kan också bidra till förståelse av dagsaktuella frågor. I fallet med polartrakternas industrihistoria visar de hur industriaktörer med hjälp av materiella ting har hanterat extrema naturmiljöer, svårmanövrerade folkrättsliga landskap och en skeptisk opinion – och ger indikationer på vad vi kan vänta oss av framtiden.

DAG AVANGO är doktor i teknikhistoria med inriktning mot industriminnesforskning, verksam som forskare vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö på KTH. Hans forskning är inriktad på internationellt jämförande studier av interaktionen mellan vetenskap, naturresursexploatering och geopolitik, i synnerhet i polartrakterna. Ett annat centralt område är studier av hur historia och kulturarv används i konflikter om resurser och suveränitet.

avango@kth.se

Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö

Kungliga Tekniska Högskolan

100 44 Stockholm

Noter

- 1 Avango & Houlitz 2011.
- 2 Nisser 1994.
- 3 Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria 1992, Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö 2012.
- 4 Se exempelvis Nisser 1994.
- 5 Samuelsson 2005, 2006; Storm 2005, 2008.
- 6 Houlitz 2003; Lundström 2004, 2006.
- 7 Se t.ex. Avango 2004, Dahlström 1999, Sjunnesson 2006. Ett viktig föregångare i denna forskningstradition var teknikhistorikern Svante Lindqvists studie av de första försöken i Sverige att introducera ångmaskiner inom gruvdriften: Lindqvist 1984.
- 8 Andrén 1997.
- 9 Introduktion av dessa synsätt, vilka kom att benämnas post-processuell arkeologi, har analyserats på ett förtjänstfullt sätt av arkeologen Kerstin Cassel, Cassel 2008. Se även Olsen & Torhell 2003. Till de viktiga arbetena inom den postprocessuella traditionen hör Hodder 1982, 1986, 1992, 1994, 1999, Shanks & Tilley 1992. Se även Holtorf & Karlsson 2000, Vandkilde & Olausson 2000.

- 10 Summerton 1998; Nye 2006.
- 11 Houlitz 2003, 2007, 2012; Avango 2003.
- 12 Ericsson 1997; Dahlström 1999.
- 13 Hughes 1983; Jakobsson 1996; Vleuten & Kaijser 2006.
- 14 Callon 1986; Latour 1987; Law 1986, 1987.
- 15 Law & Hassard 1999; Wormbs 2003.
- 16 Avango 2005a; Law & Callon 1992.
- 17 Avango & Sörlin 2007; Krupnik, Sörlin, Bravo, Csonka, Hovelsrud-Broda, Müller-Wille, Poppel & Schweitzer 2005.
- 18 Symon, Arris & Heal 2005; Kerr 2012.
- 19 Nilsson 2007; Christensen, Nilsson & Wormbs forthcoming.
- 20 Gautier, Bird, Charpentier, Grantz, Houseknecht, Klett, Moore, Pitman, Schenk, Schuenemeyer, Sørensen, Tenynson, Valin & Wandrey 2009.
- 21 Avango, Nilsson & Roberts forthcoming.
- 22 <http://www.ggg.gll>
- 23 "Konfidentiellt. 25 ex. hvaraf 3 ordnade såsom teckningslistor. Svenska koldistrikt på Spetsbergen. Sammanfattande redogörelse af Eder. Redogörelse riktad till Jernkontorets delägare, författad av Emil Kinander. Vol 1, s. 212–217, Spetsbergenarkivet, Riksarkivet Stockholm.
- 24 Se t.ex. The Northern Exploration Company 1919.
- 25 Avango, De Haas & Kruse 2010; Avango, Hacquebord, Gustafsson & Hartnell 2007.
- 26 Avango & Hacquebord 2008.
- 27 Tuck & Grenier 1989.
- 28 Avango, Hacquebord, Aalders, De Haas, Gustafsson & Kruse 2010; Avango, Hacquebord & Wråkberg forthcoming.
- 29 Arlov 2003; Avango, Hacquebord, Aalders, De Haas, Gustafsson & Kruse 2010.
- 30 Basberg 2006.
- 31 Avango 2005a; Berg 2004.
- 32 Roberts 2010.
- 33 Avango, Hacquebord, Aalders, De Haas, Gustafsson & Kruse 2010.
- 34 Avango, De Haas & Kruse 2010; Avango, DePasqual, Gustafsson, De Haas, Hacquebord, Hartnell & Kruse 2009; Avango, Hacquebord, Gustafsson & Hartnell 2008; Avango, Aalders, De Haas, Gustafsson, Hacquebord & Hartnell 2008; Avango, Hacquebord, Gustafsson & Hartnell 2007.
- 35 Gustafsson, Avango, Basberg & Rossnes 2011.
- 36 Hacquebord & Avango 2009.
- 37 Mathisen 1954.
- 38 Andreassen, Olsen & Bjerck 2010; Avango, DePasqual, Gustafsson, De Haas, Hacquebord, Hartnell & Kruse 2009; Avango, Aalders, Gustafsson, De Haas, Hacquebord & Hartnell 2008.
- 39 Avango, De Haas & Kruse 2010; Avango, DePasqual, Gustafsson, De Haas, Hacquebord, Hartnell & Kruse 2009.
- 40 Gustafsson, Avango, Basberg & Rossnes 2011.
- 41 Avango, Gustafsson, Hacquebord & Rossnes forthcoming.
- 42 Avango & Högselius forthcoming.
- 43 Ibid.
- 44 Avango 2005a, 2010; Avango, DePasqual, Gustafsson, De Haas, Hacquebord, Hartnell & Kruse 2009; Avango, Aalders, Gustafsson, De Haas, Hacquebord & Hartnell 2008.
- 45 Evjen 1995, Jakobsson & Kellerman 1979.
- 46 Avango, Hacquebord, Gustafsson & Hartnell 2008; Avango 2005b.
- 47 Blomberg 1995.
- 48 Berg 1995.
- 49 Vatten 1980; Avango 2005b.
- 50 Avango 2005a.
- 51 Avango 2004.
- 52 Gustafsson, Avango, Basberg & Rossnes 2011.
- 53 Avango 2005a.
- 54 Ahnlund & Brunnström 1993; Garner 1992.
- 55 Wråkberg 1999, 2004.
- 56 Avango, De Haas & Kruse 2010; Avango, DePasqual, Gustafsson, De Haas, Hacquebord, Hartnell & Kruse 2009; Avango, Hacquebord, Gustafsson & Hartnell 2008; Avango, Aalders, Gustafsson, De Haas, Hacquebord & Hartnell 2008; Avango, Hacquebord, Gustafsson & Hartnell 2007; Martin, Avango, Martin, Hacquebord, Oglethorpe, Nisser & Rossnes 2005.
- 57 Ibid.
- 58 Basberg 2004; Headland 1984; Hart 2001.
- 59 Andrén 1997; Myrdal 2007.
- 60 Latour 1992.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

"Konfidentiellt. 25 ex. hvaraf 3 ordnade såsom teckningslistor. Svenska koldistrikt på Spetsbergen. Sammanfattande redogörelse af Eder. Redogörelse riktad till Jernkontorets delägare, författad av Emil Kinander. Vol. 1, s. 212–217, Spetsbergenarkivet, Riksarkivet Stockholm.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Mats & Brunnström, Lasse (1993), *Bolagssambälen i Norden – från brukstid till nutid*.
 Andreassen, Elin, Olsen, Bjørnar, & Bjerck, Hein Bjartmann, 2010, *Persistent memories. Pyramiden – a Soviet mining town in the high arctic*.
 Andrén, Anders, 1997, *Mellan ting och text – en introduktion till de historiska arkeologierna*.
 Arlov, Thor B., 2003, *Svalbards historie*.
 Avango, Dag, 2003, "Aktanter i ingenmanslandet. Den svenska gipsbrytningen på Svalbard", i Dag Avango & Brita Lundström (red.), *Industrins avtryck. Perspektiv på ett forskningsfält* (s. 173–206).
 Avango, Dag, 2004, "Industriminnesforskning på Svalbard. Tolkningar av kulturlandskapet vid Sveagruvan", i Jernkontoret, Bergshistoriska utskottet (red.), *Arktisk gruvidrift II. Teknik, vetenskap och historia i norr* (s. 1–22).
 Avango, Dag, 2005a, *Sveagruvan. Svensk gruvhantering mellan industri, diplomati och geovetenskap*.
 Avango, Dag, 2005b, "Sveagruvan och Svalbardtrakaten. Samarbete och konflikt i kamp om ingenmansland", i

- Anne Louise Kemdal, Helene Sjunnesson & Lars Paulsson (red.), *Daedalus 2005. Tekniska museets årsbok* 73, (s. 65–90).
- Avango, Dag & Sörlin, Sverker, 2007, "Humanities and Social Sciences in the International Polar Year. Issues and Projects from a Swedish Perspective", *Journal of Northern Studies*, 1, (1–2), (s. 143–154).
- Avango, Dag, Hacquebord, Louwrens, Gustafsson, Ulf & Hartnell, Cameron, 2007, *LASHIPA 2: Archaeological Expedition on Svalbard August 8–20, 2005*.
- Avango, Dag, Hacquebord, Louwrens, Gustafsson, Ulf & Hartnell, Cameron, 2008, *LASHIPA 3: Archaeological Expedition on Spitsbergen August 7–24, 2006*.
- Avango, Dag & Hacquebord, Louwrens, 2008, "The history and heritage of natural resource exploitation in the Arctic and Antarctic: the LASHIPA project", *Patrimoine de l'industrie* 19, (s. 7–16).
- Avango, Dag, Aalders, Ypie, De Haas, Hidde, Gustafsson, Ulf, Hacquebord, Louwrens & Hartnell, Cameron, 2008, *LASHIPA 4: Archaeological Expedition on Svalbard August 2–25, 2007*.
- Avango, Dag, DePasqual, Seth, Gustafsson, Ulf, De Haas, Hidde, Hacquebord, Louwrens, Hartnell, Cameron & Kruse, Frigga, 2009, *LASHIPA 5: Archaeological Expedition on Spitsbergen 27 July–17 August*.
- Avango, Dag, De Haas, Hidde, & Kruse, Frigga, 2010, *LASHIPA 9: Archaeological Expedition on Spitsbergen 31 July–15 August*.
- Avango, Dag, Hacquebord, Louwrens, Aalders, Ypie, De Haas, Hidde, Gustafsson, Ulf & Kruse, Frigga, 2010, "Between markets and geo-politics: natural resource exploitation on Spitsbergen from 1600 to the present day", *Polar Record*, 47 (1), (s. 29–39).
- Avango, Dag, 2010, "LASHIPA 6 – Archaeological field investigations of whaling stations at South Georgia", i Sofia Rickberg (red.), *Swedish Polar Research Secretariat Yearbook 2009*, (s. 31–33).
- Avango, Dag and Houlitz, Anders, 2011, "The Imprints of Industry: Marie Nisser and the Development of Industrial Heritage Research in Sweden", *Patrimoine de l'industrie: ressources, pratiques, cultures* 26, (s. 151–60).
- Avango, Dag, Gustafsson, Ulf, Hacquebord, Louwrens & Rossnes, Gustaf (forthcoming), *LASHIPA 8: Archaeological Expedition to South Orkney, South Shetland and the Antarctic Peninsula* 6.
- Avango, Dag & Högselius, Per (forthcoming), "Arctic Sea Ice and Energy Geopolitics", i Miyase Christensen, Annika E. Nilsson & Nina Wormbs (red.), *When the Ice Breaks: Media, Science, and the Politics of Climate Change*.
- Avango, Dag, Nilsson, Annika E., & Roberts, Peder (forthcoming), "Assessing Arctic Futures: Voices, Resources, Governance", *Polar Journal*.
- Avango, Dag, Hacquebord, Louwrens, & Wråkberg, Urban (forthcoming), "Continuity and Change in Industrial Exploitation of Natural Resources in Arctic Regions", *Journal of Historical Geography*.
- Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, 2012, *Strategi 2012–2017*.
- Avdelningen för teknik och vetenskapshistoria, 1992, *Verksamhetsberättelse*.
- Basberg, Bjørn L., 2004, *The shore whaling stations at South Georgia: a study in Antarctic industrial archaeology*.
- Basberg, Bjørn L., 2006, "Perspectives on the Economic History of the Antarctic Region", *International Journal of Maritime History*, XVIII (2), (s. 285–304).
- Berg, Roald, 1995, *Norsk utenrikspolitikk historie. Norge på egen hånd 1905–1920*.
- Berg, Roald, 2004, "Fornorskning av Arktis og fornorskning av Nord-Norge 1820–1920. Momenter til et helhetsperspektiv", i Ketil Zachariassen and Hallvard Tjelmeland (red.), *Inn i riket: Svalbard, Nord-Norge og Norge*, (s. 27–38).
- Blomberg, Eva, 1995, *Män i mörker – arbetsgivare, reformister och syndikalister*.
- Cassel, Kerstin, 2008, "Den postprocessuella teorireceptionen inom svensk arkeologi", *Lychnos 2008*, (s. 227–248).
- Callon, Michael, 1986, "Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay", i John Law (red.), *Power, Action, and Belief – a new Sociology of Knowledge*.
- Christensen, Miyase, Nilsson, Annika E. & Wormbs, Nina (forthcoming), *When the ice breaks: Media, science, and the politics of climate change*.
- Dahlström, Eva, 1999, *Verkstadsmiljöer under 1800-talet – mekaniska verkstäder mellan hantverk och industri*.
- Ericsson, Christer, 1997, "Vi är alla delar av samma familj" – *patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940*.
- Evjen, Bjørg, 1995, *Longyearbyen 1916–1975: fra arktisk arbeidsplass til etablert industrisamfunn?*
- Garner, John S., 1992, *The Company Town – Architecture and Society in the Early Industrial Age*.
- Gautier, Donald L., Bird, Kenneth J., Charpentier, Ronald R., Grantz, Arthur, Houseknecht, David W., Klett, Timothy R., Moore, Thomas E., Pitman, Janet K., Schenk, Christopher J., Schuenemeyer, John H., Sørensen, Kai, Tennyson, Marilyn E. & Valin, Zenon C., 2009, "Assessment of Undiscovered Oil and Gas in the Arctic", *Science*, 324 (5931), (s. 1175–79).
- Gustafsson, Ulf, Avango, Dag, Basberg, Bjørn & Rossnes, Gustaf, 2011, *LASHIPA 6: Archaeological Expedition on South Georgia 3 March–12 April*.
- Hacquebord, Louwrens & Avango, Dag, 2009, "Settlements in an Arctic Resource Frontier Region", *Arctic Anthropology*, 46 (1–2), (s. 25–39).
- Hart, Ian B., 2001, *Pesca – the history of Compania Argentina de Pesca Sociedad Anónima of Buenos Aires. An Account of the Pioneer Modern Whaling and Sealing Company in the Antarctic*.
- Headland, Robert, 1984, *The island of South Georgia*.
- Hodder, Ian, 1982, *Symbols in Action*.
- Hodder, Ian, 1986, *Reading the Past – Current Approaches to Interpretation in Archaeology*.
- Hodder, Ian, 1992, *Theory and Practice in Archaeology*.
- Hodder, Ian, 1994, "The interpretation of written documents and material culture", i Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (red.), *Handbook of qualitative research*.
- Hodder, Ian, 1999, *The Archaeological Process – an Introduction*.
- Holtorf, Cornelius & Karlsson, Håkan, 2000, *Philosophy*

- and archaeological practice: perspectives for the 21st century.
- Houltz, Anders, 2003, *Teknikens tempel - modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*.
- Houltz, Anders, 2007, "Industrial Flow and National Pride: SKF and Volvo, Icons of the High-Industrial Period", i Kervanto Nevanlinna (red.), *Industry and Modernism: Companies, Architecture and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*, (s. 294-310).
- Houltz, Anders, 2012, "Fabriken som aldrig blir färdig: Volvo Torslandaverken och 1960-talets svenska industrinationism", *Fabrik og bolig*, (s. 5-13).
- Hughes, Thomas Parke, 1983, *Networks of power: electrification in Western society, 1880-1930*.
- Jakobsson, Eva, 1996, *Industrialisering av älvar - studier kring svensk vattenkraftutbyggnad 1900-1918*.
- Jakobsson, Herman & Kellerman, Roger, 1979, *Sveagruvan på Spetsbergen - en dokumentation*.
- Kerr, Richard A., 2012, "Ice-Free Arctic Sea may be Years, not Decades, Away", *Science*, 337, (s. 1591).
- Krupnik, Igor, Sörlin, Sverker, Bravo, Michael, Csonka Yvon, Hovelsrud-Broda, Grete, Müller-Wille, Ludger, Poppel, Birger & Schweitzer, Peter, 2005, "Social sciences and humanities in the International Polar Year 2007-2008: an integrating mission", *Arctic*, 58 (1), (s. 91-97).
- Latour, Bruno, 1987, *Science in Action - How to Follow Scientists and Engineers Through Society*.
- Latour, Bruno, 1992, "Where are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artefacts", i Wiebe E. Bijker & John Law (eds.), *Shaping Technology/Building Society*, (s. 225-58).
- Law, John, 1986, *Power, Action and Belief - a New Sociology of Knowledge*.
- Law, John, 1987, "Technology and Heterogeneous Engineering - The case of Portuguese Expansion", i Wiebe E. Bijker, Thomas Parke Hughes, & Trevor J. Pinch (red.), *The Social Construction of Technological Systems* (s. 111-134).
- Law, John & Callon, Michael, 1992, "The Life and Death of an Aircraft: A Network Analysis of Technical change", i Wiebe E. Bijker & John Law (red.), *Shaping Technology/Building Society*, (s. 21-52).
- Law, John & Hassard, John (red.), 1999, *Actor Network Theory and After*.
- Lindqvist, Svante, 1984, *Technology on Trial*.
- Lundström, Brita, 2004, *Historiens roll i det moderna företaget: Ericsson och det förflutna*.
- Lundström, Brita, 2006, *Grundat 1876: historia och företagsidentitet inom Ericsson*.
- Martin, Patrick E, Avango, Dag, Hacquebord, Louwrens, Oglethorpe, Miles, Nisser, Marie & Rossnes, Gustav, 2005, *Industrial Heritage in the Arctic: Research and Training in Svalbard, August 2004*.
- Mathisen, Trygve, 1954, *Svalbard in international politics 1871-1925*.
- Myrdal, Janken, 2007, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaker", *Historisk Tidskrift*, 127 (3), (s. 495-504).
- Nilsson, Annika E. (2007), *A changing Arctic climate: science and policy in the Arctic climate impact assessment*.
- Nisser, Marie, 1994, "Industriminnesforskning - en ny akademisk disciplin", *Kulturmiljövård* 6, (s. 73-75).
- Nye, David E., 2006, *Technology matters: questions to live with*.
- Olsen, Bjørnar & Torhell, Sven-Erik, 2003, *Från ting till text: teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning*.
- Roberts, Peder William Chellew, 2010, *A frozen field of dreams: science, strategy, and the Antarctic in Norway, Sweden and the British Empire, 1912-1952*.
- Samuelsson, Johan, 2005, *Kommunen gör historia: museer, identitet och berättelser i Eskilstuna 1959-2000*.
- Samuelsson, Johan, 2006, "Staden gör historia: kulturarv och politik i efterkrigstidens kommun", i Annika Alzén & Peter Aronsson (red.), *Demokratiskt kulturarv? Nationella institutioner, universella värden, lokala praktiker* (s. 130-138).
- Shanks, Michael & Tilley, Christopher, 1992, *Re-Constructing Archaeology - Theory and Practice*.
- Sjunnesson, Helene, 2006, *Papper och lump: studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal*.
- Storm, Anna, 2005, *Koppardalen: om historiens plats i omvandlingen av ett industriområde*.
- Storm, Anna, 2008, *Hope and rust: reinterpreting the industrial place in the late 20th century*.
- Summerton, Jane, 1998, "Stora tekniska system. En introduktion till forskningsfältet", i Pär Blomkvist & Arne Kaijser (red.), *Den konstruerade världen - tekniska system i historiskt perspektiv*.
- Symon, Carolyn, Arris, Lelani, Heal, Bill, International Arctic Science Committee & Arctic Council, 2005, *Arctic climate impact assessment: ACIA*.
- The Northern Exploration company, 1919, *Spitsbergens Mineral Wealth. Its vital importance to British trade and industry*.
- Tuck, James A. & Grenier, Robert, 1989, *Red Bay, Labrador: World Whaling Capital A.D. 1550-1600*.
- Vandkilde, Helle & Olausson, Deborah S., (red.), 2000, *Form, Function & Context*.
- Vatten, Ole, 1980, *Longyearbyen 1905-1935: et norsk samfunns oppbygging og utvikling*.
- Vleuten, Erik van der & Kaijser, Arne, 2006, *Networking Europe: transnational infrastructures and the shaping of Europe, 1850-2000*.
- Wormbs, Nina, 2003, *Vem älskade Tele-X? Konflikter om satelliter i Norden 1974-1989*.
- Wråkberg, Urban, 1999, *Vetenskapens vikingatåg: perspektiv på svensk polarforskning 1860-1930*.
- Wråkberg, Urban, 2004, "Det internationella intresset för Arktis 1800-1925", *Inn i riket: Svalbard, Nord-Norge og Norge*, (s. 7-25).

Arctic futures and resources: the industrial heritage as a source

By *Dag Avango*

Summary

This article addresses the subject field of industrial heritage research, with special emphasis on its use of material traces of industrial activity as source material for historical research, the aim being to show how the remains of the industrial society's built environments can be used as source material for understanding historical change, partly on a theoretical basis and partly in the light of findings from two research projects to do with natural resource exploitation and geopolitics in the polar regions (Assessing Arctic Futures and LASHIPA). The main issues are: should material traces of the recent past be utilised in industrial historical research, and if so, how and why? And: what type of research questions can be answered, and how? The article shows that traces of industrial activity have a big potential as source material for historical

research. In polar historical research it has been possible to use them for answering both how-questions and why-questions, and in this way they have helped to explain historical developments in the Arctic and Antarctic and how, analytically, we should address developments there in the present. The study of material objects also provides an opportunity of understanding the role played by artefacts in societal change, especially if the researcher make use of theoretical approaches from science and technology studies (STS) and archaeology, which view material objects as active participants in processes of historical change. Finally, one important conclusion arrived at is that the study of material objects packs the biggest punch when combined with studies including several types of source material, both written and oral.

Keywords: Industrial heritage research, historical archaeology, industrial archaeology, material culture, STS, actor network theory, post-processual archaeology, humanities polar research, Arctic, Antarctica, Svalbard, South Georgia.

Värdet av kärnkraftverk som kulturarv

av Magdalena Tafvelin Heldner, Eva Dahlström Rittsél & Per Lundgren

Kärnkraften ställer många frågor om bevarande av storskaliga industrianläggningar på sin spets. Intresset för kärnkraft som kulturarv har också börjat märkas både nationellt och internationellt. Det finns ännu inga kärntekniska anläggningar som bevarats av kulturhistoriska skäl, men däremot några som bevarats i andra syften. Ett exempel är det tyska kärnkraftverket i Kalkar, som dock aldrig varit i drift utan istället kom att användas som nöjespark.¹

Historikern Peter Aronsson har angett kärnkraften som exempel på moderna kulturarv som ställer kulturarvssektorn inför nya utmaningar när det gäller såväl praktik och teknik som ekonomi.² I en artikel i *Historisk tidskrift* 2002 skriver historikerna Björn Horgby och Dag Lindström om begreppet kulturarv och dess förhållande till historievetenskapen. De använder Barsebäcks kärnkraftverk som exempel på anläggningar som inte är tillräckligt estetiskt tilltalande för att tillmätas ett stort kulturhistoriskt värde.³ Detta kan möjligen ses som en alltför pessimistisk syn på kulturmiljösektorns intresse och beredskap för anläggningar med andra värden än rent estetiska. Så utförde till exempel Regionmuseet Kristianstad en omfattande dokumentation och värdering, av just Barsebäck i samband med nedläggningsbeslutet 2005. Man

konstaterar där att anläggningen har ett stort kulturhistoriskt värde enligt de krav och kriterier som kulturmiljövården använder.⁴

Under åren 2005–2007 dokumenterade och värderade vi Ågesta kärnkraftverk i Huddinge kommun. Dokumentation finansierades till stor del av Riksantikvarieämbetet inom ramen för projektet *Det moderna samhällets kulturarv*. Med arbetet ville vi dels få kunskap om anläggningen och dess historia, dels diskutera hur kulturarvssektorn kan hantera denna typ av anläggningar när det gäller värdering, juridiskt skydd och tillgängliggörande.

Vi ställde oss frågan vilka perspektiv på Ågestaverket som är mest angelägna att lyfta fram, vilka konsekvenser valet av perspektiv – eller berättelser – får för hur anläggningen värderas och därmed också för vad vi anser vara viktigast att bevara. Två metoder testades för att analysera Ågestaverkets potential som kulturarv – Riksantikvarieämbetets välkända värderingssystem och en metod som utgick från berättelser kopplade till kärnkraften och Ågesta.

När dokumentationen gjordes användes begreppet ”berättelser” frekvent i kulturarvsretoriken – Riksantikvarieämbetets projekt skulle till exempel handla om ”berättelsen om det moderna” – men någon värdering av ett konkret objekt med denna utgångspunkt hade inte

FIGUR 1. Det är inte mycket som vid första anblicken av Ågesta kraftvärmeverk signalerar att det är en anläggning med stort kulturhistoriskt värde. Längst fram syns vaktturen. Till vänster om denna ligger verkstads- och laboratoriebyggnaden, mot berget ses turbinbyggnaden som ser ut som två byggnader intill varandra. Till höger om denna ligger den låga administrationsbyggnaden. På höjden skymtas det enda kvarvarande av två höga fristående kyltorn samt en meteorologimast. Utanför bilden till höger ligger reningsbyggnaden. FOTO: Nisse Cronstrand, Tekniska museet.

gjorts. Sedan rapporten publicerades har berättelsemodellen – som den har kommit att kallas – använts av Statens fastighetsverk i *Kulturfastighetsutredningen* som syftade till en översyn av vilka fastigheter som av kulturhistoriska skäl bör ägas av staten.⁵ Sebastian Ulvsvärd vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet har i en kandidatuppsats behandlat hur berättelsemodellen använts. Ågestaprojektet är ett av de fall han använt i sin analys.⁶

Sedan vår rapport publicerades har kärnkraftens anläggningar också belysts i andra forskningssammanhang. De svenska kärnkraftverkens arkitektur uppmärksammades exempelvis 2012 i en avhandling i konstvetenskap.⁷ Ett pågående forskningsprojekt sätter fokus på nedlagda kärnkraftsanläggningar som minnesplatser med utgångspunkt från exemplen Barsebäck och Ignalina i Litauen.⁸

Det har hänt en del sedan vi skrev rapporten om Ågestaverket, både inom kulturarvssektorn och med de fysiska miljöer som på olika sätt representerar kärnkraften i Sverige. Syftet med

denna artikel är att mot denna bakgrund göra ett återbesök i problematiken kring kärnkraftens kulturmiljöer och följa upp några trådar från vår dokumentation av Ågestaverket. Vilka värden kan kärnkraftsanläggningar som Ågestaverket anses ha och vilken betydelse har valet av värderingsmetod när det gäller att identifiera vad som bör bevaras? Kräver anläggningar som kärnkraftverk en annan form av värdering än mer traditionellt kulturarv? Artikeln bygger på dokumentationsrapporten *Ågesta – kärnkraft som kulturarv*.⁹

Ågestaverket

Ågestaverket byggdes i en tid som präglades av kalla kriget, av strävan efter självförsörjning och teknikoptimism.¹⁰ Sverige såg tidigt möjligheterna med såväl civil som militär atomkraft.¹¹ 1945 tillsattes en utredning med syfte att främja forskningsarbetet inom kärnfysik och kärnkemi. Två år senare bildades AB Atomenergi, ett halvstatligt bolag för att inom landet bedriva prospek-

tering och utvinning av material för utnyttjandet av kärnenergin samt för att bygga kärnreaktorer till forskningens och näringslivets tjänst.

1955 tillsattes Atomenergiutredningen, som skulle utreda möjligheterna till inhemsk atomkraft. Utredningens resultat framhöll möjligheterna för Sverige att bli självförsörjande, vilket var viktigt både ur civil och ur militär synpunkt. Bland annat underströk man att Sverige inte förfogade fritt över det plutonium som bildades vid bestrålning av utlandsköpt uran.¹² Det var ett viktigt skäl till att tungvattenmodererade reaktorer ansågs lämpligast. Atomenergiutredningen slog fast betydelsen av en centraliserad statlig satsning där AB Atomenergi skulle vara ansvarig för alla led inom atomenergiproduktionen. Det konkreta resultatet av utredningen blev att riksdagen 1956 antog Atomenergilagen (1956:306) – lagen om rätt att utvinna atomenergi m.m.

Ågesta var inte den första kärnreaktor som byggdes i Sverige. Redan år 1954 uppfördes en forskningsreaktor, RI, i ett bergtrum intill KTH i centrala Stockholm.¹³ Projekteringen av Ågesta-reaktorn startade dock kort därefter, 1957, och den 1 juli 1962 sattes provdriften i gång. Reaktorn använde sig av naturligt uran som bränsle och tungt vatten som moderator och kylmedel. Många svenska industriföretag var inblandade i bygget av Ågestaverket. Uranet bröts i skifferberg i Närke och Västergötland och det tunga vattnet importerades från Norge. Våren 1963 togs verket i drift på allvar, som Sveriges första kärnkraftverk för produktion av främst värme men också en mindre mängd el. Anläggningen levererade fjärrvärme till förorten Farsta – som byggdes samtidigt som Ågestaverket. Men den ingick också i en större plan för den svenska kärnkraften som kom att kallas ”den svenska linjen”. Framför sig såg staten ett nät av små kärnkärnkraftverk som försörjde stadsdelar och mindre städer, drivna med svenskt uran och norskt tungt vatten. Ågestaverket var i drift fram till 1974. Problem av teknisk och säkerhetsmässig art, dålig lönsamhet och att man utvunnit de kunskaper man behövde samverkade till ett beslut att släcka ner reaktorn. Men dessa faktorer var inte avgörande; även om Ågesta producerade värme och el var den också en forsk-

ningsreaktor och hade därför inte kravet att gå med vinst. I själva verket var driftstiden från början förutbestämd till tio år.¹⁴ Den svenska kärnkraften kom därefter att i stället byggas ut med mer storskaliga lättvattenreaktorer, som drevs av importerat anrikat uran. Även om de senare, större kärnkraftverken byggdes med en delvis annan teknik var Ågestaverket ett viktigt steg på vägen mot dagens kärnkraftverk. Ågestaverket kan förmedla dessa berättelser. Dess läge på landsbygden men nära förorten Farsta berättar om att verket byggdes som ett fjärrvärmeverk som försåg bostäderna i Farsta med värme. Den tekniska utrustningen berättar om svensk forskning inom kärnenergiområdet liksom om de svenska företagens kapacitet och vilja att ta fram utrustning som var tekniskt avancerad även med internationella mått mätt. Anläggningens utformning, såväl exteriört som interiört, har getts ett modernt uttryck som stämmer överens med teknikoptimismen och byggandet av det moderna samhället.

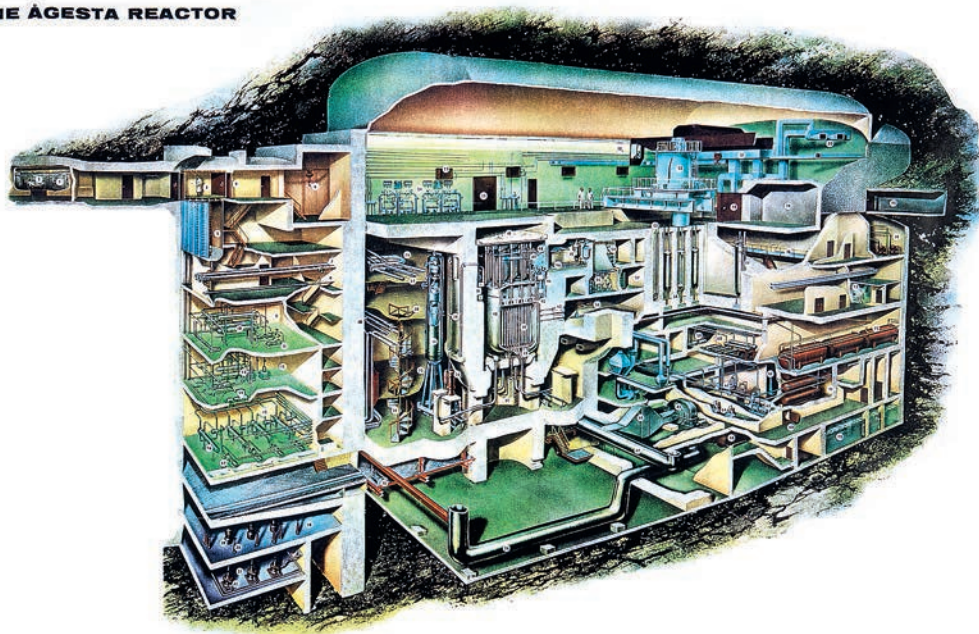
Värdering

När fysiska miljöer och objekt av olika slag diskuteras i termer av kulturarv är kulturhistorisk värdering ett centralt begrepp. Värderingen görs dels för att kunna placera in objektet i en slags värdehierarki relativt andra objekt, dels för att komma fram till vilka värden i miljön som är speciellt värdefulla att ta tillvara i olika bevarande- och förmedlingsåtgärder. Ett kärnkraftverk är inte ett typiskt objekt för kulturhistorisk värdering och erfarenheterna är begränsade både vad gäller värdering och bevarande. Det är därför angeläget att diskutera värderingen, utifrån vilka utgångspunkter den görs och vilka konsekvenser det för med sig. I det följande presenteras

NÄSTA SIDA:

FIGUR 2. De viktiga kulturhistoriska värdena i Ågesta kraftvärmeverk finns framför allt inuti bergtrummet. Denna sprängskiss är ritad av ”atomkonstnären” Arvid Nilsson, som anställdes på 1950-talet av AB Atomenergi med uppgift att utifrån ritningar skapa översiktliga perspektivbilder. I hans verkslista ingår också monumentala väggmålningar, utförda för bl.a. AB Atomenergi och ASEA Atom. BILD: Tekniska museets arkiv.

THE ÅGESTA REACTOR

vår värdering av Ågestaverket med hjälp av två olika metoder: dels Riksantikvarieämbetets metod för värdering av byggnader, dels en metod som bygger på en analys av anläggningen som förmedlare av stora berättelser. Utifrån resultaten av analyserna förs en diskussion om utfallet av värderingarna och om för- och nackdelar med respektive metod.

Värdering enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem

Inom kulturmiljövården tillämpas idag ofta en praktiskt inriktad metod för kulturhistorisk värdering utarbetad av Axel Unnerbäck vid Riksantikvarieämbetet. I vissa upphandlingar ingår till och med tillämpningen av denna metod som ett krav specificerat i upphandlingsförfarandet. Upprinnelsen till metoden var diskussioner som pågått sedan 1970-talet om behovet av tydligare och mer genomtänkta principer när det gällde byggnadsvård och kulturhistorisk värdering.¹⁵

Metod

I korthet går metoden ut på att man vid bevarande, vård och dokumentation ska utgå från

en genomtänkt motivering och målsättning. Det som ska värderas definieras och beskrivs utifrån olika fastställda värdekriterier, så kallade grundmotiv. Dessa delas upp i dokumentvärden och upplevelsevärden. Dokumentvärdena, som utgörs av historiska egenskaper, delas i sin tur upp i byggnadshistoriskt värde, byggnadsteknikhistoriskt värde, patina, arkitekturhistoriskt värde, samhällshistoriskt värde, socialhistoriskt värde, personhistoriskt värde och teknikhistoriskt värde. Upplevelsevärdena utgörs av estetiska, upplevelsemässiga och socialt engagerande egenskaper och konkretiseras till arkitektoniskt värde, konstnärligt värde, patina, miljöskapande värde, identitetsvärde, kontinuitetsvärde, traditionsvärde och symbolvärde.

Grundmotiven kompletteras och bearbetas tillsammans med så kallade förstärkande och övergripande värden. Identifieringen av de olika värdena ska leda fram till en sammanvägd bedömning och en värdering. Därefter kan man bestämma nivån på bevarande, dokumentation och vård.¹⁶

Av stor betydelse för ambitionsnivån – och därmed för vårdinsatserna – är hur sällsynt eller autentisk en bebyggelse är. I värderingssystemet

FIGUR 3. Ågestaverket rymmer många mil av rör i olika dimensioner och ger prov på den ingenjörskonst som Ågestaprojektet stod för. De atomtekniska kraven på driftssäkra konstruktioner var mycket höga, dels för att det handlade om radioaktiv verksamhet, dels för att det tunga vattnet var oerhört kostsamt och inte fick läcka ut. FOTO: Nisse Cronstrand, Tekniska museet.

definieras fyra ambitionsnivåer. Till var och en av dessa ambitionsnivåer kopplas praktiska uppföljningsåtgärder när det gäller lagskydd, dokumentation och vård.¹⁷ De kriterier och nivåer som presenteras i *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* ska ses som förslag och tanken är inte att de ska följas slaviskt. Men värdekriterierna har dock, som sagt, fått mycket stort genomslag i kulturarvssektorns praktiska arbete.

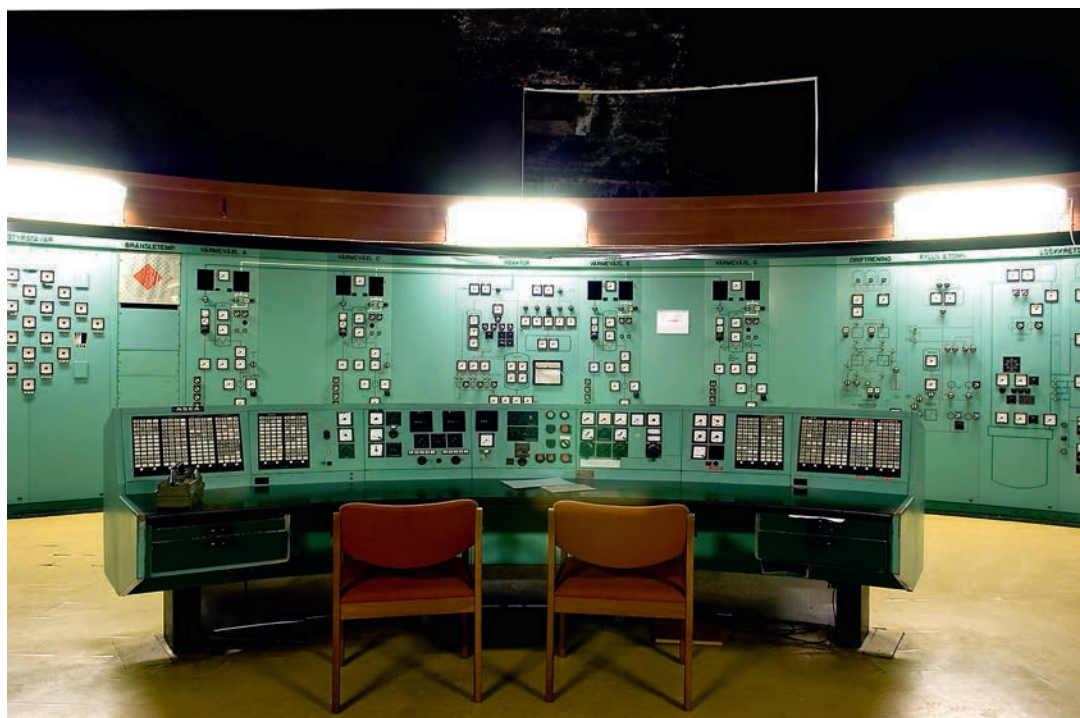
Analys av Ågestaverket

Vid en värdering av Ågestaverket kan flera så kallade *dokumentvärden*, eller historiska egenskaper identifieras:

Ågestaverkets reaktorbyggnad, som är inrymd i ett bergtrum, är den allra första byggnaden för kommersiell atomkraft i Sverige och har därmed ett *byggnadshistoriskt värde*. Den har också ett *byggnadsteknikhistoriskt värde*, som främst ligger i konstruktionslösningarna med gastät stålinskapsling av reaktorbyggnaden inuti ett bergtrum,

en lösning som inte fick några efterföljare när det gäller kärnkraftverk. De inblandade konsultfirmorna hade inte någon tidigare erfarenhet av uppförande av kärntekniska anläggningar och de byggtkniska kraven var extremt höga. I anslutning till anläggningen i bergtrummet finns konventionella byggnader som administrationsbyggnad, verkstad och laboratorium, uppförda i modernistisk stil med för 1960-talet tidstypisk utformning. Dessa har inget större byggnadshistoriskt värde och knappast något byggnadsteknikhistoriskt värde.

Stereotypen av ett kärnkraftverk är för många en blockliknande byggnad med ett grafiskt bandmönster och visuellt framträdande läge. Ågestaverket ser inte ut på detta sätt. För det första ligger det inne i ett kuperat skogsområde och för det andra är de kärntekniska delarna av anläggningen inrymda i ett bergtrum. Anläggningens *arkitekturhistoriska värde* ligger främst i hur sambanden mellan anläggningens olika

FIGUR 4. Kontrollrummet på Ågesta är utformat för att reaktorn skulle övervakas och styras men samtidigt har det getts en modern gestaltning som idag förmedlar en stark tidsatmosfär av 1960-tal. FOTO: Nisse Cronestränd, Tekniska museet.

funktioner gestaltades och i hur byggnaderna uttrycker en tidstypisk kombination av en svensk materialrealism och en mer internationell modernism. Den ansedde arkitekten Sture Frölén ritade byggnaderna. Dessa får därmed även ett arkitekturhistoriskt värde i egenskap av exempel på verk av en framstående arkitekt.

Ågestaverket är en mycket betydelsefull representant för den tidiga utvecklingen inom svensk atomkraft, byggd för att producera och distribuera värme och el till Farsta och har därigenom ett stort *samhällshistoriskt värde*. Anläggningen är inte på samma sätt representativ för den svenska kärnkraften som helhet, eftersom kärnkraftsutbyggnaden efter Ågestaverket skedde med större, elproducerande lättvattenreaktorer.

Ågestaverket är till stora delar mycket välbevarat. I reaktorbyggnaden är det mesta orört sedan nedläggningen och anläggningen ger idag en god bild av arbetsmiljön när verksamheten

var i drift, vilket är *socialhistoriskt intressant*. Kontrollrummet har en relativt påkostad och tydlig design och det är lätt att föreställa sig hur arbetet gått till. Samma sak gäller för reaktorhallen. Även personalutrymmen och omklädningsrum är i stort sett orörda.

Trots att Ågestaverket har betraktats som en plantskola för ingenjörer och tekniker är det svårt att lyfta fram något eller några namn som är starkt förknippade med Ågestaverket. Det *personhistoriska värdet* är därför litet.

Ågestaverket har stort *industrihistoriskt värde* då det mesta av utrustningen finns kvar, till exempel laddmaskin, värmeväxlare och de mycket avancerade rör- och ventilsystemen. Dessutom har den teknik som togs fram genom forskning och utveckling stort *teknikhistoriskt värde*. Det är ett stycke ingenjörskonst av hög klass som var svår att konstruera i och med kraven på renmontage, gastäthet och extrem precision på komponenterna.

FIGUR 5. Jonkammare, rum för neutronflödesmätning. Dessa flöden var särskilt viktiga att kunna kontrollera eftersom de visar reaktorns effekt men också är helt avgörande ur säkerhetssynpunkt. En subtil mätutrustning användes med flera överlappande mätkedjor. Om neutronflödena var för höga, blev reaktorn överkritisk och utlöste snabbstopp. FOTO: Nisse Cronstrand, Tekniska museet.

Ågestaverkets *upplevelsevärden* kan på motsvarande sätt delas upp i följande värden:

Den yttre miljön saknar inte *arkitektoniska kvaliteter*. Speciellt hanterar planen och byggnadernas utformning mötet mellan bergrummet och den yttre miljön på ett intressant sätt. Det arkitektoniska värdet hos anläggningen som helhet minskas dock kraftigt av verkstads- och laboratoriebyggnadens ombyggnad med stort, valmat sadeltak och i viss mån också av de ändringar och tillbyggnader som gjorts på administrationsbyggnaden. Interiört har kontrollrummet en mycket medveten utformning som idag upplevs som tidstypisk för första hälften av 1960-talet, men som sannolikt även i sin samtid uppfattades som modern och utförd med estetiska ambitioner.

Ågestaverket har inte mycket *patina* eftersom anläggningen inte var i bruk i mer än tio år. En del av patinan kan dessutom ha gått förlorad då anläggningen delvis är mögelsanerad efter en fuktskada.

Ågestaverket upplevs som en solitär industri i det annars agrara landskapet. I och med att själva reaktorn är insprängd i bergrummet är det kyltornet som tydligast signalerar att det ligger ett kärnkraftverk på platsen. Området och byggnaderna – med undantag av transformator- och reaktorbyggnaden – används i dag av Stockholms brandförsvär och byggnaderna är tämligen ombyggda. Det är svårt för en utomstående betraktare att uppleva anläggningen som ett positivt *miljöskapande värde* i en omgivning som i övrigt domineras av skogar, sjöar och jordbruk.

Enligt Riksantikvarieämbetets metod är de kringboendes värdering av sin miljö en väsentlig del i *identitetsvärdet*. Trots att Ågestaverket inte är så gammalt har kringboende och intresseföreningen Magelungens vänner visat stort engagemang för Ågestaverket.¹⁸

Kontinuitetsvärdet är svagt på grund av att anläggningen är förhållandevis sentida, men det finns redan ett traditionsvärde knutet till anlägg-

FIGUR 6. Transporttunnel in till reaktorhallen. Bilden tagen med riktning mot yttre slussporten. Här tvättades alla fordon innan de tilläts köra in och ut ur slussen. FOTO: Nisse Cronestränd, Tekniska museet.

ningen som rör det tidiga kärnkraftsmotståndet och oron för miljöpåverkan. Ågestaverket som pionjärverk och plantskola kan också ses som ett kontinuitetsvärde för den senare svenska kärnkraften.

Ågestaverkets *symbolvärde* berör flera centrala aspekter av efterkrigstiden. Anläggningen kan ses som en symbol för utvecklandet av den svenska kärnkraften och för den högindustriella epoken i svenskt näringsliv, ca 1930–1980, som präglades av stark tillväxt och framtidstro. Som en fysisk manifestation av den svenska linjen för kärnkraft symboliserar den också Sverige som industrination under det kalla kriget. Det fanns också ett tidigt motstånd mot Ågesta kraftvärmeverk, ett motstånd som skilde sig från det starka kärnkraftsmotstånd som växte fram under 1970-talet, men som ändå fick en betydelse som det första organiserade motståndet. Ågestaverket har använts som en referensanläggning och har haft stor betydelse för senare kärnkrafts-

projekt. Det har också haft stor betydelse för det nationella självförtroendet och kunskapen om kärnkraftsteknik.

När grundmotiven är genomgångna ska dessa enligt värderingssystemet bearbetas och kombineras med de förstärkande och övergripande motiven. Dessa är sällsynthet, autenticitet, kvalitet, pedagogiskt värde samt representativitet.

Att säga att Ågestaverket är *sällsynt* är närmast en truism. Det var både det första och det enda atomkraftvärmeverket i sitt slag och har inte fått några efterföljare. Det är trots det i högsta grad representativt för en viktig epok i den svenska energihistorien. Ågestaverket uppfördes i samarbete mellan staten och svenska företag, med ASEA som huvudentreprenör. Den tekniska utrustningen är i huvudsak svensktillverkad men anläggningen som helhet har amerikanska förebilder. Både helhet och detaljer i anläggningen ger värdefull information om tidens sätt att se på och bygga kärnkraftverk. Den är också till stora

delar välbevarad med en påfallande *autenticitet* framför allt i reaktorbyggnaden. *Kvaliteten* är för tiden enastående, och i samband med uppförandet talade man om "reaktorkvalitet" för att beskriva de kvalitetskrav som ställdes på anläggningen, in i minsta detalj. Anläggningen har starka *pedagogiska värden*, men det förutsätter att man kommer in i den och även får värdena förklarade. De slutna processerna och anonyma byggnaderna ger inte några omedelbara signaler om vad det handlar om för typ av anläggning. Det krävs förkunskaper för att förstå byggnaderna och de sammanhang de tillkom i. Den underjordiska delen är tydlig och mer pedagogisk, där de olika komponenterna, som laddmaskin och platsen för reaktorn, tydligt framträder. Tack vare den autentiska miljön förmedlas också en stark tidsatmosfär.

Vår sammanvägda bedömning av de olika värdekategorierna som ingår i värderingssystemet visar att Ågestaverket har ett mycket stort kulturhistoriskt värde. Vissa värdekategorier är starkare än andra. Det teknik- och industrihistoriska värdet är i särklass, men även det samhällshistoriska värdet och det byggnadsteknikhistoriska värdet bör framhållas, liksom symbolvärdet. Anläggningens autenticitet är stark. Detta tillsammans med kontrollrummets och reaktorhallens tydlighet ger den ett mycket stort pedagogiskt värde. Även kvalitetsvärdet är stort när det gäller byggnadsteknik och material. Anläggningen är en viktig representant för utvecklandet av svensk kärnkraft, för den högindustriella epoken i Sverige och för det kalla krigets tidsskede, även på internationell nivå.

Värdering med utgångspunkt från "stora berättelser"

Begreppet berättelser började användas alltmer inom kulturarvsektorn vid slutet av 1990-talet. Det hänger samman med frågeställningar kring en breddning av sektorns arbete, en strävan att väga in flera perspektiv, att demokratisera kulturarvet och att låta många människor komma till tals. Riksantikvarieämbetet framhåller till exempel i sitt program för projektet *Det moderna samhällets kulturarv* att berättelserna bör vara

en utgångspunkt för kulturmiljövårdens urval av miljöer för dokumentationer och andra insatser.¹⁹ Där sägs vidare att berättelsen kan formas av ett perspektiv eller tema, eller av individer som levt och verkat i de aktuella miljöerna. De fysiska lämningarna blir därmed viktiga som fästpunkter och inspiration till berättelserna.

Berättelser hänger också samman med en syn på kulturarvet som något föränderligt och i stor utsträckning styrt av den rådande tidsandan och aktörernas – främst antikvarier och andra som gör sig hörda inom kulturarvssektorn – värderingar. Det värde som en miljö tillmäts blir med en sådan syn relativt. Användandet av begreppet berättelser har ibland även präglats av en ambition att låta flera samhällsgrupper bli synliga i kulturarvssammanhang. Detta kan ställas mot Riksantikvarieämbetets värderingsmodell som genom sin uppbyggnad med olika kategorier kan ge sken av att vara mera objektiv.

Inom ramen för projektet utvecklade vi en värderingsmodell byggd på "stora berättelser". Som vi sett var begreppet berättelser inom kulturhistorisk värdering i sin linda 2008, men det fick en ökad popularitet bland annat genom att Statens Fastighetsverk antog en berättelsegrundad värderingsmodell för sina fastigheter. Vår modell var en anpassning till de speciella förutsättningar som ett kulturarv av Ågestas typ ger. Ågesta är en storskalig anläggning med en betydelse som ligger långt utanför den lokala kontexten. Dess kulturhistoriska värde ligger i första hand i dess förmåga att levande- och begripliggöra historiska processer av central betydelse i skapandet av det moderna Sverige, liksom i skapandet av *bilden* av det moderna Sverige. Vår värderingsmodell grundar sig därför på just "stora berättelser" och inte på "de många små berättelserna". I dokumentationen av Ågestaverket ingick dock också flera intervjuer med personer som haft olika beaktningar vid anläggningen.²⁰

Metod

En byggd miljöes kulturhistoriska värde kan således diskuteras utifrån dess förmåga att förmedla angelägna historier. Frågan är då hur väl de fysiska manifestationerna på olika nivåer – apparater, byggnader, anläggningar och system

FIGUR 7. Provdrift i Ågestaverket 1962. Bilden är tagen i samband med slutmontage av reaktorn. Reaktorlocket med tillhörande "rörskog" håller på att sänkas ner för att anslutas till reaktortanken. FOTO: Tekniska museets arkiv.

av anläggningar – kan bidra till förståelsen och förmedlingen av viktiga skeenden i vår historia, av angelägna berättelser. Varje anläggning kan berätta en mängd olika historier, med olika betydelse och med olika dignitet. Det första steget i analysen blir därför att fokusera på den berättelse som bedöms vara mest relevant för den miljö man studerar. Valet av berättelse är på intet sätt oproblematiskt. Berättelsernas betydelse är olika för olika människor; tillhörigheter som klass, kön och etnicitet påverkar uppfattningen om omvärlden. Vid valet av berättelse måste den som utför värderingen därför först reflektera över sin egen position i egenskap av historiebestämmare. Därefter måste miljön sättas in i sitt sammanhang. Vilka viktiga skeenden ledde fram till att anläggningen uppfördes? Hur påverkades den sedan av det omgivande samhället och de rådande förutsättningarna? I vilken mån förklarar de bevarade strukturerna olika orsaksamband? I detta skede har man fått en uppfatt-

ning om vilken berättelse som det är önskvärt att miljön förmedlar. Innan man bestämmer sig för att gå vidare måste man dock göra jämförelser – regionalt, nationellt och internationellt – med andra miljöer, som kanske på ett ännu bättre sätt kan förmedla berättelsen. I så fall kan berättelsen visserligen vara optimal för miljön, men miljön är inte optimal för berättelsen, och kulturarvsektorns begränsade medel bör då måhända styras över till andra miljöer.

Utifrån den valda berättelsen kan anläggningen analyseras i detalj. Vilka materiella strukturer är av största vikt att bevara och framhålla för förmedling av berättelsen, och vilka är mindre viktiga? Denna rangordning av fysiska strukturer har stor betydelse, både för att bevarandeinsatserna ska kunna bedrivas effektivt och för att de berättelser som anläggningen kan förmedla tydliggörs. Sammanfattningsvis kan metoden beskrivas som 1) *undersökning av kontext*, 2) *val av berättelse*, 3) *jämförelse med andra objekt*

samt slutligen 4) analys av anläggningen och rangordning av de fysiska strukturerna. Nedan kommer två olika berättelser att diskuteras i förhållande till Ågestaverket. Först koncentreras berättelsen kring den svenska linjen och sedan på kärnkraften i Sverige. Genom att välja två olika berättelser och använda samma metod i båda fallen, undersöker vi vilken betydelse valet av berättelse har för analysens utfall och hur berättelsen bestämmer vilka fysiska strukturer som blir speciellt angelägna att bevara och kommunicera. Valet av dessa två berättelser har skett utifrån vår tidigare genomförda undersökning av anläggningens kontext.

Analys 1 – den svenska linjen

Den svenska linjen kan ha flera olika innebörder, men Ågestaverket som fysiskt objekt repre-

senterar främst den svenska linjen i Atomenergiutredningens mening. Den skulle också kunna kallas den civila svenska linjen – till skillnad från en militär motsvarighet som innefattade möjligheter för Sverige att producera egna atomvapen. Det var dock inte vattentäta skott mellan den civila och militära användningen av atomkraften. Som tidigare konstaterats var Ågestaverket i första hand ett civilt värmeverk av mindre storlek som levererade fjärrvärme till stadsdelen Farsta. En mindre del av produktionen gick ut som el på det allmänna nätet. Anläggningen var inte tillräckligt stor för att användas för produktion av vapenplutonium för en storskalig satsning på atombomber och var inte heller anpassad för detta även om möjligheten diskuterades.²¹ Militären var inte direkt inblandad i driften av anläggningen. De erfarenheter man drog i Ågesta kunde dock användas även för militära ändamål.²² Det är nog få som skulle hävda att den valda berättelsen inte är viktig. Den svenska linjen är av central betydelse som manifestation av efterkrigstidens stämningar gällande säkerhetspolitik, energipolitik, idéer om infrastruktur och näringslivets utveckling. En förmedling av den svenska linjen ger ökade kunskaper och insikter om viktiga skeenden i vår moderna historia. Det ger också en värdefull bakgrundsteckning till 1970- och 1980-talens heta diskussioner om kärnkraften, som kulminerade i folkomröstningen 1980. Vår bedömning är att berättelsen om den svenska linjen är optimal för Ågestaverket. Är då miljön också optimalt för berättelsen? Det finns förutom Ågesta två anläggningar som är betydelsefulla manifestationer av den svenska linjen, en reaktor-anläggning vid Marviken i Östergötland samt spåren efter uranbrytningen i Ranstad i Västergötland.

Vid Ranstad på gränsen mellan Skövde och Falköpings kommuner har uran utvunnits från alunskiffer. I slutet av 1960-talet framställdes 155 ton rent uran för den svenska kärnkraftsindustrin. Utvinningen lämnade efter sig ett dagbrott

FIGUR 8. Strålskyddsdörrar av stål och bly på plan 15, korridor 1525 i Ågestaverket. Dörrarnas fasade utformning och blyskiktet skärmar av olika typer av joniserande strålning. FOTO: Nisse Cronestränd, Tekniska museet.

i form av en två km lång trågliknande sänka med en bredd av cirka 100 meter och med ett djup på 10–15 meter. Gruvavfallet som innehåller sva-velkis och låga halter av ett flertal tungmetaller lades på ett 25 ha stort område. Dessutom lämnade projektet efter sig ett industriområde med avloppsanläggningar och stora byggnader.²³ Idag pågår ett återställningsprojekt, där bland annat gruvavfallsområdet har täckts över och dagbrot-tet förvandlats till en sjö. I projektet återstår att riva industribyggnader samt att ta hand om far-ligt avfall.

Marviken började projekteras under slutet av 1950-talet av Vattenfall och AB Atomenergi. Tan-ken var att erfarenheterna från Ågestareaktorn skulle utnyttjas. Efterfrågan på el bedömdes som fortsatt stor och reaktorn konstruerades, till skill-nad från reaktorn i Ågesta, som en kokvattenre-aktor med möjlighet till så kallad överhettning för att höja effekten. Detta var en avancerad tek-nisk lösning som saknade motsvarighet. Den nya reaktorn skulle ge upp till 400 MW effekt, vilket kan jämföras med de 80 MW som Ågestaverket gav, och dessutom producera plutonium. Mar-vikenanläggningen byggdes klar 1970, men togs aldrig i drift. Det fanns kritik mot säkerheten och marknaden för tungvattenreaktorer hade försämrats och lättvattenreaktorerna tedde sig mer ekonomiska. Dessutom undertecknade Sve-rige ickespridningsavtalet 1968, och de svenska planerna för kärnvapen lades definitivt till hand-lingarna. Sverige skulle inte längre ha några plu-toniumproducerande kärnkraftverk. Marviken omvandlades till ett oljekraftverk.²⁴ Ågestaverket är den tydligaste fysiska manifestationen av den civila svenska linjen, som den kom till uttryck i atomenergiutredningen, medan Marviken troli-gen är den tydligaste fysiska manifestationen av den militära svenska linjen. Ranstadsverket har starka kopplingar både till den civila och mili-tära svenska linjen, men har i hög grad sitt värde i relation till de kärnkraftverk som det skulle försörja med såväl bränsle som råvara för plu-toniumproduktion. De olika anläggningarna bör inte ställas mot varandra vid bedömningen av det kulturhistoriska värdet. När vi analyserade detta samband år 2008 fastslog vi därför att Åge-staanläggningens värde ökade av att både Ran-

stadsverket och Marvikenkraftverket existerade. Tillsammans gav de tre anläggningarna en god bild av den svenska linjens olika aspekter, även om de tydligast kom till uttryck i Ågestaverket. Idag ser det annorlunda ut vilket vi återkommer till nedan.

Rangordning av de fysiska strukturerna

Vilka delar av Ågestaverket blir speciellt värde-fulla vid berättandet om den svenska linjen? I ett internationellt perspektiv är en av de mest in-tressanta aspekterna av den svenska linjen idén om mindre kärnkraftverk för fjärrvärme. Detta skiljer den svenska linjen från internationella motsvarigheter, som på olika sätt involverade planer på kärnvapen i sina kärnkraftsprogram. Reaktorer som använder tungt vatten som mo-derator och kylning och inhemskt naturligt uran som bränsle är däremot inte specifikt för den svenska linjen. De har en motsvarighet i Kana-das så kallade CANDU-program, som liksom det svenska programmet hade – och har – en starkt statlig styrning. De delar i Ågestaverket som är speciellt viktiga är alltså de som visar på verkets funktion som fjärrvärmeleverantör till Farsta samt de delar som gör det tydligt att värmen är producerad i en kärnreaktor. Att visa att an-läggningen drivs med tungvatten och naturligt uran är också viktigt, men har något lägre prio-ritet. Delar som har med elproduktion att göra är däremot mindre viktiga. En förutsättning för fjärrvärmeverk som drivs med kärnenergi är att de ligger nära värmekonsumenterna, vilket i sin tur kräver att anläggningen har ett betryggande skydd. Ågestaverkets förläggning till ett bergtrum är därför av central betydelse i manifestationen av den civila svenska linjen.

Analys 2 – den svenska kärnkraften

Den svenska kärnkraftens historia kan grovt beskrivas som uppdelad i fyra delar. Ett första teknikoptimistiskt inledningsskede cirka 1955 till 1970, med forskningsreaktorer, experiment, ut-redningar och försök med tungvattenreaktorer avlöstes av en storhetstid cirka 1970 till 1980 med anläggandet av ett stort antal storskaliga lättvattenkraftverk. Därefter skedde en ompröv-

ningsperiod cirka 1980–1997 med kärnkraftsomröstningen och Tjernobylyckan som viktiga händelser. Slutligen inföll en avvecklingsperiod från 1997 och framåt, där inga nya kärnkraftverk byggdes samtidigt som gamla lättvattenreaktorer avvecklades. Den svenska linjen hade spelat ut sin roll vid slutet av 1960-talet och valet av reaktorer för de nya anläggningarna bestämdes inte längre av Atomenergiutredningen från 1956. Man valde en helt annan reaktorteknologi och anläggningarna användes för produktion av el i stället för fjärrvärme. Det framhölls ändå att Ågestaverket hade en stor betydelse för valet av den nya teknologin – man hade lärt sig av erfarenheterna – och kärnkraftsindustrin hade fått duktiga ingenjörer och tekniker som kunde gå vidare till nya uppgifter.

Val av objekt och berättelse

Ågestaverket kan i första hand förmedla berättelsen om den svenska kärnkraftens tidiga historia. Det är i stora drag samma berättelse som den om den svenska linjen. Om berättelsen om hela den svenska kärnkraften ska berättas bör man helst välja en storskalig lättvattenreaktor från storhetstiden, en anläggning som mer än marginellt har bidragit till landets elförsörjning och som kan stå som representant för de turbulenta åren kring kärnkraftsomröstningen. I en situation där det inte är möjligt att bevara andra, mer lämpliga, kärnkraftverk, kan Ågestaverket komma ifråga som förmedlare av den stora berättelsen om svensk kärnkraft. Vi hamnar då i ett läge där berättelsen inte är optimal för miljön men miljön är optimal för berättelsen. Om Ågestaverket ska stå som representant för hela kärnkraftsepoken måste de strukturer som på ett mer allmänt plan berättar om kärnkraft lyftas fram. Hit hör reaktor- och kontrollrummen samt kylvattentornen. Kravet på säkerhet illustreras av slussar och tjocka skyddsörrar. De delar som visar verket som fjärrvärmeproducent blir mindre signifikanta eftersom inga fler fjärrvärmeproducerande kärnkraftverk byggdes. Man kan också ta fasta på att Ågestaverket utbildade kärnkraftstekniker och se hur säkerhetsproblem uppstod och löstes. Tyvärr är verkstads- och laboratoriebyggnaden helt förändrad interiört

och kraftigt ombyggd exteriört. Denna byggnad hade, om den varit välbevarad, kunnat vara en viktig del av berättelsen om teknisk utveckling och Ågestaverket som plantskola för svensk kärnkraftteknik.

Diskussion

Ovan har Ågestaverkets kulturhistoriska värde analyserats med hjälp av två olika metoder. Det är tydligt att de två metoderna var och en har olika svagheter och styrkor. Valet av värderingsmetod är avgörande för utfallet.

Riksantikvarieämbetets värderingssystem, där det kulturhistoriska värdet delas upp i en mängd kategorier som var och en analyseras, säkerställer genom sin systematik att väsentliga värden och aspekter inte glöms bort vid analysen. Systemet är också relativt lätt att använda och förstå. Det kan på sätt och vis sägas ha universella anspråk; värderingen är tänkt att vara giltig vid alla situationer och i sina värderingskategorier ta hänsyn till allt väsentligt som objektet har att berätta, både vad gäller kunskap och upplevelser. Samtidigt är metoden inte så lämpad att använda som ett urvalsinstrument. Om man letar efter kulturhistoriska värden finner man dessa, oavsett vilket objekt som analyseras. Resultatet av analysen innehåller främst uppgifter om *på vilket sätt* miljön är värdefull, och inte *hur* värdefull den är, till exempel i relation till andra miljöer.

Kulturhistorisk värdering utgående från en vald berättelse ger en tydlig rangordning av betydelsen av de miljöer och strukturer som ingår i berättelsen, på en internationell och nationell nivå, likväl som på anläggningsnivå. Berättelsen i sig fungerar som rangordningsinstrument. Samtidigt är rangordningen och värderingen bara giltig inom den kontext som den valda berättelsen utgör. Detta innebär att valet av berättelse är ett kritiskt moment av analysen. Detta blir tydligt när man ser utfallet av den kulturhistoriska värderingen av Ågestaverket med avstamp i berättelsen den svenska linjen respektive den svenska kärnkraftens historia. Delvis helt olika strukturer blir viktiga att lyfta fram och bevara i de två fallen. Om man låter den valda berättel-

sen styra bevarandeåtgärderna, kan detta innebära att det blir svårt att med hjälp av miljön förmedla andra berättelser, berättelser som kanske framtidens människor betraktar som mer betydelsefulla än den som valdes vid analysen.

De två metoderna ger uttryck för olika sätt att se på den analyserade miljön. I Riksantikvarieämbetets värderingssystem ses miljön som bärrare av vissa värden som kan lyftas fram och förklaras. Värderingen utgår alltså från objektet. När utgångspunkten för värderingen är berättelser blir värderingen knuten till berättelsen och inte primärt till miljön. Det är sammanhanget eller den företeelse som lyfts fram som är det väsentliga och miljön blir ett medel för att förstå och diskutera detta sammanhang. Det innebär också att värderingen kan leda fram till att helt andra miljöer än det man började intressera sig för kommer i fokus, som de mest betydelsefulla bärarna av den berättelse man valt. Värderingen blir betydligt mer styrd, men den blir också tydlig eftersom det som lyfts fram och bevaras är det som stödjer den valda berättelsen. Det blir tydligt att värderingen skett utifrån en viss värdegrund.

Kulturarvsbruk av Ågesta kraftvärmeverk

Oavsett vilken värderingsmetod man använder kan vi konstatera att Ågesta kraftvärmeverk har ett stort kulturhistoriskt värde. Värdet är mångfacetterat och det är möjligt att betona olika aspekter av det. De berättelser som kan knytas till Ågesta kraftvärmeverk handlar om Sverige under kalla kriget och de val gällande energiförsörjning och försvarsfrågor som gjordes då. Berättelserna handlar också om industrins snabba tillväxt under efterkrigstiden, som förutsatte tillgång till stora mängder billig energi och spetskompetens inom olika områden. Det finns också berättelser om de lokala förhållanden som rådde vid Ågesta kraftvärmeverk – om det motstånd som fanns mot anläggningen och om hur det var att arbeta där.

Vår slutsats är att värderingen av Ågestaverket bör utgå från en berättelsemodell. Att dela upp värderingen i olika kategorier och diskutera dem i förhållande till byggnaden lämpar sig bättre för

ett mer traditionellt kulturarv. Det kulturhistoriska värdet av Ågestaverket är i stor utsträckning immateriellt. Även om den fysiska anläggningen kan sägas ha kulturhistoriska värden, till exempel teknikhistoriskt och byggnadshistoriskt, är värdet inte främst knutet till byggnadernas eller utrustningens utformning. Genom att fokusera på en berättelse är det inte det materiella som sätts i fokus utan det immateriella sammanhang som anläggningen har tillkommit i. Att enbart betrakta Ågestaverket som en teknisk anläggning och att enbart värdera den fysiska miljön är inte tillräckligt. Istället bör Ågesta kraftvärmeverk ses som representant för en intressant del av den svenska efterkrigshistorien. Anläggandet av Ågesta kraftvärmeverk var en nationell angelägenhet som involverade regering och riksdag, flera myndigheter, forskningsinstitutioner och många såväl stora som små industriföretag. Därför är det rimligt att lyfta fram Ågestaverket som representant för den satsning som kom att kallas den svenska linjen – alltså en berättelse på nationell nivå. Detta resonemang har giltighet även för andra kärntekniska anläggningar och kanske även för andra miljöer där en stor del av värdet ligger i en immateriell kontext.

En värdering som utgår från berättelsen om den svenska linjen innebär att vissa delar av anläggningen tillmäts ett större värde än andra. Det är för det första att Ågesta kraftvärmeverk är byggt för fjärrvärme och inte främst för att distribuera el. Anläggningen representerar också mycket kvalificerad ingenjörskonst av hög klass. Fjärrvärmefunktionen manifesterar sig i kondensorn och fjärrvärmeledningen till Farsta. Även reaktorns placering i ett bergrum har sin förklaring i att det var ett fjärrvärmeverk som låg nära fjärrvärmens destination och därför krävde extra säkerhetsanordningar. Reaktorhallen med laddmaskinen är den plats som tydligast redovisar hur reaktorn drevs. Här förvarades bränsleelementen i väntan på att reaktorn skulle laddas. Rummet är anpassat till de tekniska installationerna och för att de olika momenten ska löpa så smidigt och säkert som möjligt. Detta medför också en estetisk utformning som understryker det rationella och som stämmer överens med tidens teknikoptimism. I än högre grad gäller

det kontrollrummet som är uppbyggt kring hur man skulle kunna övervaka och sköta reaktorn på ett effektivt sätt. Samtidigt har det en tidsty-pisk utformning vad gäller den fasta inredningen i form av mätare och reglage. En tydlig skillnad mot senare kärnkraftverk är att mätutrustningen till stor del är analog medan den senare blev digital. Detta placerar in anläggningen i ett tids-mässigt sammanhang som underlättar förstå-elsen av kontexten. Utöver reaktorbyggnaden, som är sammanfogad med turbinhallen, består anläggningen av ytterligare fem huskroppar: en administrationsbyggnad som även innehöll mat-sal, en verkstads- och laboratoriebyggnad, en vaktstuga, ett hus för avfallshantering samt på andra sidan vägen en byggnad som användes för utbildning och som bostadshus. Labora-torie- och verkstadsbyggnaden visar att en rad tes-ter utfördes vid anläggningen. Ågesta användes delvis som en testanläggning men laboratorie-byggnader finns också vid kärnkraftverk som enbart har använts för att producera el. Interiört och till viss del även exteriört är dessa byggnader ombyggda för annan verksamhet men de är ändå väsentliga för miljön och för förståelsen av Ågesta kraftvärmeverk.

En genomgång av de lagar som reglerar kärntekniska anläggningar visar att ett eventuellt bevarande är komplicerat. Lagen säger bl.a. att alla kärnkraftverk ska avvecklas och att de an-läggningar som inte längre är i drift ska rivras. Det sågs dock ingenting om *när* de ska rivras. En satsning på att visa Ågesta kraftvärmeverk borde därför rimligen vara möjlig att genomföra åtminstone under ett par decennier.

Det skulle vara lämpligt att en begränsad del av anläggningen visas. Till den hör kontrollrum-met, reaktorhallen och våningen under reaktor-hallen. Detta tillsammans med den omgivande miljön kan förmedla en förståelse och en upple-velse av den tidiga svenska kärnkraften. De ovan nämnda delarna av anläggningen har bedömts vara nödvändiga men också tillräckliga för att på ett meningsfullt sätt visa Ågestaverket och be-rätta om den svenska linjen.

Den svenska kärnkraften – och inte minst den del som utformades under beteckningen den svenska linjen – är en viktig del av vår ef-

terkrigshistoria. Den visar på hur utsatt Sveriges ledning uppfattade läget mellan stormakterna under det tidiga skedet av kalla kriget. Men det visar också på tilltron till den inhemska forsk-ningen och den svenska industrins förmåga. Hur berättelserna kring Ågestaverket kan beva-ras och förmedlas är angeläget.

Sedan rapporten skrevs 2008 finns två av de viktigaste anläggningarna för berättelsen om den tidiga svenska kärnkraften inte längre kvar. Uranextraktionsverket Ranstad har rivits och an-läggningen Marviken har avvecklats och bjudits ut på privata marknaden för att göras om till hotell.²⁵ De förändringar som skett vid Ranstad och Marviken visar att kärnkraftens kulturarv är hotat. Inte någon av de tidiga kärntekniska anläggningarna har försetts med något formellt skydd utifrån sina kulturhistoriska värden. Av den allra första reaktorn, R1:an, återstår till ex-empel endast det tömda bergrummet. Diskus-sionen om kärnkraften som kulturarv är således i hög grad aktuell och frågan är hur Ågestaver-kets kulturhistoriska värde har påverkats av att andra anläggningar har förändrats. Riksantikva-rieämbetets modell och Berättelsemodellen ger olika svar på detta.

Med Riksantikvarieämbetets värderingsmeto-dik, där unicitet tillmätts stor betydelse, innebär rivningen och avvecklingen av uranextraktions-verket och Marviksanläggningen att värdet hos det ännu bevarade Ågestaverket ökar. Det får stå som ensam representant för den svenska linjen och blir därmed "omistligt". Med den kontex-tuellt inriktade metoden som bygger på stora berättelser har tvärtom värdet på Ågestaverket minskat. De andra anläggningarna förstärkte berättelsen om den svenska linjen och gjorde den stora berättelse som Ågestaverket kunde förmedla än mer övertygande.

Även om nog de flesta inom kulturarvssek-torn – och kanske även allmänt – idag är över-ens om att kärnkraften är en angelägen uppgift saknas resurser och kanske även metoder för att hantera denna typ av anläggningar. En nationell satsning kring dessa frågor som samlar forsk-ning, kulturarvsaktörer, institutioner och indu-strin är därför angelägen.

EVA DAHLSTRÖM RITTSÉL, antikvarie vid Länsstyrelsen i Stockholms län.

eva.dahlstrom.rittsel@lansstyrelsen.se
Enheten för kulturmiljö och bostadsstöd
Länsstyrelsen i Stockholms län
Box 22067
104 22 Stockholm

MAGDALENA TAFVELIN HELDNER, intendent och projektledare, Tekniska museet.

magdalena.tafvelin.heldner@tekniskamuseet.se
Samling, dokumentation, forskning
Tekniska museet
Box 27842
115 93 Stockholm

PER LUNDGREN, avdelningschef kulturmiljö, Upplandsmuseet (tidigare Stockholms läns museum).

per.lundgren@upplandsmuseet.se
Fyrstorg 2
753 10 Uppsala

Noter

- 1 Maja Fjæstad har beskrivit det aldrig startade kärnkraftverket vid Kalkar som nu omvandlats till nöjespark. Fjæstad 2012, s. 26–37.
- 2 Aronsson 2004, s. 179 ff.
- 3 Horgby och Lindström 2002, s. 315.
- 4 Borg & Sannerstedt 2006, s. 81ff.
- 5 Kulturfastighetsutredningen del 1 och 2. 2009, redogörelse för metoden, s. 21ff.
- 6 Ulvgård 2012.
- 7 Krohn Andersson 2012.
- 8 Storm 2010 och 2012.
- 9 Tafvelin Heldner, Dahlström Rittsél & Lundgren 2008.
- 10 Denna redogörelse bygger på Tafvelin Heldner, Dahlström Rittsél & Lundgren 2008, s. 27–58.
- 11 Lindström 1991, s. 11ff.
- 12 Atomenergien, SOU 1956:11.
- 13 Fjæstad 2001.
- 14 Östman 2002, s. 21.
- 15 Unnerbäck 2002.
- 16 Unnerbäck 2002.
- 17 Unnerbäck 2002, s. 27ff.
- 18 Remissvar på "Tillståndsprövning enligt miljöbalken av Ågestaverket, från Huddinge Hembygdsförening daterad 060426 och från Magelungens vänner daterat september 2006; Anteckningar vid avstämning angående utkast till teknisk beskrivning och miljökonsekvensbeskrivning; tillståndsprövning enligt miljöbalken, SSI:s lokaler, Solna 2006-10-27, Vattenfall och SSI, Ågesta kraftvärmeverk, Vattenfalls arkiv, Riksarkivet.

- 19 Program: Det moderna samhällets kulturarv, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöavdelningen (2006) http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2006/november/program_det_moderna_samhallets.pdf, citerad 2007-04-03, s. 8f.
- 20 Tafvelin Heldner, Dahlström Rittsél, Lundgren 2008, s. 61–98.
- 21 Jonter 2001, s. 52ff; Jonter 2002, s. 41ff; Östman 2002, s. 45.
- 22 Inom ramen för vår dokumentation fann vi inget tydligt direkt samband mellan driften av Ågesta och svensk kärnvapenproduktion. Senare forskning har dock lyft fram Ågestas roll i samband med en svensk atombomb. Se t.ex. Fjæstad och Jonter 2012 och Wallerius 2012.
- 23 <http://www.o.lst.se/o/amnen/Miljoskydd>, hämtat 2007-05-25.
- 24 Glete 1983, s. 308; Forsgren 1993, s. 123ff.; http://www.vattenfall.se/downloads/produktion/plants_europa.pdf hämtat 2007-05-25.
- 25 "Marviken ska säljas - blir hotell?", Norrköpings tidningar 2012-09-14, <http://www.nt.se/norrkoping/artikel.aspx?articleid=7938156>, hämtat 2013-06-01.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Riksarkivet

Vattenfalls arkiv, Ågesta kraftvärmeverk

Otryckta källor

Ulvsgård, Sebastian, *Berättelsen – ett verktyg för kulturmiljövården. Fokus på kulturhistoriska berättelser i värderings- och urvalsarbete*, Inst. för kulturvård, Göteborgs universitet otryckt 2012.

Digitala källor

<http://www.o.lst.se/o/amnen/Miljoskydd>, hämtad 2007-05-25.
http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2006/november/program_det_moderna_samhallets.pdf, hämtad 2007-04-03.
<http://www.nt.se/norrkoping/artikel.aspx?articleid=7938156>, hämtad 2013-06-01.
http://www.vattenfall.se/downloads/produktion/plants_europa.pdf, hämtad 2007-05-25.
http://www.nyteknik.se/nyheter/energi_miljo/article/3208223.ece, hämtad 2013-05-21.

Tryckta källor och litteratur

Aronsson, Peter, 2004, *Historiebruk. Att använda det förflutna*.
Atomenergien: Betänkande med förslag avgivet av 1955 års atomenergiutredning, 1956, SOU 1956:11.
Borg, Henrik & Sannerstedt, Helen, 2006, *Barsebäcks*

- kärnkraftverk. Dokumentation, Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2006:57.
- Fjæstad, Maja, 2001, *Sveriges första kärnreaktor. Från teknisk prototyp till vetenskapligt instrument*, SKI Rapport 01:1.
- Fjæstad, Maja & Thomas Jonter, 2010, "Between welfare and warfare. The rise and fall of the 'Swedish line' in nuclear engineering", i Per Lundin, Niklas Stenlås & Johan Gribbe (red.), *Science for welfare and warfare. Technology and state initiative in cold war Sweden*.
- Fjæstad, Maja, 2012, "Ett kärnkraftverk återuppstår. Från SNR200 till Wunderland Kalkar", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 63.
- Forsgren, Nils, 1993, *På Norrbys tid. Vattenfallhistoria med kraft, spänning och motstånd*.
- Glete, Jan, 1983, *Asea under 100 år, 1883-1982. En studie i ett storföretags organisatoriska, tekniska och ekonomiska utveckling*.
- Horgby, Björn och Dag Lindström, 2002, "Begreppet kulturarv – något för historievetenskapen?", *Historisk tidskrift* nr 2, 2002.
- Jonter, Thomas, 2001, *Sweden and the Bomb. The Swedish plans to acquire Nuclear Weapons, 1945-1971*, SKI Rapport 01:33.
- Jonter, Thomas, 2002, *Kärnvapenforskning i Sverige. Samarbetet mellan civil och militär forskning 1947-1972*, SKI Rapport 02:19.
- Krohn Andersson, Fredrik, 2012, *Kärnkraftverkets poetik. Begreppsliggöranden av svenska kärnkraftverk 1965-1973*, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Kulturfästighetsutredningen del 1 och 2, 2009, Statens fastighetsverk.
- Lindström, Stefan, 1991, *Hela nationens tacksamhet. Svensk forskningspolitik på atomenergiområdet 1945-56*.
- Storm, Anna, 2010, "Nuclear power plants as memory sites", *Baltic Worlds* 2010, volym 3, nr 4.
- Storm, Anna, 2012, "Landscapes of waste. Malmberget and Ignalina as cultural tools in heritage processes", i David Nye & Sarah Elklind (red.), *Anti-landscapes* (s. 159-174).
- Tafvelin Heldner, Magdalena, Eva Dahlström Rittsél & Per Lundgren, 2008, *Ågesta – kärnkraft som kulturarv*.
- Unnerbäck, Axel, 2002, *Kulturbeskydd av bebyggelse*, Riksantikvarieämbetet.
- Östman, Alvar, 2002, *Erfarenheter av den svenska linjen, tungt vatten och naturligt uran i Ågesta kraftvärmeverk*. SKI rapport 02:64.

The value of nuclear power plants as heritage

By Magdalena Tafvelin Heldner, Eva Dahlström Rittsél & Per Lundgren

Summary

The Ågestaverket power plant, located south of Stockholm and operational between 1963 and 1974, was Sweden's first commercial nuclear power plant and was built to supply the new suburb of Farsta with district heating and electric power. It was also part of the realisation of the atomic energy strategy referred to as "the Swedish line". Using heavy water and Swedish uranium, government would extricate Sweden from the dependence on coal and oil which, in the 1950s, constituted a menacing prospect.

Ågestaverket was also the first stage of a plan for constructing a network of small atomic power stations near urban settlements.

Ågestaverket has long since been shut down and its future is uncertain. The present article treats the plant as heritage. First its history and context are presented. Next the plant's heritage value is analysed with the aid of two different models, and finally the article discusses how the choice of evaluation model affects the view taken of the plant as a heritage site.

Keywords: Ågesta power plant, nuclear power, cultural heritage, industrial heritage, conservation

Har luften gått ur?

Regionaliseringens konsekvenser för industrisamhällets kulturarv

BARBRO MELLANDER

Var befinner sig industriarvsfältet idag, sett ur ett regionalt kulturmiljöperspektiv, och vilka möjliga och önskvärda framtider finns det för området? Det är några frågor som jag försökte besvara och kommentera på en industriarvs-konferens i Norrköping hösten 2012.

Då jag tillträdde tjänsten som industrianthikvarie på Värmlands Museum 1983 möttes jag hos kollegor, politiker och allmänhet av åsikten att industrin inte hade något kulturarv. Visst var industrihistoria intressant men då som uttryck för teknikutveckling och ingenjörskonst, och det var i det facket som de flesta ville placera mig. Sedan dess har jag under en trettioårig yrkesbana arbetat mer eller mindre kontinuerligt med det industriella kulturarvet. Jag har hela tiden varit verksam på regional nivå, i huvudsak på läns museer, men har också gjort kortare inbrott på länsstyrelser. Det är mot bakgrund av denna personliga utkikspost som jag här kommenterar den senare utvecklingen inom den industriarvsrelaterade kulturmiljövården.

Jämfört med 1980-talets relativt blygsamma, spridda och icke sam-

manhängande industrihistoriska arbete framstår 1990-talet som en stark kontrast – ett årtionde som formligen exploderar av aktiviteter på alla nivåer, med nationella initiativ och uppdrag, innovativa och gränsöverskridande projekt i länen, forskning och utveckling, nya idéer samt bredade perspektiv.

Flera milstolpar kan nämnas. Svenska industriminnesföreningen bildades 1987 som en nationell förening öppen för alla intresserade inom det industrihistoriska fältet. År 1992 inrättade föreningen utmärkelsen Årets industriminne, som ett sätt att väcka uppmärksamhet och få publicitet kring värdefulla industrimiljöer. Arbetsets museum i Norrköping öppnade 1991 och var en ny typ av museum – utan samlingar och med fokus på forskning och dokumentation utifrån den arbetande människan i ett underifrånperspektiv. En professur i Industriminnesforskning inrättades 1992 vid KTH i Stockholm. Samma år bildades Industrihistoriskt forum på initiativ av Nordiska museet som ett brett sammansatt nätverk för att driva och utveckla arbetet med det industrihistoriska arvet. 1993 inrättades en tjänst

på Riksantikvarieämbetet med inriktning på det industriella kulturarvet, vilket lade grunden till en nationell överblick på landets industriminne och miljöer samt bidrog till en samlad kunskap om vilka som arbetade med frågorna och på vilket sätt. Riksantikvarieämbetet inledde arbetet med en rundresa till landets museer och länsstyrelser, knöt kontakter och nätverk, och startade omgående en nationell databas för det material som samlades in. År 1997 fick Riksantikvarieämbetet i uppdrag av regeringen att ta fram ett program för dokumentation, vård och hållbar förvaltning av tioalet viktigaste industriminna i Sverige. Uppdraget visade på att industriminnesvården vunnit acceptans som ett betydelsefullt kulturarv och blivit ett område som lågt högt på dagordningen. Uppdraget kom i dagligt tal att kallas "tio i topp-listan" och möttes av en intensiv debatt som engagerade många runt om i landet.

År 1999 avsatte regeringen 24 miljoner kr under tre år för insatser inom det industriella kulturarvet. Insatserna leddes av Delegationen för industrisamhällets kulturarv med landshövding Jan Rydh i Västmanlands län

FIGUR 1. Barsebäcks kärnkraftverk representerar vår samtids högteknologiska och komplicerade industrier och ställer frågor om vad som är kulturarv.

FOTO: Regionmuseet Kristianstad.

som ordförande. Sekreterare var Lars-Erik Jönsson som tillsammans med professor Erik Hofrén skrev utredningen "Frågor till industrisamhällets kulturarv". Den senare låg till grund för delegationens arbete. Denna stora statliga insats betydde mycket för att lyfta fram och synliggöra industriarvsfrågorna på bred front och inte minst ledde den till ett genombrott som berörde hela landet. Delegationen besökte samtliga län och bjöd in brett till samtal och diskussioner, vilket betydde mycket för att ge det regionala arbetet prestige och inspiration.

Allt detta som hände på nationell nivå involverade också många regionala institutioner som påverkade och utvecklade verksamheterna i länen och kommunerna. Några exempel på detta är stora satsningar som "Järnriket Gästrikland" med start 1989, "Ekomuseum Bergslagen" 1990 och "Bergsmän och bruksfolk" 1998.

Dessa omfattande verksamheter tog sin utgångspunkt i den lokala och regionala industrihistorien, vilken man ville lyfta fram och profilera samt på olika sätt tillgängliggöra. Verksamheterna byggde på för den tiden helt ny typ av samverkan över läns- och kommungränser och involverade både lokala föreningar och enskilda.

Efter detta crescendo med två stora statliga uppdrag vid slutet av 1990-talet och början av 2000-talet gick luften ur. Delegationens betänkande och förslag på hur det fortsatta arbetet med industrisamhällets kulturarv skulle organiseras föll som en sten. Sedan början av 2000-talet har industriarvsfrågorna konsekvent nedmonterats på central nivå. Riksantikvarieämbetets tio, sedan utökade till tolv, nationella industriminnen ledde inte till något betydande på sikt, professuren i industriminnesvård vid KTH förnyades inte, samarbetet mellan Riksantikvarieämbetet, Tekniska

museet och Nordiska museet upphörde, ämbetets specialistkompetens drogs in, Samdok lades ned, och de två nationella nätverken för industrihistoria, SIM och Industrihistoriskt Forum för nu en tynande tillvaro i avsaknad av ekonomiska muskler. För att nämna några exempel.

Idag finns det ingen instans på nationell nivå som fungerar som en samlade kraft inom industriarvsfältet. Undan för undan sedan början av 2000-talet har den centrala nivån fränhändat sig det nationella ansvaret för det industrihistoriska kulturarvet. Det innebär att vi idag saknar en instans som kan svara för nationell överblick och perspektiv, vidare finns det ingen som tar ett samordningsansvar eller initiativ till större gemensamma satsningar inom området. Den nationella överblicken spelar stor roll för att ge perspektiv och kontext till det som finns och görs på regional och lokal nivå. Utan aktörer på nationell nivå finns det ingen som tar ansvar för att driva utvecklingsfrågor eller samla in, bearbeta och dra slutsatser av de arbeten som pågår runt om i landet. Det saknas en nationell kunskapsbank om det industriella kulturarvet.

Den situation vi befinner oss i tror jag är en konsekvens av den regiona-

FIGUR 2. Övergivna sentida industrier i förfall lockar nya och yngre besökare, vilket ger exempel på hur industriarvet får nya värden och blir angelägna för fler. Skrombergaverken, Bjuvs kommun. FOTO: Evelyn Thomasson, Regionmuseet Kristianstad.

lisering som påbörjades i mitten av 1990-talet, som inneburit att allt mer av initiativ och beslut sker i länen utan statlig inblandning och styrning. Idag har regionaliseringen slagit igenom på bred front och inom kulturpolitiken har den fått sin egen praktik i den så kallade Samverkansmodellen, som innebär att regioner och landskap har tagit över Kulturrådets roll och ansvar när det gäller att fördela statsbidragen inom kulturområdet. Det har i sin tur fått till följd att kontakten mellan Kulturrådet och de regionala kulturinstitutionerna i princip är obefintlig. I Skåne, där jag sedan 2001 är verksam som museichef och landsantikvarie, infördes modellen år 2011. Inom ett par år ska den gälla i hela landet. På kulturmiljöområdet är regionaliseringen också genomförd. I huvudsak all myndighetsutövning är idag delegerad från Riksantikvarieämbetet till länsstyrelserna och kontakten och samarbetet mellan den centrala och regionala nivån är till stora delar borta.

Sammantaget leder regionaliseringen till att den gemensamma plattformen för dem som arbetar med industri- och andra kulturarvsfrågor hela tiden minskar. Frågan är hur länge den kan tillåtas bli.

Nya arbetsfält och utmaningar

Var befinner vi oss idag, vad mer har hänt sedan år 2000 förutom den pågående regionaliseringen? Till skillnad från den centrala nivån pågår mycket arbete regionalt och lokalt inom industriarvsområdet, inte minst inom ramen för regional tillväxt och landsbygdsutveckling. Här finns många exempel på projekt som använder industrihistorien och dess fysiska miljöer som en resurs i samhällsutvecklingen. Det kan handla om tillgänglighet, om att utveckla besöksmål och stimulera entreprenörskap men också om kunskapsuppbyggnad och lokal förankring. Mycket mer än tidigare sker genomförandet i breda samarbeten med många aktörer inblandade. Det har också tillkommit nya arbetssätt där digital teknik och sociala medier blivit självklara redskap för visualiser-

ing, förmedling och kommunikation.

Det stora projektet Agenda Kulturarv, ett regeringsuppdrag som genomfördes i början av 2000-talet och som drevs gemensamt av Riksantikvarieämbetet, länsstyrelserna och länsmuseerna, har fått stor betydelse för arbetet idag. Vi har lämnat expertrollen och öppnat upp för dialog, delaktighet och breda samarbeten. Människan och hennes berättelser har satts i centrum, inte byggnaderna och miljöerna i sig. Industriarvet finns också med inom nya fält och politikområden som till exempel inom Hållbart samhälle/miljö, Tillväxt och utveckling samt Kreativa kulturella näringar.

Möjliga och önskade framtider

Hur förhåller vi oss till nya rörelser, fenomen och politikområden? Vilka förväntningar finns det på oss? Vilka

är de möjliga och önskade framtiderna? Sett i backspegeln menar jag att 1990-talet fram till 2002 var den mest utvecklande och dynamiska perioden för arbetet med det industriella kulturarvet. Det var en period präglad av stora statliga uppdrag, nytänkande, tvärvetenskap och gränsöverskridande samarbeten, av breddade perspektiv och nya frågeställningar samt nya nätverk och organisationer på alla nivåer. Varför blev 1990-talet så fruktbart och framgångsrikt? Jag tror det har sin förklaring i att alla nivåer fungerade i ett kretslopp, lokalt, regionalt och centralt, som berikade och befruktade varandra. Det var en tid med många arenor för möten, diskussion och reflektion. En viktig förutsättning för att detta kretslopp skulle fungera var den ekonomiska stimulansen från staten, vilken fungerade som ett smörjmedel och gav förutsättningar för ett aktivt engagemang från hela landet. De stora statliga uppdragen gav också uppmärksamhet och prestige åt arbetet med det industriella kulturarvet, vilket påverkade verksamheten ute i länen. Kontrasten mot idag är öronbedövande. Jag upplever en vilshenhet kring ansvar

och roller – vem driver övergripande frågor och tar initiativ till större gemensamma satsningar? Var finns den samlade kunskapen? I vilken riktning ska vi gå?

Hur kommer vi vidare, vilka är framtidsfrågorna, vad behöver vi utforska, på vilket sätt kan vi utveckla våra metoder och hur kan vi hitta arbetssätt som ger möjligheter att utbyta idéer, kunskaper och erfarenheter? En angelägen gemensam uppgift är att fortsätta den diskussion och det arbete som startade med Lars-Erik Jönssons och Erik Hofréns utredning "Frågor till industrisamhället". Den väckte mycket debatt när den kom 1999 och gav ett nytt perspektiv på industriarvsfrågorna. Mycket kom inledningsvis att handla om definitio-

ner och avgränsningar men så mycket mer har inte hänt sedan dess. Det är hög tid att vi tar oss an utmaningen att arbeta med ett så komplext begrepp och undersöka vad det får för konsekvenser för forskningen och det praktiska arbetet. Detta låter sig inte göras genom spridda och isolerade insatser i landet utan vi måste hitta gemensamma arenor och få igång gränsöverskridande och tvärvetenskapliga samarbeten med aktörer från alla nivåer.

BARBRO MELLANDER

Chef och landsantikvarie vid Regionmuseet Kristianstad.

barbro.mellander@regionmuseet.se

FIGUR 3. Nybyggt utemuseum i Sibbhult, invigt 2012, som presenterar bygdens historiska och samtida stenindustrier, och är exempel på hur industrihistoria och dess miljöer kan användas som en resurs i samhällsutvecklingen. FOTO: Evelyn Thomasson, Regionmuseet Kristianstad.

Ta hand om det tekniska kulturarvet

IDA WEDIN

Det industriella kulturarvet handlar mer än andra kulturarv om vardagen, men även om makten över historien och framtiden. Redan i utredningen *Frågor till det industriella samhället* (1999) betonar man att detta är centralt för att det industriella kulturarvet ska uppfattas som väsentligt och värt att värna om.¹ Syftet med denna artikel är att summera kunskapsläget och formulera framtidsvisioner beträffande det tekniska kulturarvet. En central fråga är "vem bryr sig om det tekniska kulturarvet?" Jag utgår från erfarenheter från min verksamhet som frilansande industriantikvarie med inriktning på framför allt industrisamhällets tekniska kulturarv, alltifrån skadeinventeringar av enskilda tekniska artefakter till dokumentationer av storskaliga industrianläggningar.

Jag tar avstamp i två tabeller som min kollega och vän Bengt Spade sammanställde år 2006. Han hade då varit verksam som teknikhistoriker i över 30 år och var bekymrad över kunskapsläget i landet när det gällde vård och bevarande av industrisamhällets fysiska kulturarv. Spade tog fram tabellerna i samband med en s.k. kvalificerad yrkesutbildning (hädanefter KY-utbildning), som jag återkommer till längre ner, för att reda ut kunskapsläget i landet – vilken kunskap fanns och vem hade kunskapen?

I den första tabellen tar Spade upp industriminnesvårdens olika "kulturhisto-

riska kunskapsbärare". I den andra tabellen tar han upp vilken litteratur som finns och vilken kompetens som finns hos

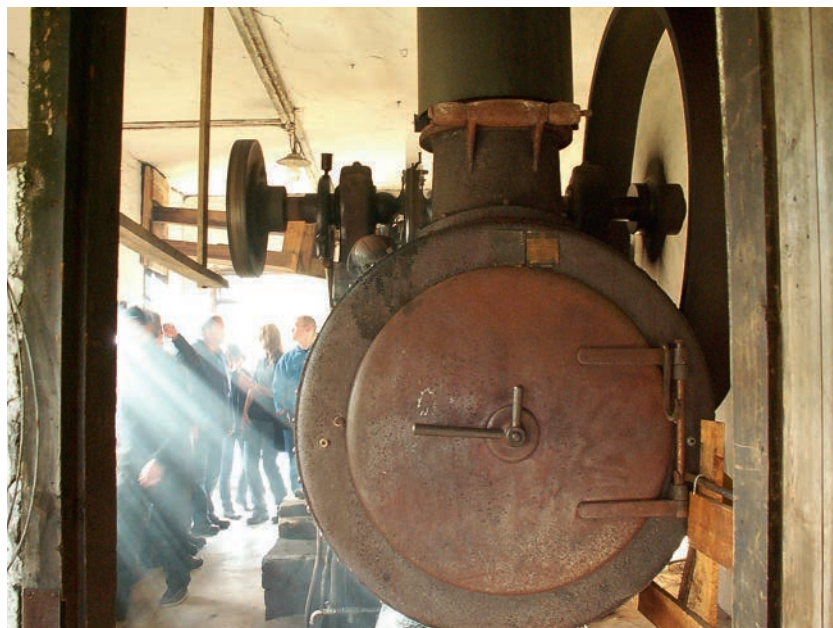
antikvarier och allmänhet.² Jag menar att dessa tabeller har lika stor, om inte större, relevans idag som för sex år sedan.

Verksamhet	Företeelse	Kulturhistoriska kunskapsbärare
Bakgrund	Historia, orsak och verkan	Historiker (ekon.)
Arbete, minnen	Människan	Etnologer, beteendevetare
Organisation	Relation arbetsgivare – arbetstagarare	Historiker (ekon. o. polit.)
Process	Ingenjörskonst, teknisk utveckling	Saknas*
Produktionsutrustning	Maskiner och styrsystem	Saknas*
Bearbetning av material	Råvara, produkter	Historiker (ekon.)
Logistik	Interna och externa transporter	Saknas*
"Väderskydd"	Byggnad, anläggning	Bebyggelseantikvarier, konstvetare och arkitekturhistoriker
Omgivning	Bostäder och liknande	Etnologer, bebyggelseantikvarier

Verksamhet	Litteratur	Vårdkompetens hos antikvarier och allmänhet
Bakgrund	Riklig	Acceptabel
Arbete, minnen	Riklig	Acceptabel
Organisation	Riklig	Bristfällig
Process	Saknas*	Ytterst bristfällig
Produktionsutrustning	Saknas*	Ytterst bristfällig
Bearbetning av material	Viss*	Bristfällig
Logistik	Saknas*	Ytterst bristfällig
"Väderskydd"	Riklig	Acceptabel, dock stora brister i byggnadstekniskt hänseende, särskilt statik och byggmaterial.
Omgivning	Finns	Acceptabel

* De olika näringarnas fackfolk har naturligtvis stor kunskap och det finns även en riklig facklitteratur för dem. Sådan kunskap och litteratur är dock i likhet med all annan fackkunskap och facklitteratur ofta så speciell att den normalt endast kan tillgodogöras av just fackfolket.

FIGUR 1. (Över) Drängsmarks ångsåg fotograferad från pannrummet. FOTO: Ida Wedin.
 FIGUR 2. (Under) Bengt Spade mäter upp vattenhjul på Hallaboda kvarn och såg utanför Osby. FOTO: Ida Wedin.

Det som framgår tydligast i tabellerna är att bristerna när det gäller litteratur, vårdkompetens och kulturhistoriska kunskapsbärare är störst när det gäller det *tekniska kulturarvet* – processer, produktionsutrustning och logistik. Det finns anledning att vara övertydd här; jag talar alltså inte om de industrihistoriska sammanhangen och jag talar inte om industrisamhällets byggda kulturarv utan om tekniken innanför industriportarna: skruvar och muttrar, lager och transmissioner, ångpannor och motorer.

Att kunskapsbristen här är stor är inte förvånande; det har inte funnits och finns ingen utbildning i Sverige för att handgripligen hantera teknik med stort kulturhistoriskt värde. Jag vill dock nämna fyra värdefulla utbildningsinsatser som gjorts sedan 1990-talet:

Den första arrangerade Riksantikvarieämbetet under en period i slutet av 1990-talet, i form av enveckorskurser på Forsviks bruk. Huvudlärare var Bengt Spade. Detta var tänkt som en vidareutbildning för byggnadsantikvarier med inriktning mot tekniken i industriarvet.³ Utbildningen är nedlagd.

Den andra (och tidigare nämnda) drogs igång kort därefter under namnet Kvalificerad Yrkesutbildning i byggnads- och industriminnesvård. Utbildningen började i Sala och bedrevs senare i Västerås och slutligen Partille och drevs av olika aktörer genom åren, bland annat av Byggnadsvård i Västmanland åren 2004–2008.⁴ Utbildningen, som jag själv gick ut i Västerås 2006, och undervisade på i Partille 2009, var tvåårig. Halva utbildningen ägnades åt industrisamhällets fysiska kul-

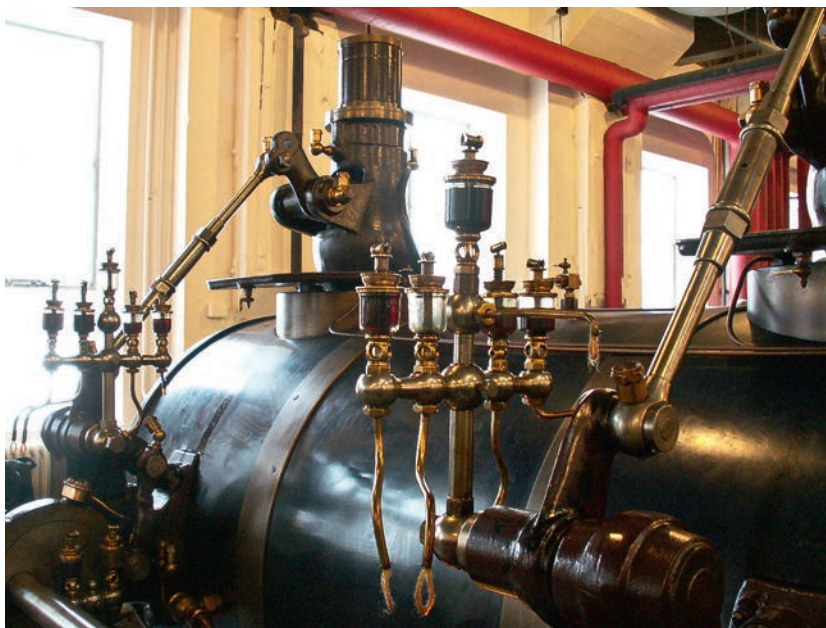
FIGUR 3. (Över) Ångmaskin på Eskilstuna stadsmuseum. FOTO: Ida Wedin.
 FIGUR 4. (Under) Justering av spetlucka på Vartorps kvarn. FOTO: Ida Wedin.

turarv med stor inriktning mot praktiskt arbete och inventering. Utbildningen är nedlagd.

Den tredje utbildningsinsatsen jag vill nämna är de internkurser inom järnvägs- och fartygsområdet som arbetslivsmuseerna bedrivit för att kunna sköta och köra sina maskiner och fordon. Detta är något som varit ett säkerhetskrav från kontrollerande myndigheter.⁵ Dessa kurser förekommer fortfarande.

Den fjärde, slutligen, är de tvådagarskurser som Arbetslivsmuseernas samarbetsorganisation ArbetSam har arrangerat under senare år för sina medlemsmuseer, på teman som till exempel stångjärns hammare och ramsågning.⁶ Dessa kurser förekommer fortfarande.

Det saknas idag utbildning i Sverige för att värdera, inventera, underhålla, restaurera och konservera industrisamhällets tekniska kulturarv. Detta avspeglar sig självklart i det sätt på vilket detta kulturarv hanteras. Bevarandet av industrisamhällets tekniska kulturarv görs idag huvudsakligen med ideella arbetsinsatser bland Sveriges över 1 400 arbetslivsmuseer. Detta mekande på arbetslivsmuseernas verkstäder, lok, båtar, kvarnar, ramsågar m.m., brukar nedlåtande kallas för *gubbdagis*. Jag menar att det istället är dags att inse att vi huvudsakligen har dessa arbetslivsmuseer att tacka för det tekniska kulturarv som finns bevarat idag. Här har gjorts en bevarandeinsats som Sverige inte anat vidden av ännu. Det är hos dessa arbetslivsmuseer industrisamhällets immateriella kulturarv bevarats: kunskapen att renovera, underhålla och köra det tekniska kulturarvet. Det är dags

att utrota termen gubbdagis och istället ge alla dessa teknikhistoriska eldsjälur en stor eloge för deras kulturgärning!

Att helt förlita sig på ideella insatser får dock även oönskade följder. För det första finns en tendens att det urval av tekniskt kulturarv som bevaras baseras på var det ideella engagemanget är som störst. En del objekt av stort teknikhistoriskt värde saknar helt ideellt engagemang runt omkring sig. För det andra har det underhåll och de renoveringar som görs väldigt olika kulturhistorisk kvalitet. Ibland genomförs gedigna insatser där varje mutter eller varje rem är original, ibland görs mer eller mindre misslyckade renoveringar och ibland byggs rena rekonstruktioner av en teknisk anläggning, helt utan teknikantikvarisk medverkan och inte alltid med kulturhistoriska resonemang och överväganden.

Bedömningar, besiktningar, dokumentationer, projekteringar och restaureringsarbeten av industrisamhällets tekniska kulturarv görs idag ofta på en nivå som aldrig skulle godkännas för en medeltidskyrka eller 1700-talsherrgård. För på samma sätt som en medeltidskyrka behöver bedömning av någon som kan kyrkobyggandets historia och måste restaureras av någon som kan medeltidens material och tekniker, så behöver en brännstålsgn bedömas av någon som kan järnframställningens historia och restaureras av någon med kunskaper om smidesjärn eller eldfast tegel. Precis som interiören i en 1700-talsherrgård kan behöva hantverkare som är vana vid äldre takmålningar så behöver ett överfallshjul restaureras av någon med kunskap om vilka skovelvinklar hjulet måste ha för att fungera störningsfritt eller vilka träslag som använts i hjulets olika delar och hur dessa fogats samman.

Industrins höga förändringstakt har lett till att industrier saneras, rivs och säljs i allt snabbare takt. Samtidigt är industri-

samhällets kulturarv som regel dyrare och mer omfattande att hantera än annat fysiskt kulturarv. Detta leder till att urvalet görs snabbare, prioriteringarna blir hårdare och de bevarade objekten få. Ska vi i framtiden ha ett *representativt* tekniskt kulturarv från industrisamhällets Sverige som kan förmedla den viktiga kopplingen mellan vardag, historia och framtid måste vi kunna göra mer kvalificerade prioriteringar, restaureringar och vårdplaner än vad vi kan idag.

Jag menar att vi för att säkra ett framtida fysiskt teknikhistoriskt kulturarv behöver:

1. Kartlägga och säkra den vård- och skötselkompetens som finns.
2. Bygga upp ytterligare kompetens där behovet är som störst.
3. Ge lagligt skydd även till det fysiska teknikhistoriska kulturarvet.
4. Se över urvalet av skyddsvärda objekt.
5. Ställa krav på de vård- och bevarandensatser som görs.

Slutligen vill jag tillägga att även kulturhistoriska maskiner, motorer eller anläggningar är byggda för att köras, och förstås allra bäst om de kan visas i drift. I Holland delar man ut en enkel mekanisk räknare till landets kulturhistoriska väderkvarnar vars föreningar sedan får bidrag efter hur många varv vingarnas axel snurrat per år. På så vis uppmuntrar man att kvarnen hålls i driftsdueligt skick och att det alltid finns kunskap att både köra och visa den. Låt oss inspireras av detta när vi drar upp riktlinjerna för framtida hantering och förvaltning av industrisamhällets tekniska kulturarv!

IDA WEDIN

Industriantikvarie, frilans
www.industriantikvarie.wordpress.com
twitter.com/industriantik
idawedin@hotmail.com

Noter

1. SOU 1999:18.
2. För båda tabellerna gäller © Bengt Spade 2006-03-23. Dokument till Kvalificerad Yrkesutbildning i byggnads- och industrimnnesvård, Västerås. Rev. 2012-09-26.
3. Delar av kursmaterialet till denna kurs publicerades senare i kompendiet *Tag hand om tekniken. Inventering av kulturhistoriska industrimiljöer*, Spade & Törnblom 1997.
4. Se Byggnadsvård Västmanlands och Byggexpos hemsidor.
5. Se exempelvis Museiebanornas Riksorganisationens och Järnvägshistoriska riksförbundets hemsidor.
6. Se ArbetSams hemsida.

Litteratur

Spade, Bengt & Törnblom, Mille, 1997, *Tag hand om tekniken. Inventering av kulturhistoriska industrimiljöer*
 SOU 1999:18, *Frågor till det industriella samhället*. Slutbetänkande för utredningen om en statlig satsning på det industrihistoriska arvet.

Hemsidor

ArbetSams hemsida
www.arbetsam.com/kunskap/rapporter/rapporter.htm (2012-11-27).
 Byggexpo
www.byggexpo.se/recycle.htm (2012-11-27).
 Byggnadsvård Västmanlands hemsida
www.byggnadsvardvastmanland.se/utbildning.html 2012-11-27
 Järnvägshistoriska riksförbundet
www.jhrf.se/ (2012-11-27).
 Museiebanornas Riksorganisation
www.museibanorna.se/mro_bibliotek/bibliotek_mro.html (2012-11-27).

Ta tillvara genom att omvandla Industriarvets kommersiella potential

URBAN NILSSON

Att utveckla vårt industriarv – genom att skapa nytt innehåll, ta tillvara och göra tillägg – är att använda det som en resurs och värdeskapare i samhällsbyggandet. Omvandlingar handlar inte i första hand om att hitta funktioner till överlopsbyggnader utan om att bygga ett samhälle, en stad, där kulturarvet i stort är en ryggrad från vilken vi utgår, där det är till för oss medborgare.

I denna debattartikel vill jag driva två teser. Den första är att en kommersiellt baserad utveckling och förvaltning av industrifastigheter under omvandling ger en stabil ekonomisk bas för att långsiktigt ta tillvara dessa industrimiljöers kulturhistoriska värde. Den andra tesen är att användandet av industriarvet som en resurs och värdeskapare i stadsutvecklingen är att bygga ett mer differentierat samhälle, förankrat i människors relation till platsen och till staden. På så sätt kan de rymma ett rikare innehåll, fler uttryck och förhoppningsvis bidra till att människor ges möjlighet att söka existentiell mening.

Industriarv i tillväxtregioner

Att arbeta med kulturarvet i en tillväxtregion bjuder på svårigheter i form av ett ständigt närvarande exploateringstryck.¹ Detta tryck är samtidigt en kraft som rätt kanaliserad innebär ett aktivt nyttjande och tillvaratagande av kulturarvet. Det är en balansakt på slak lina mellan destruk-

FIGUR 1. Marcusplatsen i Sickla en vanlig vardag i september 2012. FOTO: Mats Håkanson.

tion och konstruktion, en dualitet som är en funktion av vårt kapitalistiska samhälle – en balans mellan å ena sidan marknaden och å andra sidan det offentliga.

Omvandlingsprocesser kan bedrivas på och i olika kulturhistoriskt intressanta miljöer – regementen, sjukhus, industrier m.fl. Industrimiljöer lämpar sig särskilt väl för detta eftersom också tillägg är möjliga i den ofta tydliga och kulturhistoriskt tåliga bebyggelsestruktur som dikterats av exempelvis expansionsriktningar eller järnvägsspår. Inom denna fysiska ram är stadsutvecklingens djupare mening att fylla den fysiska miljön med verksamheter och mänskligt liv. Samhälls-

byggnadsuppgiften ligger i att, så att säga, vända ut och in på ett inhägnat, slutet fabriksområde för att skapa ett stycke ny stad, öppen och uppkopplad mot det omgivande samhällets nätverk. Från inåtvänt till utåtriktat.

Att på detta sätt nyttja marknadskrafterna till kulturarvets fromma har också uppenbara problem. Då kommersiella bevekelsegrunder styr urvalet tenderar det att ge en bild som idealiserar kulturarvet och putsar det skinande blankt. I den processen tas kulturhistoriska kvaliteter bort, t.ex. den charmiga slitenheten som genom åren älskad, hatad och använd miljö uppnått. I de omvandlade

miljöerna sker ofta en förskjutning från det anspråkslösa, ytkrävande, inte uppenbart användbara och uthyrbara till det anspråksfulla, yteffektiva, användbara och uthyrbara. Produktionen av kommersiella lokaler och produktionen av varan bostadsrätter sker med dessa förtecken. Den bild som förmedlas av kulturarvet är därmed präglad av den tid och det sammanhang i vilken den tillkommer. Ett ofientligt finansierat urval i en industrimiljö skulle ha ett annat syfte. Troligen skulle man försöka få med mer av kulturarvets hela bredd, t.ex. arbetslivets avigsidor. Även den offentligt finansierade delen av kulturmiljövården har liknande problem. Då historiska monument tillgängliggörs och tillrättaläggs för stora besöksgrupper i besöksnäringens namn måste konflikter mellan det kulturhistoriska dokumentvärdet och den önskade funktionen lösas.

Vår relation till platsen

Vi människor har allt från starka till svaga relationer till platser. För att relationen ska bli stark krävs att platsen har en rad kvalitativa egenskaper: att platsen har en rad funktioner som kan uppfylla en serie materiella behov räcker inte. Ju mer sammansatt en plats är med avseende på innehåll, desto starkare kan vi knyta an till den.² Om innehållet är kulturhistoriskt, om trädgård, park och natur finns att tillgå, om det där finns arkitektur från olika tider, om det är kontrastrikt, om det finns drag av irrationalitet och spår från en svunnen verksamhet samt fysiska minnen från mänskligt liv så finns det fler anledningar att besöka platsen än om den vore specialiserad, mer av en monokultur.

Mer kommersiellt uttryckt kan dessa kvaliteter betraktas som komponenter vilka platsens varumärke kan byggas av.³ Att medvetet bygga upp platsens varumärke kan vara en långsiktig strategi för att attrahera olika verksamheter d.v.s. grunden för ett varierat stadsliv. Förutom de kvaliteter som platsen har – vatten, natur, topografi, bebyggelse etc. – är dess historia en mycket potent resurs att bygga varumärket kring.

När platsens kulturhistoria nyttjas på ett så medvetet sätt bidrar det till den typ av uppgående spiraleffekter som driver attraktivitet, status och fastighetspriser. Det är till stor del hemligheten bakom de många exempel i västvärlden på områden vars status drastiskt stigit från en låg notering. Brick Lane i London och Södermalm i Stockholm är stadsdelar som gått från sociala problem, stigmatisering och lågt fastighetsvärde till social stabilitet, hög status och stigande fastighetsvärde. Processen däremellan – gentrifiering – uppvisar ofta en mycket dynamisk period i stadsdelens historia.⁴ Variationen och de kontrastrika mötena mellan olika kulturyttringar och mellan kommersiellt och ideellt är vad som i hög grad bidragit till att skapa den "buzz" som områdets nya image vilar på. En starkt bidragande orsak till en sådan process är att det varit möjligt att hyra lokaler till låga priser. I dag befinner sig t.ex. östra Berlin i ett sådant relativt tidigt, kreativt stadium av gentrifiering.

Medaljen har emellertid en tydlig baksida. Stigande fastighetsvärde och därmed högre hyror medför en utträngningseffekt av just de verksamheter som bidragit till

att skapa områdets nya och positiva rykte, dess kulturbärare.⁵ De aktörer som verkar i området under omvandling – fastighetsägare, hyresgäster, brukare och myndigheter – måste gemensamt ansvara för att området inte långsiktigt utarmas på det varierade stadslivets blandade innehåll. Strategier för att undvika en monokultur kan vara att fastighetsägare gemensamt subventionerar hyror i delar av området. Exempel på att sådana strategier tillämpas finns såväl i New Yorks Meatpacking District som i Sickla i Nacka kommun.

Arkitektoniska tillägg med utgångspunkt i det kulturhistoriska värdet ger goda möjligheter till en stadsutveckling med själ. Platsens historiska kontinuitet ger, rätt nyttjad, människor en möjlighet att känna förankring. Det gäller alla – de som arbetar, de som besöker och bebor d.v.s. de som på ett eller annat sätt använder platsen.

I omvärlden

I omvärlden finner vi flera inspirerande exempel på denna i huvudsak västerländska trend som på senare år t.o.m. blivit fashionabel. En kraftfull manifestation av såväl samtida konst som återbruk av industriarvet var då Tate Modern flyttade in i Bankside Powerstation i London 2000. Att museets styrelse och ledning valde denna adress och en befintlig, kraftfull byggnad har gett återklang i världen.⁶ Tate Modern är i detta en tydlig trendsättare. Betydelsen av detta kan inte överskattas; det har lett till en bred efterfrågan i västerlandets tillväxtregioner av nedlagda industribyggnader för olika funktioner. Modebranschen och andra

trendkänsliga verksamheter i New York har sökt sig till det tidigare okänt grova och osofistikerade Meatpacking District. Ett mer kommersiellt exempel på återbruk av ett industriminne är Apple Store i samma stadsdel, som är inrymt i en f.d. industribyggnad. En obekräftad uppgift säger att denna "Flag Ship"-butik var den som i världen omsatte mest pengar per ytenhet 2010. Som ytterligare en bekräftelse på områdets stora dragningskraft flyttar Whitney Museum 2015 in i en ny byggnad ritad av Renzo Piano och museet kommer att ligga i direkt anslutning till den över gatunivån upphöjda f.d. järnvägslinjen The High Line, ett industriminne som omvandlats till parkstråk. Bland industrimiljöer som också omvandlas eller omvandlats till stad märks Købbyn i Köpenhamn, Albert Docks i Liverpool, Gasverket i Amsterdam och de gamla hamnarna i Rotterdam och Duisburg. Efterfrågan på metoder att "omvandla" är således stor.

Industrimiljön som fysisk resurs

Resurshushållning är ett långsiktigt sätt att ta tillvara den fysiska miljön. Detta gäller dels ur fastighetsekonomisk synvinkel, dels ur hållbarhetssynpunkt, genom att det är resurshushållning att återbruka. Det är även kulturhistoriskt, genom nyttjandet av ett etablerat varumärke och den resurs som platsens historia utgör som en utgångspunkt för "storytelling".⁷ Industrieriet har ofta egenskaper som ingen fastighetsekonomisk kalkyl skulle kunna motivera i nyproduktion. Därför framstår det som självklart för många

långsiktigt syftande fastighetsförvaltare att deras brukare/hyresgäster efterfrågar åldrig materialitet, rumsligheter med hög våningshöjd, flödande dagsljus etc. Egenskaper som dessa bär på berättelser som kan leva vidare genom att nya kapitäl läggs till.⁸

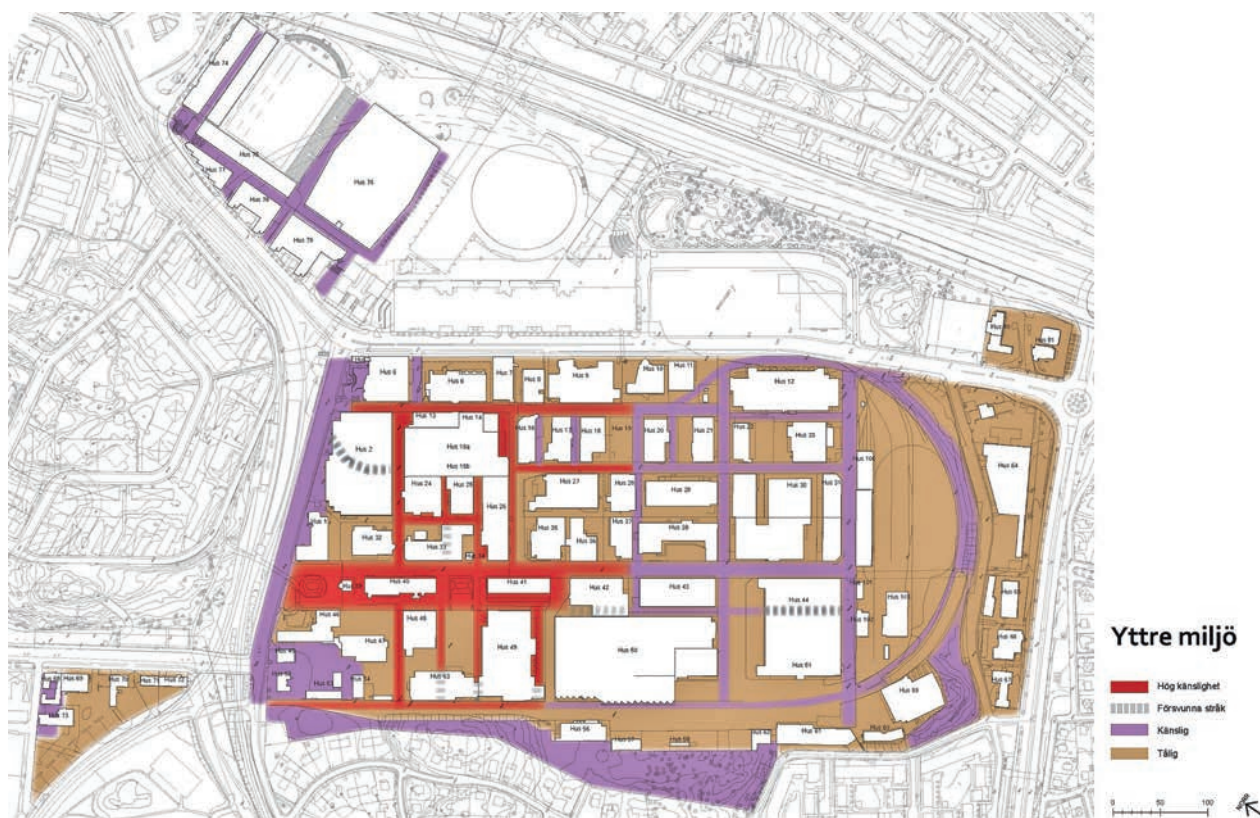
Att vi i dag på goda grunder eftersträvar ett hållbart samhälle ses ibland som en motsättning till återbruk och omvandling av industrimiljöer. Att exempelvis energieffektivisering inte vore möjligt i lokaler med ursprungliga fönster eller byggnadsdelar med köldbryggor. Problemet förstoras emellertid gärna i stället för att dess lösning söks. Den marknad som producerar nya tekniska byggprodukter för konsumenter och professionella byggare använder ofta energieffektivisering som försäljningsargument: resultatet blir hellre byta än bevara. Argument som bottenar i resurshushållning är ofta svårare att konkretisera och därmed undflyende. I den kraftmätningen hamnar kulturmiljövärden ofta på defensiven. Men de verkligt stora vinsterna kan göras i stadsplaneringens tidiga skeden då processen präglas av en gemensam strävan att bygga ett hållbart samhälle. I ett sådant hållbart nätverk ingår kulturmiljöer som en självklar och omistlig grundbult.

Det vi idag identifierar som arkitektoniska och kulturhistoriska kvaliteter skapades ursprungligen av rationella, produktionstekniska skäl men även av skäl som grundar sig i företagets vilja att manifestera sig. Att mura av tegel var det konventionella sättet att bygga större strukturer och stora rumsligheter som kunde härbärgera skrymmande maskinell utrust-

ning. I en tid av självdag som vädringsmetod krävdes stora rumsvolymer för att luftkvaliteten i en produktionsmiljö inte skulle bli för låg. Dagsljuset var en viktig resurs för att arbetet skulle kunna utföras, därför utnyttjades det maximalt genom lanterniner i taket och höga, tätt sittande fönster. Industribyggnader erbjuder därmed en avsevärd fastighetsekonomisk potential. De är utvecklingsbara genom sin flexibilitet som gör dem relativt enkla att använda för skiftande verksamheter. Användbarheten är hög också p.g.a. dessa strukturers relativa tålighet vid förändring och utbyggnad.

Utveckling och ägande av industrifastigheter i Sverige

En nyckel till framgångsrik omvandling av en industrimiljö är utvecklarens och den förvaltande ägarens affärsidé och förhållningssätt till kulturvärdet. Förutsättningarna för affären, utvecklingen och förvaltningen i de bolag som rymmer det nationella industrieriet, uppvisar en stor variationsbredd. Merparten drivs privat men det finns också exempel på offentliga aktörer, ofta kommuner. Förenklat beskrivet finns tre huvudtyper – här kallade A, B och C – och en rad blandformer dem emellan. Typ A är de fastighetsbolag vars ägande och förvaltning är långsiktig. Dessa bolags utvecklingsarbete syftar till egen förvaltning. Typ B är fastighetsutvecklare specialiserade på utveckling och egen byggverksamhet. Dessa säljer de utvecklade, nybyggda och ombyggda delarna t.ex. i en industrimiljö i större eller mindre delar. Försäljning kan ske redan efter laga kraftvunnen detaljplan och/eller

FIGUR 2. Den arbetsgrupp som på Nyréns tillsammans med Stockholms stad under 2011 arbetade med Slakthusområdet – och dessförinnan Gasverksområdet 2009–10 – har utvecklat en specifik metod för att ta det antikvariska planeringsunderlaget ett steg längre i analysen av kulturmiljöns känslighet respektive tålighet för ändring. Illustrationen visar utfallet av känslighets- och tålighetsanalysen för den yttre miljön på Slakthusområdet. Ur Slakthusområdet, Stockholm – Kulturhistorisk inventering och analys.

efter genomförd ombyggnad. I det förra fallet köper ägare som har en egen organisation för fastighetsförvaltning och i det senare fallet fastighetsbolag vars affärsidé exempelvis är att förvalta pensions- eller andra fondmedel. Dessa utvecklingsbolags affärsidé är att ta banklån för förvärv och för ägande, t.ex. i ett konsortium med andra fastighetsbolag, endast under de år utvecklingen pågår. Typ C är där kommuner äger industri- eller verksamhetsområden. Dessa fastigheter är ofta områden där kommunal teknisk verksamhet bedrivs, t.ex. energiproduktion. Här skiftar bilden mellan olika kommuner. Efter att exploateringskontoret ansvarat för sanering av fastigheten kan kommunen, genom sitt stadsbyggnadskontor och exploateringskontor, antingen sälja eller utveckla den vidare själva. I de fall kommunen tar

ansvar för utvecklingen sker efterhand en uppdelning där vissa delar säljs medan andra delar utvecklas och förvaltas vidare av kommunens fastighetskontor som hyr ut de iordningställda lokalerna.⁹

Dessa tre modeller ger olika utfall med avseende på hur industriarvet förvaltas. Enligt typ A är processens hastighet i allmänhet måttlig eftersom gjorda

investeringar måste ge avkastning i form av hyresintäkter innan nästa steg kan tas. Är emellertid företagets kassa stor kan utvecklingen gå snabbare. Denna modell har särskilt goda förutsättningar att vara gynnsam för hur industriarvet tas tillvara. Skälet till detta är att de investeringar som görs är mer långsiktigt syftande eftersom investeringarna görs i bolagets eget fastighetsbestånd.¹⁰

I B-modellens natur ligger att processen är forcerad eftersom den ekonomiskt bygger på en stor upplåning av kapital. Konsekvensen kan bli att investeringarna i industriarvet är kortsiktiga. I extremfallet kan det bli viktigare att få ut ett så högt kvadratmeterpris som möjligt för bostadsrätter snarare än att vid en ombyggnad respektfullt utgå från industribyggnadens förutsättningar. Som en motvikt till ett allt

för långt drivet vinstintresse leder den aktuella kommunen emellertid planarbetet och utövar härigenom, i kraft av sitt planmonopol, ett stort inflytande på utformningen. Inom plan- och bygglagens (PBL) ramverk tillvaratar kommunens tjänstemän, i god demokratisk ordning, en rad samhällsintressen. Modellens nackdel är också att fastighetsägandet delas upp efter utvecklingsprocessen och att den gemensamma målbild som funnits i planarbetet inte delas av de nya ägarna; allt från bostadsrättsföreningar över allmännyttiga bostadsbolag till försäkringsbolag.¹¹

Typ C beskriver en politiskt driven process vilket ger en något större möjlighet för medborgarna till insyn i skeendet. Den politiska aspekten innebär ibland långsamma processer eftersom en ny politisk majoritet kan riva upp tagna beslut efter ett val. Denna modell innebär att vi som medborgare tillsammans äger vårt gemensamma industriarv. Ett offentligt ägande kan ses som en demokratisk fördel men det innebär inte per automatik att offentligt ägda fastighetsbolag förvaltar industriarvet bättre än privata.¹²

Analys och skapandeprocess – aktuell praktik

I det följande avser jag att diskutera antikvarisk praktik inom den privata sektor som idag arbetar inom industriarvsfältet, utifrån exemplet Nyréns Arkitektkontor och de arbetssätt som utvecklats där sedan 1997-98.

Sedan 2010 tillämpar Nyréns en analysmodell som tagits fram i samarbete med Stockholms stad.¹³

Bebyggelsemiljöns känslighet respektive tålighet avseende ändring kartläggs i en analys grundad på miljöns kulturhistoriska värde. Resultatet är ett underlag mot vilket miljöns innehållsliga, arkitektoniska och ekonomiska potential kan prövas i förhållande till kulturvärdet.

När analysen gjorts kommer ett skede av bearbetning.¹⁴ I detta skede formas förutsättningarna för områdets omvandling och det sker främst på initiativ av å ena sidan kommunen och å andra sidan fastighetsutvecklaren. De stadsbyggare som fastighetsägaren anlitat har här en strategisk roll – arkitekter, landskapsarkitekter, byggnadsantikvarier, projektledare m.fl. Bearbetningen sker som en del i planprocessen för att, efter att detaljplanen vunnit laga kraft, konkretiseras i form av delprojekt. Många deltar i bearbetningen – medborgare genom deltagande i opinion och i den kommunala planprocessen; kommunens politiker och tjänstemän; statliga myndigheter t.ex. länsstyrelsen; sakägare t.ex. grannar eller närliggande verksamheter; fastighetsägare och fastighetsutvecklare; brukare genom påverkan som hyresgäst samt stadsbyggande konsulter kopplade till planprocessen – arkitekter, trafikplanerare, antikvarier. Processens offentliga delar består av att planförslaget genomlysas i samråd, att ett remissförfarande genomförs, att en utställning arrangeras, att förslaget antas av kommunfullmäktige och att det vinner laga kraft. Hit har den aktuella kommunens planenhet handlagt ärendet.

Den nya detaljplanens plankarta med tillhörande planbeskrivning, gestaltungsprogram m.m. är de dokument utifrån

vilka utbyggnadens olika byggprojekt hanteras vid bygglovhantering och bygganmälan. Här sker ett skifte inom respektive kommuns stadsbyggnadskontor – från planenhet till bygglovenhet. Även fastighetsägarens projektorganisation – med uppgift att driva planarbetet – ersätts av nya personkonstellationer med uppgift att genomföra ett byggprojekt. Ofta sker här ett ägarbyte eftersom utvecklingsbolaget säljer fastigheter inom detaljplanen till andra aktörer eller att fastigheten överförs till ett byggorienterat bolag inom samma koncern. Detta skifte mellan plan- och byggprocess blir ofta ett brott i en process som skulle gynnas av att vara kontinuerlig. Den kunskapsuppbyggnad som skett under planprocessen bör i stället förvaltas genom att den överförs till de många byggprojektens organisationer. Formerna för hur detta sker är bristfälliga i många kommuner och i många bolag som sysslar med stadsutveckling och byggande. I många fall är det bara konsulterna inom stadsutveckling, förutsatt att de arbetar vidare i de olika projekten, som har kontinuitet i stadsdelens utveckling.¹⁵

När objektsnivån nås – d.v.s. den enskilda byggnaden, parken eller torget – ska dess kulturhistoriska värde tas tillvara i enlighet med kraven i Plan- och bygglagen (PBL). Då gäller det att rätt förutsättningar formulerats i detaljplanen, t.ex. skyddsbestämmelser men även användning.

Låt oss anta att förutsättningarna är goda, d.v.s. att tillräcklig kulturhistorisk analys gjorts som en del av planprocessen, t.ex. analys av objektets känslighet respektive tålighet mot förändring.

MOTSTÅENDE SIDA:

FIGUR 3. *Human omvandling på löpande band.* ILLUSTRATION: Viktor Kjellberg.
IDÉ: Urban Nilsson och Viktor Kjellberg.

En ändring där objektets kulturhistoriska värde tas tillvara är då möjlig genom restaureringsåtgärder parade med ändringar som krävs för den nya funktionen. En ombyggnadsprojektering av detta slag skall utgå från gällande styrdokument t.ex. gestaltningsprogram eller motsvarande. Förutom det kulturhistoriska värdet är byggnadsstrukturens användbarhet en självklar utgångspunkt för bearbetningen. Vilka rumsvolymer, golvtytor, vilken stomme, vilka byggnadsdelar, vilken produktionsteknisk utrustning och vilka dagsljusinsläpp har strukturen? I denna situation uppenbarar sig en god möjlighet att återskapa kvaliteter som gått förlorade t.ex. genom omedvetet utförda ändringar. Den nya funktionens program kan även initiera arkitektoniska tillägg. Dessa kan utföras under förutsättning att de kan förenas med objektets kulturhistoriska värde.

Att i ett tidigt skede skapa en så god gemensam bild som möjligt av förutsättningarna och tidigt identifiera, genomlysa och debattera de ämnen som sannolikt kommer att bli konfliktpunkter är avgörande för en lyckosam process. Vanligt är emellertid att politiska eller ekonomiska agendor skapar otydlighet kring planläggningens förutsättningar. Maktutövning – privat eller offentlig – där planprocessens samråd kringgås eller där kommun och länsstyrelse inte är överens kan lätt kortsluta ett skeende. En maktutövning utan tillräcklig demokratisk transparens som granskas av media kan straffas av opinionen och en politisk majoritet kan sättas i gungning.¹⁶

Det kulturhistoriska värdet kan lätt äventyras med en för kulturvärdet olämp-

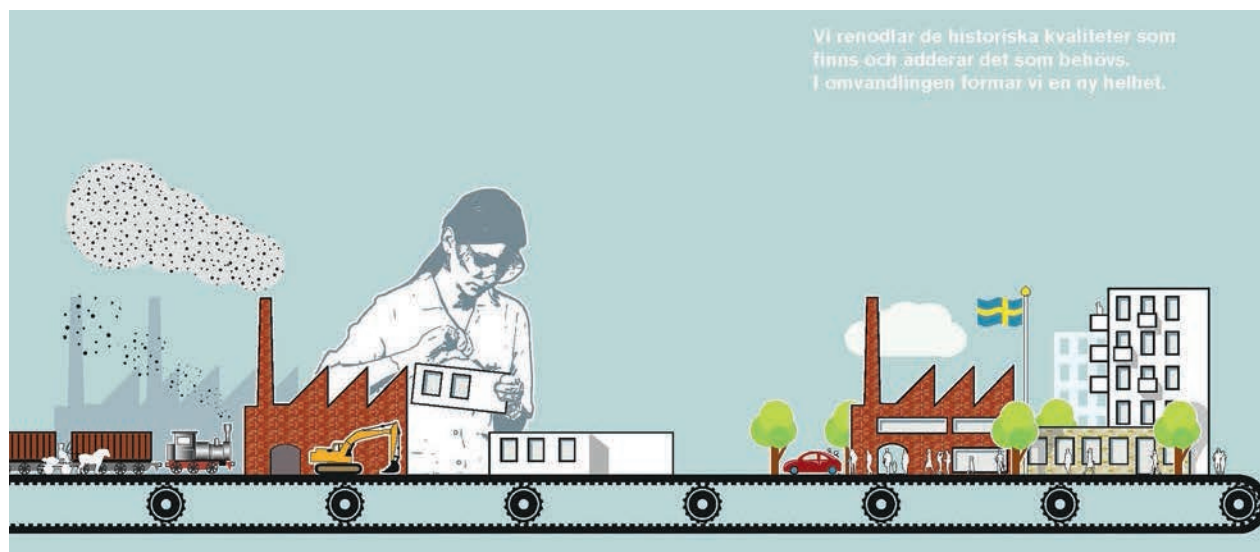
lig bestämmelse. Detaljplanen kan ha en inneboende motsägelse där planbestämmelserna inte överensstämmer med hur det kulturhistoriska värdet ska tas tillvara. Ett exempel kan vara hur en detaljplan möjliggör bostäder i en industribyggnad vars rumsligheter bär en stor del av det kulturhistoriska värdet. En sådan plan står i konflikt med PBL 8:13 d.v.s. förbudet mot förvanskning av kulturhistoriskt värde. Då Electrolux i slutet av 1990-talet flyttade från sin anläggning på Lilla Essingen i Stockholm påbörjades ett stadsutvecklingsområde. Utvecklingsprojektet hör till det som ovan benämns typ B. Det var JM AB som drev processen i vilken de stöddes av staden i att riva en stor del av anläggningen – flera grönmärkta industribyggnader från 1930-talet – för att ge plats åt ny bostadsbebyggelse och endast de äldsta byggnaderna av rött tegel togs tillvara. Stockholms stadsmuseum och kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen i Stockholms län motsatte sig rivningarnas omfattning. Här avstod Stockholms stad från den uppenbara möjligheten att skapa en helhetsmiljö med samtida tillägg där ändå industrimiljön råder.¹⁷

Exemplet Electrolux illustrerar det problem som gärna uppstår då ett område står inför omvandling. Den befintliga industribebyggelsen representerar en stor byggnadsarea som ska konverteras. Marknadens efterfrågan på verksamhetslokaler är begränsad, trots centrala lägen, medan efterfrågan på bostadsbyggande är mycket hög som en följd av den stora inflyttningen till Stockholm. Industribyggnaderna låter sig lättast byggas om till verksamhetslokaler – kontor, utbildning,

offentliga lokaler – snarare än bostäder. Nyproduktionskraven på bostäder leder till hårt standardiserade lösningar som baseras på byggbolagens plattformar: lösningar som det är svårt eller omöjligt att tillämpa i en befintlig industribyggnad. Här kan vi söka en av orsakerna till de omfattande rivningarna av f.d. Electrolux.

En plats där rivning i en så stor utsträckning inte var ett alternativ, p.g.a. områdets status som riksintresse för kulturmiljövården, är Kvarnholmen i Nacka. Därför stod KF Fastigheter och JM AB, med det samägda utvecklingsbolaget KUAB, inför en situation där verksamheter till en del skulle inrymmas i strategiska lägen medan merparten av de stora kvarn- och magasinsbyggnaderna måste rymma bostäder. Utvecklingen på Kvarnholmen hör till den ovan beskrivna typ B och utvecklingsbolaget började efter laga kraft vinna planer att sälja beståndet till olika bolag som fick driva ombyggnaderna enligt givna förutsättningar. Ombyggnaderna till bostäder innebär, i enlighet med detaljplanens bestämmelser och gestaltningsprogram, att byggnaderna invändigt byggs om på ett genomgripande sätt men att de antikvariska kraven på exteriörerna är höga.

Arkitektur – struktur och tillägg: Planstrukturen för den yttre miljön och byggnaderna är den stomme från vilken stadsutvecklingen kan ta sin utgångspunkt. I Slakthusområdet i Stockholm är redan den framtida strukturen utlagd: den lades ut av arkitekt Gustaf Wickman på Stockholms stads uppdrag redan på 1910-talet. Om liggande förslag till utveckling genom-

förs kommer befintlig struktur att kopplas upp mot omgivande stad, kompletteras med nya bostadskvarter i söder och förses med intelligent och mot kulturhistorien känsligt utformade infill-byggnader. Den nya stadsdelen kommer att rymma stor dynamik genom en kraftigt varierad byggnadsskala från arenorna i Globenområdet och det nya IKEA vid Enskedevägen till de minsta av de ursprungliga slakthusbyggnaderna från 1910-talet. Eftersom förslaget är fast förankrat i en rad förstudier från marknadsanalys, över trafikutredning till landskaps- och kulturmiljöanalys har det stor möjlighet att vinna bred legitimitet. Förslaget togs fram i en parallell process 2011–12 benämnd *Studio Slakthuset* där tre arkitektkontor deltog.¹⁸ Ett hot mot befintliga, kulturhistoriskt värdefulla strukturer är att de fastighetsekonomiska kalkylerna gärna ger som resultat en mycket hög exploatering. Den höga exploateringen riskerar att leda till byggnadsvolymer och en skala som dominerar över befintlig bebyggelse och den livgivande kontrastverkan som eftersträvades utblir i så fall.

Arkitektoniska och antikvariska pro-

blem: En ständigt återkommande problematik, ur autenticitetssynpunkt, vid omvandling och hyresgäst Anpassning är fastighetsägarnas och de blivande hyresgästernas önskemål om att få en förstklassig lokal leder gärna till en miljö som i värsta fall kan upplevas som nyproducerad. Korvfabriken på Södermalm i Stockholm från 1929 av KF:s arkitektkontor omvandlades 2001–2004 till kontorlokaler bl.a. för Skatteförvaltningen. Ombyggnaden är så genomgripande att det nästan är omöjligt att uppfatta att det inte är en nybyggnad i nyfunktis man står inför.

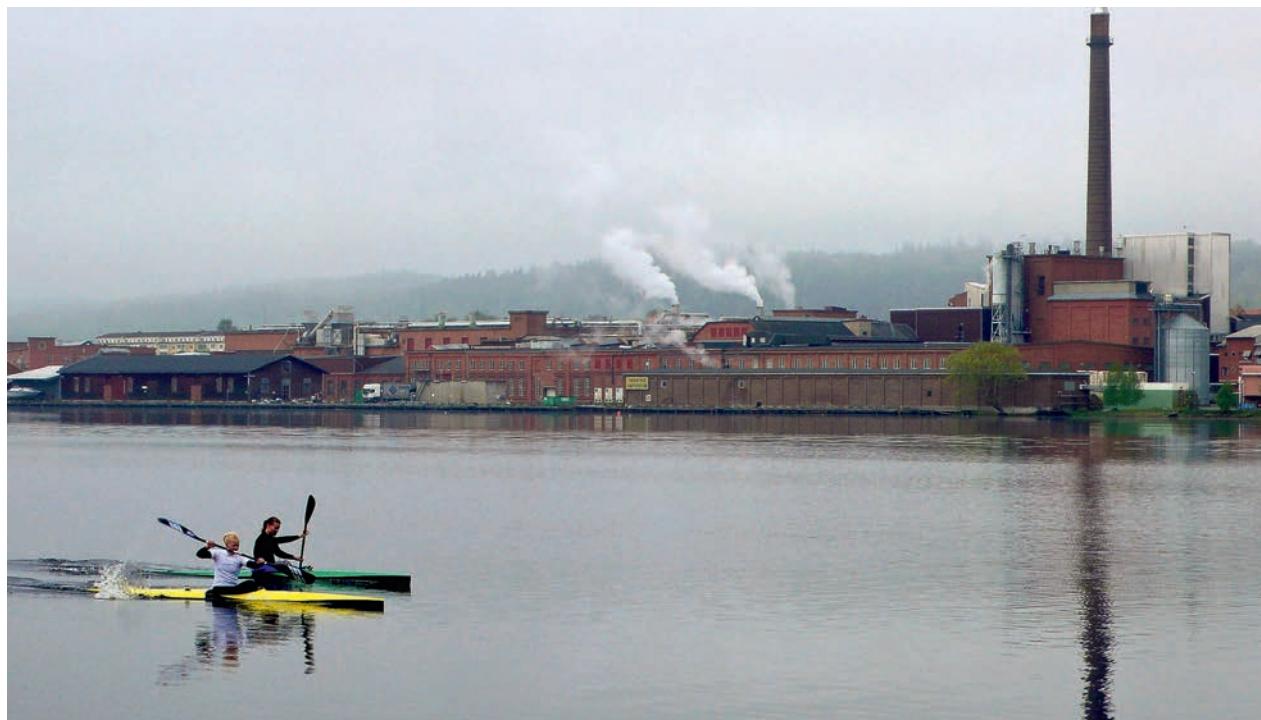
Ett gott resultat: Ett gott resultat i alla led och i processens alla faser är svårt att uppnå, men det finns inom räckhåll. Att hitta en balans där patina och slitenhet kan ställas i en effektiv kontrast mot nyproducerade och skarpt skurna byggnadsdelar eller detaljer är en balansakt som kräver lyhört samarbete mellan beställare, arkitekt, antikvarie och byggare. När samarbetet lyckas kan resultatet bli både god arkitektur och kulturhistoriskt tydligt.¹⁹

För närvarande befinner sig utvecklingen av Gasverksområdet och Slakt-

husområdet i Stockholm i sina respektive planeringsprocesser. Det förra något längre framskridet som en del av Norra Djurgårdsstadens planering och den senare, ännu på väg mot planprogram, som en del av Söderstadens planering. Utvecklingsprojektet hör till det som ovan benämns typ C. Skisser finns för den övergripande strukturen och även för vissa enskilda byggnader. Ännu har projekten emellertid inte nått fram till konkreta ombyggnadsförslag som ska genomföras. Därför erbjuder dessa miljöer fortfarande en utmärkt möjlighet att låta mötet mellan gammalt och nytt tala sitt eget karaktäristiska språk.

Innehållet och livet

En nedlagd industri är en struktur som fysiskt kan överleva genom sekler såväl i uppgång som fall. Att ta tillvara den är en kulturmiljögärning och en fråga om att hushålla med fysiska resurser – mänskligt arbete omsatt i ett byggnadsverk. Att ta tillvara och utveckla är också att ge de fysiska strukturer vi vill bevara ett meningsfullt innehåll. Dessa är emellertid intet utan en långsiktig finansiering och

förvaltning. För områden i tillväxtregioner handlar det om kommersiell förvaltning, möjligen med ett inslag av offentlig finansiering till verksamheter och kulturinstitutioner.

Tillväxtregion och inte: Återbruk kan vara att med nya verksamheter och ett rikt stadsliv gjuta liv i ett avsmnat verksamhetsområde. Denna möjlighet finns i tillväxtregioner – inte bara i storstäder utan också andra växande städer som Jönköping och Örebro, båda regionala centra i respektive län. Planeringen utgår från tillväxtmotorer som den planerade höghastighetsbanan i förra fallet och i det andra fallet universitet och universitetssjukhus. Genom att använda marknadskrafterna för sina syften kan kulturmiljövården och samhällsbyggandet i stort dra nytta av denna stora ekonomiska kraft. Detta förhållande är, eller kan åtminstone vara, ömsesidigt i att kulturhistoriskt

värde kan användas som en resurs som är fysisk och kan användas för att bygga ett varumärke – kulturmiljön som konkurrensfördel.²⁰

Emellertid finns det gott om exempel på områden och miljöer där denna slumrande potential, trots ett urbant läge, inte utnyttjas av olika skäl. För Stratford i östra London var OS-värdskapet 2012 den katalysator som utlöste en positiv stadsutveckling. Stratford – ett tidigare tungt industrialiserat område vid floden Lee valdes ut som den plats där 2012 års olympiska spel skulle hållas. Området var sedan länge avindustrialiserat, kontaminerat, segregerat och stigmatiserat. Förslaget gick ut på att tillhandahålla de faciliteter och arenor som hör spelen till. Det gjorde en uppdatering av infrastrukturen ekonomiskt möjlig och flera av arenorna byggdes i sin helhet eller i delar demonterbara. Förslaget fokuserade emellertid främst på livet efter OS d.v.s. strategier

för en ny stadsdel och framtida utveckling med ekologisk och social hållbarhet som mål.²¹

Vad som kan få en motsvarande kommersiell utveckling att ske t.ex. i Pullmanområdet i Chicago som idag är starkt förfallet, i synnerhet fabriksbyggnaderna, är en öppen fråga. Området byggdes upp med början på 1880-talet under ledning av George Pullman och var säte för tåg- och spårvagnstillverkaren Pullman Palace Car Company. För att bygga upp sitt mönstersamhälle använde George Pullman arkitekten Solon S. Beman. Pullman-området har förutsättningarna – tillväxtregion, arkitektoniskt och kulturhistoriskt intressanta byggnadsstrukturer, en bebodd bruksort, en intressant industrihistoria och läget vid Lake Calumet. Fastighetsvärdena är dock fortfarande relativt låga och området kämpar med att inte vara attraktivt, att det är stigmatiserat och segregerat. Dessutom lever ännu det negativa minnet av hur de

FÖREGÅENDE SIDA:

FIGUR 4. *Munksjö pappersbruk i Jönköping 2010. FOTO: Urban Nilsson.*

svarta anställda – Pullman Porters – behandlades illa och hur arbetare dödades i samband med en strejk 1894. På senare år har dock trenden vänt sedan Chicago Neighborhood Initiatives, ett icke vinstdrivande företag med statligt stöd, inlett ett stadsutvecklingsprojekt som rymmer boende, handel och offentligt innehåll. För att en positiv utveckling ska kunna ta fart krävs nya sätt att tänka på platsen d.v.s. att återerövra den. CNI arbetar lokalt med uppsökande verksamhet, sådana pionjärinsatser kan leda till ökat engagemang.²²

Exemplen från London och Chicago har intressanta likheter med Sickla i Nacka och Slakthusområdet i Stockholm. Likheten ligger i att det är mycket trögt att vända den nedåtgående trenden till en rörelse uppåt. Trots det till synes gynnsamma läget i randen av en stad finns många svårigheter att övervinna. Till stor del handlar det om att politiska beslut ska fattas och om att detaljplanearbetet ska löpa utan allt för stora störningar. Avgörande för projektets framgång är också att stora investeringar, finansierade med bankkrediter, måste göras långt innan intäkterna kan komma utvecklare och förvaltare till del.²³

Förhållandet är helt annorlunda på en ort som inte växer, där befolkningstalet minskar och där fastighetsvärdet sjunker. Där kan inte den marknadsdrivna omvandling som beskrivs här tillämpas. Det finns givetvis exempel på hur det offentliga går in punktvis och satsar på upprustningar av hela industriella komplex. Den föredömliga och nyligen genomförda restaureringen av den modernistiska gruvanläggningen i Stripa, Västmanland är ett sådant exempel. Sådana projekt där en helhetsmiljö av kulturarvet bevaras för

framtiden har ett pedagogiskt värde men de är trots allt undantag.²⁴

Det kan finnas anledning att, även i Sverige, på ekonomiskt och demografiskt stagnerade orter långsiktigt säkerställa bebyggelsestrukturernas fortlevnad. Med enkel uthyrning, t.ex. som lager, kan en lågintensiv förvaltning ändå bedrivas. En ny konjunktur och ett nytt liv kan på kort sikt synas utsiktslöst, men världsmarknadens ökade efterfrågan på järnmalm som en följd av Kinas tillväxt har lett till att sedan länge nedlagda gruvor åter öppnats och att nya gruvor öppnas i Sverige. På motsvarande sätt finns det anledning att känna ödmjukhet inför det faktum att en högt uppdreven konsumtion av varor är det som håller hjulen snurrande i en stor del av västvärldens fastighetsmarknad.

Meningen: Jag har diskuterat metoder för att arbeta med den byggda miljön som den fysiska ramen för mänskligt liv; eller mer preciserat industriarvet som värdeskapare i stadsutvecklingen. Arkitekturen – gammal som ny – är den fysiska ramen för olika former av mänskligt liv. Platsen och rummet – en stad, en by, en skola eller en arbetsplats – kan fungera som en fysisk länk till historien, en förankring. De arkitektoniska tilläggen – samspelet mellan nytt och gammalt – kan fungera som en länk till samtiden. Det handlar om människors relationer till varandra och till platsen eller den fysiska miljön. Bland formgivare som arbetar i skalan stadsbyggnad finns i vissa fall en ambition att med arkitekturens formspråk föra ett samtal med invånarna.²⁵ Det är i detta samspel, i detta kraftfält som det grundläggande mänskliga behovet av mening kan uppstå.²⁶ Denna djupare mening

kan inte brytas ned och förklaras i sina beståndsdelar, t.ex. med naturvetenskapliga analysmetoder.²⁷ Meningen – summan eller resultatet – liknar en organism som lever under ekonomiska och mänskliga lagar. Meningen är målet.

Sammanfattning

Det vidgade kulturmiljöbegreppet, där vi inte bara bör ta tillvara monument och enstaka kulturhistoriskt intressanta byggnader, utan även hela kulturmiljöer, ställer stora krav på kulturmiljövården. I denna artikel har jag lyft fram möjligheter och metoder för att i tillväxtregioner låta marknadskrafterna ta tillvara de kulturvärden industriarvet rymmer.

Under senare år har medvetenheten om industriarvets kvaliteter vunnit spridning och i omvärlden finns det många exempel på omvandlingar av industrimiljöer. Dessvärre är de dåliga exemplen många varför det är särskilt viktigt att låta sig inspireras av miljöer som Gasverket i Amsterdam eller Carlsberg i Köpenhamn, som båda är kulturmiljöer som direkt ansluter till stadsväven.

Industriarvet är en kraftfull resurs genom att det erbjuder arkitektonisk kvalitet och upplevelsevärden som inte låter sig skapas i modernt byggande. Dessutom fungerar industriarvet mycket väl att marknadsföra en plats med. En plats som består av olika karaktärer och olika tidsskikt är intressantare än en monokultur. Människors vilja och förutsättningar att knyta an till en plats hänger samman med denna komplexitet.

Marknadens premisser för att bidra till detta är att fastighetsförvaltningen av de omvandlade och utvecklade industrimiljöerna ska vara lönsam. Utifrån den ut-

gångspunkten kan respektive kommun, med planmonopolet som styrmedel, nå fram till överenskommelser med utvecklare och förvaltare där det kulturhistoriska värdet balanseras mot det kommersiella värdet – förstås under inflytande av medborgarna och övriga remissinstanser i planprocessen. I dessa processer – detaljplanläggning, projektering och bygge – behövs många engagerade stadsbyggare för att resultatet skall bli fullgott.

Omvandlingen sker utifrån tre huvudsakliga affärsmodeller. Fastighetsbolaget som utvecklar för egen långsiktig förvaltning. Fastighetsbolaget som förvärvar, utvecklar och säljer när området har utvecklats färdigt. Det kommunala fastighetsbolaget som utvecklar för egen förvaltning eller för försäljning. Som aktör i dessa processer är det viktigt att vara medveten om att utfallet av modellerna är olika.

I artikeln har jag beskrivit metoder för hur det kulturhistoriska värdet ska kunna tas igenom plan- och byggprocessen så oförvanskat som möjligt. Analyser – t.ex. av känslighet och tålighet mot förändring – i de tidiga planskedena gör det lättare att ta ut riktningen och prioritera mellan värden ett stycke in i planprocessen.

Att ta tillvara värden och återskapa förlorade kulturhistoriska värden är grundläggande vid en omvandling. En industriell planstruktur kan samtidigt vara så robust att tillägg i form av ny arkitektur är möjliga, till och med önskvärda att lägga till med lyhördhet mot det befintliga.

En marknadsdriven omvandling innebär också problem. Patina och en lång industrihistorias irregulariteter riskerar att tas bort i en vilja att ge hyresgästen det hon och han vill ha. Bevarad ytkrävande,

produktionsteknisk utrustning är i allmänhet en konfliktpunkt mellan brukskraven och de antikvariska kraven.

En industrimiljö som utvecklas genom restaurering, ombyggnad och tillägg kan i bästa fall fungera som en fysisk ram för ett stadsliv; en ny stadsdel integrerad med staden i övrigt. Genom att medvetet och med varsam hand blanda gammalt och nytt, arbeta med olika skalor samt låta områdets historia tala i gestaltningen går det att skapa en miljö som är meningsfull.

Noter

- 1 Resonemanget i detta avsnitt bygger på samlad erfarenhet av 20 års antikvarisk yrkespraktik.
- 2 Cavalli-Björkman 2012, s. 169–172.
- 3 Dahlström Rittsél & Ulfstrand 2012, s. 17–21, Andréasson 2012, s. 60–69.
- 4 Berggren 2005.
- 5 Brooklyn Brewery i Williamsburg är ett småskaligt ölbrggeri i New York som genom sin verksamhet sedan starten på 1990-talet har bidragit till den stabiliserade sociala situation som återfinns där i dag. På motsvarande sätt skulle de konstnärsgupper som arbetar i Möllers f.d. kafferosteri i Slakthusområdet, Stockholm och mindre livsmedelsföretag där kunna fungera som visions- eller kulturbärare för områdets omvandling.
- 6 Tate Modern blev genom sitt beslut en tydlig trendsättande. På motsvarande sätt radikalt är det schweiziska arkitektkontoret Herzog de Meurons val att låta maskinhallens rum stå ograverat, ett jättelikt rum för Konstinstallationer. Att Lars Nittve på 1980-talet startade sin framgångsrika karriär som konstmuseichef på Rooseum – inrymt i en elkraftstation i Malmö – är en parallellitet som stämmer till eftertanke.
- 7 Willim 2008, s. 31–75.
- 8 Casey, Dunlop, & Selwood 1996.
- 9 Beskrivningen i detta avsnitt bygger på min samlade 15-åriga erfarenhet av omvandlingsprocesser i nedlagda industriområden.

- 10 Den stadsutveckling som genomförts och alltiämt genomförs i Sickla, Nacka och den stadsutveckling som påbörjades 2010 i Munksjö pappersbruk i Jönköping är båda exempel på typ A. I det förra fallet är utvecklingsbolaget Atrium Ljungberg och i det senare Tolust Estate.
- 11 Den stadsutveckling i Nacka som genomförts i Saltsjöqvarn av NCC och som genomförs på Kvarnholmen av KUAB (KF Fastigheter och JM AB) är båda exempel på typ B.
- 12 Stadsutvecklingen som Stockholms stad bedriver i Gasverket och Slakthusområdet är båda exempel på typ C.
- 13 Metoden har även tillämpats för olika uppdragsgivare vid analys av ytterligare ett antal bebyggelsemiljöer – Teologiska seminariet på Lidingö; Henriksbergs industriområde; kv. Trollhättan, Stockholm City; L.M. Ericssons Tellusanläggning och på byggnadsnivå Östermalmshallen, de senare i Stockholm.
- 14 Beskrivningen bygger på egen erfarenhet av omvandlingsarbeten i ca tolv nedlagda industriområden. Se även Käll- och litteraturförteckning.
- 15 Detta är ett problemområde – i skarven mellan myndighetsutövning och privat företagande – som handlar om ett omfattande kunskapsläckage. Här skulle det finnas all anledning att forska kring hur denna entropi kan begränsas. Om denna förlorade kunskap i stället kunde frigöras skulle det sannolikt vara möjligt att bygga ett än bättre samhälle.
- 16 Både Slussen och Stadsbibliotekets planerade ombyggnader i Stockholm är processer som fått orimliga proportioner delvis p.g.a. att staden tidigt i processen velat forcera fram en ny, inte tillräckligt förankrad lösning.
- 17 Projektet som leddes av Stockholms stads stadsbyggnadskontor och genomfördes av fastighetsutvecklaren JM AB nyttjade i detta projekt flera arkitekter för områdets olika delar – ombyggnad och nybyggnad.
- 18 Brunnberg & Forshed, Tengbom och Nyréns.
- 19 Wärtsiläs f.d. varv vid Aura å i Åbo bygg-

- des på 1990-talet om bl.a. till musikkonservatorium och Jahrhunderthalle i Bochum till konserthallar. Här finns tidlösa exempel på hur patinerade konstruktiva byggnadsdelar ställs mot skarpskurna tillägg.
- 20 Ashworth 1991.
- 21 Föredrag av Jason Prior, chief executive of planing, AECOM vid fastighetsmarknads-konferensen Business Arena 2012.
- 22 *AIA Guide to Chicago 2004*, s. 484-489, Sharoff, New York Times 2012-03-20. Företagets och stadsdelens nedgång är två sidor av samma mynt. Sedan 1950-talets nedläggning har nedgången pågått och på 1960-talet hotades helheten av rivning men listades 1969 som nationellt kulturarv.
- 23 Krus 2006, s. 46-52.
- 24 *Utvecklingsplan 2009, Stripa Gruvområde*, s. 7f. Våren 2007 bjöds Stripa gruva och Lindesbergs kommun in till satsningen – Bergslagen – Historia och framtid, samverkan för utveckling.
- 25 Aspenström, Aron, SvD 2013-01-20., Föredrag av medarbetare från arkitektföretaget BIG på fastighetsmässan MIPIM i Cannes, våren 2012. Parkstråket kilen i Köpenhamn är ett exempel på en ny sorts offentliga rum formgivna för att hantera dagens fragmenterade samhällen.
- 26 Norberg-Schultz, s. 221, 223. Att uppleva mening är ett grundläggande behov för människan menar NS.
- 27 Radioprogram: Idéhistoriker Svante Nordin om dilemmat att när naturvetenskapen förklarar en företeelse så berövar den det förklarade sammanhanget dess mening och ersätter inte den förlorade meningen med ny mening. Filosofiska rummet, *Den nya tidens legitimitet*, Sveriges radio P1 2012-12-30.
- Saltsjöqvarn och KF:s Kvarnholmen alla i Nacka; Munksjö Pappersbruk i Jönköping; AGA på Lidingö; Tobaksmonopolet i Södertälje; Televerkets verkstäder i Nynäshamn samt Electrolux, Gasverket och Slakthusområdet i Stockholm. Kopior av dessa utredningar finns även i respektive kommuns stadsbyggnadsarkiv eller stadsarkiv.
- ### Internet
- Stripa gruva, 2010: <http://www.lansstyrelsen.se/orebro/Sv/Pages/sokresultat.aspx?k=Stripa+gruva>
- Stratford, London, 2012: <http://fastighetsnytt.se/2012/09/arvet-efter-os/som>
- Pullman, Chicago, 2012: <http://www.pullmanil.org>
- Whitney Museum, New York, 2012: <http://whitney.org/About/NewBuilding>
- ### Radioprogram
- Filosofiska rummet, *Den nya tidens legitimitet*, Sveriges radio P1 2012-12-30.
- ### Muntliga uppgifter
- Jason Prior, föredrag om planeringsarbetet inför OS i London 2012 vid fastighetsmarknadens konferensen Business Arena i Stockholm 2012. JP är Chief Executive of Planning, AECOM.
- ### Tryckta källor och litteratur
- AIA Guide to Chicago*, A Harvest Original Harcourt, Inc. 2004.
- Andréasson, Mattias, 2012, "Platsen som varumärke", *Fabrik & Bolig, Det industriella miljö i Norden* 2012, (s. 60-69).
- "Arkitekturen på Carlsberg", *Arkitektur dk* 2008/8, (s. 1-191).
- Ashworth, Gregory J., 1991, *Heritage planning: Conservation as the Management of Urban Change*, Geo Pers, Groningen.
- Aspenström, Aron, "Offentliga rum i samtal med invånarna", *SvD* 2013-01-20.
- Berggren, Kersti, 2005, "Preservation and gentrification: inseparable conjoined twins?", i: *Urban Assets: Cultural Heritage as a Tool for Development*, Urban Development Division, Sida, Stockholm.
- Casey, Bernard; Dunlop, Rachel & Selwood, Sara, 1996, *Culture as commodity? The economics of the arts and built heritage in the UK*, Policy Studies Institute, London.
- Cavalli-Björkman, Görel, 2012, "Landskap", i Jessica Höglund (red.), *Platsens själ: Artipelag*, Stockholm (s. 169-172).
- Dahlström Rittsél, Eva, & Ulfstrand, Anna, 2012, "Förvandlingen av fyra fabriksområden i Nacka." *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 63, (s. 8-25).
- "Dieselverkstaden, Nacka", *Arkitektur* 2003/4, (s. 36-41).
- Fragner, Benjamin, 2012, "Adaptive re-use", i: *Industrial Heritage Re-tooled. The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation*, (s. 110-117). The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), Carnegie Publishing, Lancaster.
- Krus, Anna, 2006, *Kulturarv, funktion, ekonomi: tre perspektiv på byggnader och deras värden*, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- Norberg-Schultz, Christian, 1980, *Meaning in Western Architecture*, Studio Vista, London.
- Preite, Massimo, 2012, "Urban regeneration and planning", i: *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation* (s. 101-109). The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), Carnegie Publishing, Lancaster.
- Sharoff, Robert, "Home of Chicago Rail Cars Set to Undergo Renovation", *New York Times*, 2012-03-20.
- Utvecklingsplan 2009, Stripa Gruvområde*, Lindesbergs kommun, Västmanland.
- Willim, Robert, 2008, *Industrial Cool: Om postindustriella fabriker*, Lunds universitet, Lund.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Nyréns Arkitektkontor: En större mängd antikvariska utredningar av industri-
läggnings bl.a.: Atlas Copco i Sickla, de
Laval's ångturbin i Järfa, Finnboda varv,

URBAN NILSSON

Byggnadsantikvarie, styrelseledamot i Nyréns
Arkitektkontor.

urban.nilsson@nyrens.se

Gunnar Almevik, *Byggnaden som kunskapskälla*. Diss. Göteborgs universitet, Göteborg, 2012. 377 s. ISBN 978 9173 46 7148

Når man bygger et hus, er det jo slet ikke formålet, at eftertiden skal lære eller forstå noget som helst. Alligevel tror jeg tror at alle mennesker, der opholder sig i en ældre, rimelig intakt bygning, ser og oplever noget nyt om fortiden – og umiddelbart forstår elementer af husets historie.

Det vi præsenteres for i Gunnar Almeviks bog, er en meget dybdegående undersøgelsesform, hvor bl.a. værktøjsspor, materialeanalyser og teknologihistorie indgår, som supplement til en almindelig bygningsopmåling og bygningsundersøgelse. Jeg bilder mig ind, at dette er en særlig nordisk specialitet. Kapitel 3: 'Tidligere forskning og forbilleder' bekræfter indirekte dette. Med John Ashurst i England som en (ikke nævnt) undtagelse. Den danske arkitekt Erik Hansen får naturligvis fortjent omtale her, men jeg undrer mig over at en anden dansk arkitekt, Einar Dyggve, hives frem som forbillede i teksten. Jeg har ikke selv læst hans bog 'Dødekult, Kejserkult og Basilika' fra 1943, som der refereres til, men forskellige andre af Dyggves undersøgelser og teorier, bl.a. på Jellinge-Monumenterne (nogle af Danmarks vigtigste vikingetidslevn), og det ofte forekommende stednavn, Viby, som Dyggve finder frem til skyldes et før-kristent offersted, formet af et stort stensat 'V', et 'Vi', har vist sig at være helt forkerte. Dyggve's senere aftager, arkitekt Knud J.

Krogh, har her meget mere at byde på i seriøsitet og videnskabelig metode.

I Danmark er husforskningen desværre ikke så langt fremme og har afklaret så mange grundlæggende ting vedrørende byggeskikkens historiske, geografiske og tekniske udvikling som i Sverige, Norge og Finland – plus Island og Færøerne. Det er dog påfaldende at både Gunnar Almevik og vi andre står i kæmpe gæld til generationen lige før os – i Sverige, Sigurd Erixon og Elias Cornell i 1940-erne-1960-erne, i Danmark, Hans Henrik Engqvist fra samme tid og i Norge, Arne Berg samt Eilart Sundt (ca. 100 år før). Vi står på skuldrene af den indsats, der her er ydet i forhold til at udrede de mange indviklede tråde i bl.a. landbyggeskikken – teknisk og geografisk. Gunnar Almeviks og andres spændende detektivarbejde vedrørende de videre detaljer i husene, må nødvendigvis starte herfra.

Men det er naturligvis netop når forfatteren tager fat på at undersøge en konkret gård – hans egen?, det fremgår ikke helt klart – at det bliver rigtig interessant. Jeg er selv stor fan af Jon Godals metoder, der nu mest vedrører studiet af traditionelle, norske træbåde, men senere i karrieren også bygninger, hvor materialeanalyser kombineres med alle spor efter udførelse og brug, analyser af træteknologi, dimensioner og værktøjsbrug, samt Peter Sjömars ditto svenske. Men Gunnar Almevik har videreudviklet disse i en retning, der er en Sherlock Holmes værdig.

Nu har vi jo flere eksakte undersøgelsesmetoder, end før i tiden, bl.a. dendrokronologi, så det bringer stor klarhed over husets alder og udviklingshistorie. Alligevel er det smukt og nyttigt at se veteranen Anders Haslestad's perspektiviske og blyants-skravede skitseopmålinger,

der også repræsenterer en registrering af en tidslinje i de forskellige historiske lag. Det kan hverken et fotografi eller plansnit-opstalt vise tilsvarende klart. Her træder arkitekten til, med de redskaber, han mestrer.

Når vi taler om huset som kundskabskilde, rummer de undersøgte huse en syndflod af viden. Sammenhængen mellem tapeter og datering er set før, men får gennem dendrokronologien en ny tidsmæssig præcision. Og formidlingen er forbilledlig. De tekniske og håndværksmæssige detaljer i huset, repræsenterer vel ikke ny viden, det fremgår i hvert fald ikke af teksten, men når dette udbygges med en analyse af, hvordan de vandrede tømmerstokke er vendt i forhold til rod og top, hvilket bl.a. ses på knastretningerne, for at kunne ramme forskydningen mellem langside og gavl på en halv stoks dimension, præcist i alle fire hjørner – noget af et puslespil – bliver man imponeret og klogere. Ikke mindst når vi også præsenteres for den 'huggeliste', som stammerne er hugget til og kortet af på længden efter ude i skoven. Det vil sige at overblikket over stokkenes placering i huset er startet allerede ved tilhugningen og afkortningen af tømmeret i skoven, langt fra selve husbygningen. Og så har vi ydermere også fået godtgjort, at man har udvalgt det bedste virke til stuehuset, der åbenbart fra starten var forudbestemt til at skulle holde længst, og de ringere kvaliteter til udhusene.

Vi bruger ikke ordet 'forensisk perspektiv' i Danmark i forbindelse med bygningsundersøgelser, og jeg tvivler på, om vi kommer til det. Men det er klart at i kraft af at vi går dybere og dybere ned i undersøgelsen af ældre huse, i form af de håndværksmæssige detaljer og kon-

struktionsdetaljer, materialeanalyser, analyser af værktøjsspor, analyser af slid og brug - må vi udvikle både metoderne og en tilhørende systematik og terminologi. Det skal ske som supplement til selve opmålingen af det nuværende udseende, arkivundersøgelser, klarlæggelsen af bygningshistorien ud fra spor i huset, analyse af husets tekniske tilstand og arkitektoniske kvalitet, som vi altid har gjort.

Jeg synes ikke Gunnar Almekvist lykkes helt med at anlægge en klar systematik. Jo, for undersøgelsen af en museumsbygning, der skal forblive dette. Og hvis der er tid, råd og mandskab til nærmest at pille huset fra hinanden, og kikke alt efter med lup. Men vi skylder de tusindvis af andre ejere af ældre bygninger at komme op med noget mere operativt, der kan fortælle (næsten) den samme historie.

Det skal vi fordi 'viden er magt', og fordi denne viden, som Gunnar Almekvist og andre nu har bibragt os om et typisk svensk træhus, der er udvidet flere gange, kan betyde at ejerne herefter:

- Forstår huset bedre
- Bevarer flere af de originale materialer og elementer i huset
- Fordi ejeren nu kan se, at de er vigtige for husets historie
- Istandsætter og bevarer de vigtige elementer og detaljer mere korrekt
- Restaurerer eller retablerer nogle af de forsvundne, værdifulde elementer.

Det skal være en meget 'kultur- og fantasiløs' ejer, der ikke 'tænder' på fortællingen om husets og især dets tømmerstokkes historie, træteknologi, håndværk, byggeopgavens vanskelige planlægning og logistik, der kan beskrives og formidles ud fra Gunnar Almekvists eksempel, og formentlig

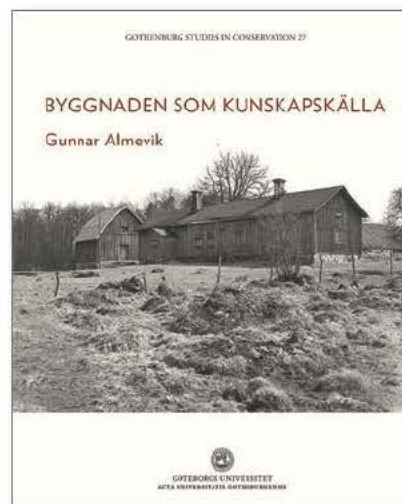
må gælde alle tilsvarende tømmerhuse. Så bliver man gladere for sit hus og passer bedre på det.

Derfor savner jeg også lige et par undersøgelser *mere* på den ellers totalt undersøgte gård i Gunnar Almekvists 377 siders afhandling. Undersøgelser, som jeg selv har erfaringer for, repræsenterer en vigtig 'story-telling', der får ejerne til at holde mere af deres hus og efterfølgende restaurere det mere korrekt: En identifikation af de forskellige gamle rudeglastyper i vinduerne åbner folks øjne for vinduets alder og kulturhistorie, så disse bliver vigtige at bevare, analyse af vinduesbeslagene særlige essensmetoder og sofistikerede samlinger kan medføre det samme, og noget lignende kan en primært visuel analyse af de oprindelige malingsstyper i huset, der sammen med nyere erfaringer med at benytte de samme i dag, kan medføre en langt smukkere restaurering af huset.

Ældre bygninger gennemgår uden undtagelse og med jævne mellemrum ombygninger og bygningsændringer af forskellig art og årsager. Dette er både naturligt og helt rimeligt. Men det er vigtigt, at ejeren respekterer det oprindelige hus historie og indretning, og ikke fjerner eller ødelægger kulturhistorisk værdifulde elementer i huset, eller spolerer den arkitektoniske helhed.

Gunnar Almekvists bog kan blive et vigtigt redskab til at ombygge og istandsætte bl.a. de svenske laftebygninger på en mere kvalificeret måde, hvis den viden, som projektet og bogen har fremlagt, kan formidles til ejerne af disse huse. Men dette er næppe nok. Der skal også nogle 'helhedsbriller' på, ellers bliver resultatet et rodet 'kludetæppe'.

I Danmark arbejder vi med en såkaldt

Historisk, Teknisk og Arkitektonisk Værdisætning, der er en analysemetode, som skal besvare fem spørgsmål, der er aktuelle ved alle påtænkte indgreb i eksisterende bygninger:

- Hvorfor – er huset noget særligt, og derfor bevaringsværdigt?
- Hvor – befinder de særlige bevaringsværdier sig i huset?
- Hvilke – elementer og bygningsdele er der konkret tale om?
- Hvordan – skal de behandles for at videreudvikle huset med respekt for bevaringsværdierne?
- Hvad – har husejeren af ønsker om ændringer i huset, der måske er i konflikt med dette?

Tilsammen udmønter disse fem spørgsmål sig i:

- En beskrivelse og vurdering af husets *bærende bevaringsværdier*
- Rådgiverens anbefalinger – ud fra husets præmisser
- En handleplan for de påtænkte arbejder, der både tager hensyn til ejernes ønsker – og husets sjæl.

Dette ligger givetvis udenfor Gunnar Almeviks projekt. Men det var måske en ide at skrive en kort, generel bygningshistorie for de undersøgte bygningstyper, med alle de spændende fortællinger, man kan udlede af disse huse. Dette skal så suppleres med en metode til konkret at gribe en restaurering og ombygning an, som den ovennævnte. Det er min erfaring at en systematisk og kvalificeret *værdisætning* af en bygning, uvilkårligt vil føre til en højere *værdisætning* af denne hos ejerne, så de efterfølgende vil *iværksætte* fornuftige indgreb og ændringer, i pagt med husets *værdighed*.

Søren Vadstrup

Arkitekt og lektor ved Det Kongelige

Danske Kunsthøgskoler for Arkitektur,

Design og Konservering, Danmark

Soren.Vadstrup@kadk.dk

Klas Ramberg, *Konstruktionen av framtidens stad. Arkitektävlingar om bostäder och stadsdelar i Sverige 1989-2003, Akademisk avhandling, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet, Stockholm, 2012. 272 s., ISBN 978 91637 1770 3.*

I tidningarna och på nätet kan vi allt oftare ta del av nya byggprojekt med hjälp av digitala visualiseringar. De visar soliga sommardagar och människor som ser olika ut (men oftast är de smala och ljushyade) och gör olika saker (kanske bär de shoppingkassar). Dessa bilder presenterar visioner om framtidens stad, hur den kan byggas, men också vilket liv som kan levas där.

I etnologen Klas Rambergs innehållsrika avhandling handlar det om att ta reda på vilka värden det är som styr visionerna om framtidens stad. För att göra det undersöker han några arkitektävlingar i fem olika svenska städer mellan åren 1989-2003, och huvudexemplen är de fem kommunala projektävlingar Ladugårdsängen, Örebro (1989), Stumholmen, Karlskrona (1989/1990), Skeppsviken, Uddevalla (1994), Dragonfältet, Umeå (1997) och Mariehäll i Stockholm (2003). Angreppssättet innebär att det är tävlingarnas samtida idéinnehåll som granskas och det handlar alltså inte om vad som sedan byggdes. Metoden finner han bland annat i John Laws och Bruno Latours actor-network theory (ANT). Med hjälp av dessa tankegångar analyseras sammansättningar av rum och sociala faktorer.

Frågorna i avhandlingen rör sig kring själva tävlingsprocessen, idealiska arkitektoniska rum samt "det goda livet" som tecknas i framtidens bostadsområden.

Den handlar också om vad som räknas som kvalitet i de studerade arkitektävlingarna samt vilken urbanitet tävlingarna är avsedda att leda till.

Klas Ramberg vill alltså studera arkitektens arbete. Ramberg är inte själv arkitekt, och frågan är hur han då kan förstå arkitekters arbete i en tävling? Arkitektens tankearbete i en tävlingsprocess kan i stor utsträckning synas ske med hjälp av redskapen rit- och visualiseringsprogram, modellbygge, penna och skissblock. Men programvisionerna som uppmanar till detta arbete uttrycks främst i ord. Detta ökar i viss mån möjligheten för en läsande och skrivande etnolog att studera materialet. Och Ramberg är nog med att understryka både sina begränsningar inom arkitekturens professionella fält samt det faktum att föreställningar och visioner alltid måste finnas med i stadsplanering, eftersom det är omöjligt att bygga stad utan föregående visioner. Hans förhoppning är att avhandlingen ska leda till reflektioner även inom ett annat fält än hans eget.

Exempel från 1980-talet bildar avstamp för undersökningen. Då gällde fortfarande grannskapsplanering och funktionsseparering, och arrangerar i två exempel underströk en intim och småskalig stadsdel som inte skulle innehålla något annat än bostäder. Service åt de boende med skola, barn- och äldreomsorg, fritidsverksamhet och annan service fanns dock självklart med som en del i programmet. Vid 1980-talets slut föll zonplanering och funktionsseparering ut ur bilden, vilket Ramberg visar genom exemplet Ladugårdsängen i Örebro. I Örebro framhölls "stadsläk", "mångfald" och "variation" som förutsättningar i tävlingen om den nya stadsdelen. Det kan i

princip sägas vara samma begrepp som vi använder idag. Det som möjligen skiljer örebroexemplet från dagens visioner är att man så tydligt betonade sociala mål i förståelsen av begreppet mångfald. I sin analys av denna tävling menar Ramberg att programskrivningens mål handlade om en socialt och rumsligt rättvis stad, något som i senare tävlingar har kommit att få minskad betydelse.

Ett flitigt förekommande begrepp i arkitekternas och juryns arbete i de fem tävlingarna är "platsens själ". Med utgångspunkt från geografen Doreen Massey och arkitekturforskaren Catharina Gabrielson kritiserar Ramberg detta begrepp och menar att innebörden i "platsens själ" inte varierar trots olika förutsättningar i tävlingarna; den är i högsta grad tidsbunden och "à la mode". "Platsens själ" innebar i stort sett samma sak i alla tävlingsförslagen; det handlade om "attraktiva utblickar samt att bevara och estetisera delar av det historiska kultur- och naturarvet".

Ramberg går under rubriken "Människan" igenom ett antal kategorier som han upptäckt i sin analys av tävlingarnas berättelser och bilder. En viktig aspekt i arkitekternas tävlingsförslag är ålderskriteriet. Vuxna är normen, medan barn, yngre och äldre utgör undantag. Kärnfamiljen är visserligen ifrågasatt, men Ramberg menar att den ändå framställs som det normala, eftersom andra konstellationer benämns som experiment eller alternativ. Klass, etnicitet eller kön beaktas inte i tillräckligt stor utsträckning, menar han. En slutsats handlar om den människa som framställs som idealet i tävlingsmaterialet: det är människan som kontemplerar från sin balkong med utsikt, dricker kaffe eller flanerar längs gröna stråk. Flanören är enligt Ramberg så flitigt förekommande att

han verkar vara ett superideal för mänsklig tillvaro. Flanören insuper omgivningen i stilla mak och kan aldrig, när det gäller vandring utanför bostadsområdets omedelbara närhet, vara en "flanös". Det är således aldrig en kvinna som går för sig själv i gröonstråket eller i naturomgivningen – det som i övrigt betraktas som något av tävlingsområdenas största kvaliteter.

Under rubriken "Kvalitet" gör Ramberg en analys av tävlingsprocessens bedömningskriterier utifrån arkitekturforskaren Magnus Rönns metaforer "Äpplet", "Vågen" och "Stegen". Ramberg understryker därefter de viktigaste värden som bostaden mäts med idag: behagsvärdet och bytesvärdet. Den allt starkare betoningen på bostaden som en vara snarare än en rättighet, och städernas och stadsdelarnas konkurrens med varandra har lett till betoningen på behagsvärden, attraktivitet och estetiska upplevelsevärden.

Jag uppfattar det som viktigt för Ramberg att distansera sig ifrån det som kallas "estetisering". En användning av det negativt laddade "estetisering" kan vara ett sätt att nedvärdera och förminska delar av arkitekternas professionella kunskap. Vackra och tilltalande omgivningar är något som de flesta människor söker och längtar efter. Detta är vanligt i den internationella litteraturen, bland annat visar urbansociologen Sharon Zukin på negativa effekter av en estetisering av stadsmiljön. En intressant avhandling, som inte finns med bland Rambergs referenser, är kulturgeografen Sara Westins *Planerat, alltför planerat. En perspektivistisk studie i stadsplaneringens paradoxer* (2010), som bland annat innehåller reflektioner kring flanörens roll i staden samtidigt som den riktar en stark kritik mot planeringens betoning på det visuellt estetiska.

KONSTRUKTIONEN AV FRAMTIDENS STAD

Arkitekttävlingar om
bostäder och stadsdelar
i Sverige 1989–2003

Klas Ramberg

Begreppet estetisering kan också synas vara sammankopplat med det i samtiden dominerande och politiskt laddade begreppet attraktivitet. Den attraktiva staden är en stad som konsumeras, en säljande yta, där politiker tävlar om att skapa förutsättningar för investeringar genom att medvetet bygga stadens varumärke. Kulturgeografen David Harvey har bland annat skrivit om detta globala fenomen. Den attraktiva stadsdelen är ett begrepp som enligt de flesta stadsbyggnadsforskare har tagit över efter statliga och kommunala strävanden att skapa den "goda" staden. Ramberg skriver också om att folkhemsperiodens fokus på "god" bostad har förbytts i beskrivningar av dagens "attraktiva stadsdel".

Till dessa reflektioner kommer den kraftiga kritik som i avhandlingen riktas mot kommunal planering överhuvudtaget. Under de år som studeras förekommer till exempel ingen tävling alls som handlar om upprustningen av miljonprogrammet. Det handlar istället om att locka köpstarka grupper till kommunerna genom att erbjuda dem attraktiva levnads-

miljöer. Sammantaget tecknar Ramberg en mörk bild av situationen för dem som har det sämre ställt, då kommunerna "avstår" från att lösa bostadsfrågan för denna del av befolkningen. Följderna blir en ökad segregation där social men även ekologisk hållbarhet hamnar i bakgrunden. Han konstaterar samtidigt att en värdeaddning av nya bostadsområden är en given förutsättning för att tilltala en kundgrupp som är medelklass, eftersom det är den som med dagens bostadspolitik har råd att köpa en nyproducerad lägenhet.

Något som jag uppfattar ger positiva reaktioner från Rambergs sida är däremot när arkitekterna framställer en starkare ideologisk eller politisk vilja med sina förslag. Dessa övergripande ansatser kan också gillas av juryn medan de sällan renderar vinst i en tävling. Frågan är dock hur dessa ideologiska och politiska färger kan fästa vid förslagen? Hur manifesteras det politiska och det ideologiska när det övergripande programmet redan är lagt? Trots att det förekommer några exempel är det relativt svårt för en läsare att själv bedöma när det kommer till bildframställningen, eftersom avhandlingen innehåller så få bilder från tävlingsförslagen. Alla tävlingarna är dock representerade i bild. Men det är 10 illustrationer i en avhandling på 272 sidor som i mångt och mycket handlar om dessa bilder och förslag. Illustrationerna är dessutom med något undantag så små, på sidor med redan små mått, att det är svårt eller omöjligt att ta till sig innehållet – än mindre läsa texten i bilderna.

I samma anda som Ramberg konstaterar att sociologin, inklusive kvantitativa studier och studier av bostädernas planlösningar och utrustning, intar en försvinnande liten roll inom arkitekturfältet,

konstaterar han som sagt att estetiken och "symbolvärden" intagit professionen. Frågan han kan sägas ställa är: *Vem är det som tittar på oss utifrån?*

När lägenheten inte i första hand är utformad för att vara ett funktionellt levnadsrum, utan istället ska fungera som ett rum för drömmar där vi kan framstå som dem vi vill vara, blir synen på arkitekturen visuell och den kommer därmed att på olika sätt betraktas utifrån.

Frågan är dock i vilket sammanhang betoningen av det visuella kritiserar. Om visioner är en genre, så finns det ett uppsåt och en mening att producera attraktiva drömmar på detta sätt. De är persuasiva, ägnade att övertyga en viss målgrupp i ett tävlingssammanhang. Ett exempel där Ramberg finner att det visuella tar överhanden gäller Skeppsvikentävlingen i Uddevalla. Han ser det som anmärkningsvärt att framtidsbilderna visas utifrån havet, in över den planerade bebyggelsen och de människor som uppehåller sig där. Han menar att vi inte får veta hur människorna på kajkanten upplever miljön.

Argumentationen blir dock så småningom övertygande. Är dessa visuella drömmar idag av sådan kraft att de inte bara "förför" jury och beställare utan också fäster vid stadsdelens nya invånare? Här nämner Ramberg Guy Debords "skådespelssamhället". De andra, som inte har råd eller möjlighet att delta i den exklusiva bostadskarusellen, förstärker skådespelet genom att "gilla" det. Här vore det också av värde att se till de negativa aspekter som påförs den befintliga staden, och då i första hand förorten. Frågan är om speciella bilder och reportage i media med utbrunna bilar, nedklottrade väggar etcetera även klistras vid förtorens invånare? Människorna i dessa miljöer ris-

kerar att drabbas av samma stigmatisering som bebyggelsemiljöerna i sig vilket påvisats av ett antal debattörer och forskare (Raattamaa 2003, Sudic 1992, Wetterberg 1999, Tunström 2009).

Ramberg identifierar avslutningsvis några åtgärder som behövs för att vitalisera den svenska stadsplaneringen. För att vi ska få en stad som är mer jämlik, hållbar och samtidigt framåtblickande menar han för det första att kommunerna i sina programskrivningar måste efterfråga sådana alternativ. För att kunna formulera dessa program behövs i sin tur analyser av samtida stadsproblem som inbegriper en större stadsbygd. Han är mycket kritisk när han framför att dagens stadsplanering skulle kunna sammanfattas med orden "planerad segregation" och "planerad gentrifiering". Hundratusentals människor blir i praktiken uteslagna från de resurser som dagligen är riktade mot nya, prioriterade stadsdelar. Efter sin genomgång av materialet från tävlingarna menar han att en utökad kunskapsproduktion om det urbana – inom till exempel sociologi, etnologi eller kulturgeografi – borde vara självklara utgångspunkter i en offentligt finansierad stadsplanering. Klas Ramberg har med sin avhandling gett ett bidrag till förståelsen av sammanhangen bakom konstruktionen av framtidens stad. Ett bidrag som understryker insatser från humaniora och samhällsvetenskap på vägen mot en verklig hållbar samhällsutveckling.

Mari Ferring

fil. dr, forskare och byggnadsantikvarie
vid Stadsmuseet i Stockholm
mari.ferring@arch.kth.se

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift och stöds
av Vetenskapsrådet. Se också [www.
bebyggelsehistoria.org](http://www.bebyggelsehistoria.org)

OMSLAGSBILDEN:
Kärnkraftverket i Barsebäck. FOTO: Regionmuseet
Kristianstad.

BAKSIDESBILDEN:
Formobron i Ångermanland. FOTO: Marie Nisser
1976, Jernkontorets arkiv.